

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE İNGİLOYLAR'IN DİNİ
VE KÜLTÜREL YAŞANTISI

DOKTORA TEZİ

ELCHİN ZAMANOV

148102013074

DANIŞMAN:

DOÇ. DR. NERMİN ÖZTÜRK

KONYA- 2019

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI**

**GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE İNGİLOYLAR'IN DİNİ
VE KÜLTÜREL YAŞANTISI**

DOKTORA TEZİ

ELCHİN ZAMANOV

148102013074

DANIŞMAN:

DOÇ. DR. NERMİN ÖZTÜRK

KONYA- 2019

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Elchin ZAMANOV
	Numarası	148102013074
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLER/ DİNLER TARİHİ
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Nermin ÖZTÜRK
	Tezin Adı	GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE İNGİLOYLAR'IN DİNİ VE KÜLTÜREL YAŞANTISI

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “*Geçmişten Günümüze İngiloylar'ın Dini ve Kültürel Yaşantısı*” başlıklı bu çalışma 27.12.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr	Mustafa ÜNAL	
2	Prof. Dr	Nasuh GÜNAY	
3	Prof. Dr	Dilaver GÜRER	
4	Doç. Dr	Nermin ÖZTÜRK	
5	Doç. Dr	Ahmet ARAS	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Elchin ZAMANOV		
	Numarası	148102013074		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLER/ DİNLER TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		✓
Tezin Adı	GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE İNGİLOYLAR'IN DİNİ VE KÜLTÜREL YAŞANTISI			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Elchin ZAMANOV

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

Öğrencinin	Adı Soyadı	Elchin ZAMANOV		
	Numarası	148102013074		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLER/ DİNLER TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		✓
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Nermin ÖZTÜRK		
Tezin Adı	GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE İNGİLOYLAR'IN DİNİ VE KÜLTÜREL YAŞANTISI			

ÖZET

Eski Alban halklarından olan Geller`in günümüzdeki temsilcileri sayılan İngiloylar, Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinin Qakh (Qax), Balaken ve Zaqatala illerinde yaşamaktadırlar. Eskiden kendilerine has dilleri olan bu halkın dili, XV. yüzyılda Gürcüler tarafından gerçekleştirilen asimilasyon sonucu unutturulmuştur. İngiloylar, günümüzde Gürcü dilinin doğu lehçesi ve Azerbaycan Türkçesi ile konuşmaktadırlar.

Balaken ve Zaqatala illerinde yaşayan İngiloylar çoğunlukla İslâm din inancına, Qakh (Qax) ilinde yaşayan İngiloylar ise çoğunlukla Hıristiyan din inancına bağlıdırlar. Müslüman İngiloylar, İslâm dininin Şâfiî ve Hanefî mezheplerine, Hıristiyan İngiloylar ise Hıristiyan dininin Ortodoks mezhebine mensupturlar. Ayrıca İngiloylar, Albaniya`da Hıristiyanlık ve İslâm dinî yayılmadan önce putperestlik, ateşperestlik ve doğa ile ilgili inançlara da itikat etmişler.

Müslüman İngiloylar, dinî bayramlar olarak Ramazan ve Kurban bayramlarını, Hıristiyan İngiloylar ise Paskalya Bayramı`nı kutlarlar. Ayrıca her iki dine mensup olan İngiloylar`ın kendilerine has olan ve eskiden beri kutladıkları bahar bayramı Qorqot ve Kürmük gibi millî bayramları da vardır. İngiloylar`ın geçmişten günümüze kadar yaşattıkları kendilerine has aile, evlilik ve ölü kültürleri mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: İngiloy, Qorgot, Kürmük, Qakh (Qax), Balaken, Zaqatala

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

Author' s	Name and Surname	Elchin ZAMANOV		
	Student Number	148102013074		
	Department	PHILOSOPHY AND RELIGIOUS SCIENCES/ HISTORY OF RELIGIONS		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)		✓
	Supervisor	Doç. Dr. Nermin ÖZTÜRK		
Title of the Thesis/Dissertation	RELİGİOUS AND CULTURAL LIFE OF İNGİLOY'S FROM PAST TO PRESENT			

ABSTRACT

The Ingilois who are considered the present representatives of the Gell's that is one of ancient Albanians nations are still living in Gakh, Balakan and Zaqatala in the northwestern regions of Azerbaijan. The language of this nation which had their original language earlier was forgotten as a result of their assimilation by Georgian in the 15 th century. The Ingilois speak to Eastern dialect of the Georgian language and Azerbaijan Turkish language currently.

The Ingilois who are living in Balakan and Zaqatala regions basicly worship to belief of Islam but The Ingilois who are living in Gakh idiolize to belief of Christianity. The Muslim Ingilois belong to the Shafi and Hanafi paths of Islam. The Christian Ingilois belong to the Orthodox path of Christianity. The Ingilois had also worshiped to Atheism, Idolatrous and Nature-related beliefs before the spread of Christianity and Islam in Albania.

The muslim Ingilois celebrate Ramadthan and Gurban holidays as religious ones, however the christian Ingilois celebrate Easter. The Ingilois that idiolize both faiths have also own traditional holidays as Qorqot and Kurmuk which are celebrated from ancient times.

The Ingilois have lived with their own family, marriag and funeral cultures from past to present time.

Keywords: Ingilois, Qorqot, Kurmuk, Qakh (Qax), Balakan, Zaqatala

İÇİNDEKİLER

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU	i
BİLİM ETİK SAYFASI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
1. Çalışmanın Konusu.....	1
2. Çalışmanın Amacı ve Önemi.....	1
3. Çalışmada Kullanılan Yöntemler	2
4. Çalışmanın Sınırları.....	3
5. Çalışmanın Kaynakları.....	3
5.1. Rusça Kaynaklar	3
5.2. İngilizce Kaynaklar	5
5.3. Diğer Kaynaklar	6
6. İngiloy Kavramı ile İlgili Görüşler	6
7. İngiloylar`ın Etnik Kökeni	11
8. İngiloylar`ın Tarihî Kökeni.....	16
9. İngiloylar`ın Konuştuğu Diller.....	21
9.1. İngiloylar`ın Eskiden Konuştuğu Diller.....	22
9.2. İngiloylar`ın Günümüzde Konuştuğu Diller	29
10. İngiloylar`ın Yaşadıkları Coğrafya	32
10.1. İngiloylar`ın Eskiden Yaşadıkları Coğrafya.....	32
10.2. İngiloylar`ın Günümüzde Yaşadıkları Coğrafya.....	42
BİRİNCİ BÖLÜM	47
İNGİLOYLAR`IN ESKİ İNANÇLARI VE HALK İNANIŞLARI	47
1. İngiloylar`da Putperestlik İnancı.....	48
2. İngiloylar`da Ateşperestlik İnancı	49
3. İngiloylar`da Doğa Güçleri ile İlgili İnançlar	51
4. İngiloylar`da Mevcut Halk İnanışları	52
4.1. Ateşle İlgili İnanışlar.....	53
4.2. Ağaçla İlgili İnanışlar.....	54

4.3.	Taşla İlgili İnanışlar	55
4.4.	Kutsal Mekanlarla İlgili İnanışlar	55
4.5.	Yiyeceklerle İlgili İnanışlar.....	56
4.6.	Günlük İşler ile İlgili İnanışlar	58
4.7.	Mitolojik İnanışlar.....	58
İKİNCİ BÖLÜM.....		60
İNGİLOYLAR`DA HİRİSTİYANLIK VE İSLÂM.....		60
1.	İngiloylar`da Hıristiyanlık İnanıcı.....	60
1.1.	Albaniya`da Hıristiyanlıg`ın Yayılması	60
1.2.	Alban Kilisesi.....	63
1.3.	İngiloylar`ın Hıristiyanlık İnanıcı ile Tanışması	65
1.4.	Çarlık Rusyası Tarafından İngiloylar`ın Hıristiyanlaştırılması	67
1.5.	İngiloylar`ın Hıristiyanlaştırılma Yöntemleri	77
1.6.	Zoraki Hıristiyanlaştırmaya Karşı Halkın Tepkisi	88
1.7.	Günümüzdeki İngiloylar`da Hıristiyanlık	98
1.8.	İngiloylar`ın İkamet Ettikleri Bölgede Hıristiyanlıg`a Ait Dinî Âbideler	100
2.	İngiloylar`da İslâm.....	104
2.1.	İngiloylar`ın İslâm`la Tanışması	105
2.2.	Günümüzdeki İngiloylar`da İslâm	108
2.3.	İngiloylar`ın İkamet Ettikleri Bölgede İslâm`a ait Dinî Âbideler	110
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....		116
İNGİLOYLAR`IN KÜLTÜREL YAŞANTISI VE KUTLADIKLARI		
BAYRAMLAR		116
1.	İngiloylar`da Aile Kültürü	116
2.	İngiloylar`da Evlenme ve Düğün Kültürü	118
3.	İngiloylar`da Ölü Kültürü.....	124
4.	İngiloylar`da Askerlikle İlgili Merasimler.....	130
5.	İngiloylar`da Çocuk Doğumu ile İlgili Merasimler.....	130
6.	İngiloylar`ın Bölgedeki Diğer Halklarla İlişkileri.....	131
7.	İngiloylar`ın Kutladıkları Bayramlar	132
7.1.	Kürmük Bayramı.....	132
7.2.	Qorqot Bayramı.....	136
7.3.	Dut Nübgarı Bayramı	137

7.4. Kara Bayram Geleneği.....	138
8. Hristiyan İngiloylar`ın Kutladıkları Bayramlar	139
8.1. Paskalya Bayramı.....	139
9. Müslüman İngiloylar`ın Kutladıkları Bayramlar	142
9.1. Ramazan Bayramı	142
9.2. Kurban Bayramı	143
SONUÇ	145
BİBLİOGRAFİYA.....	149
EKLER	164
1. Haritalar	164
2. Resimler	168

ÖNSÖZ

Azerbaycan, insanlık tarihinin en eski yerleşim yerlerinden biri ve aynı zamanda jeopolitik olarak tüm zamanlar için önemli bir ülkedir. Azerbaycan coğrafyası, Türk tarihi açısından da oldukça zengin malzemeye sahiptir. Özellikle ülkenin kuzeybatısı bugüne kadar değişik halklara ev sahipliği yapmıştır. Bunlar arasında Avarlar, Sahurlar, Lezgiler, Udiler ve İngiloylar sayılabilir. Bizim bu çalışmada ele alacağımız konu bu halklardan İngiloylar`dır. Günümüzdeki İngiloyların bir kısmı Müslüman bir kısmı Hıristiyan`dırlar. Dil olarak Gürcüce`nin doğu lehçesi ile konuşurlar. Bu sebeplerle birtakım çevreler tarafından Gürcü olarak tanıtılmaya çalışılmaktadırlar. Oysa tarihi belgeler onların eski Alban halklarından olduğunu göstermektedir.

Geçmişten günümüze İngiloylar`ın dinî ve kültürel hayatını konu edinen çalışmamız, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı, önemi ve kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmiş, ayrıca İngiloyların etnik ve tarihî kökeni, konuştukları diller ve yaşadıkları coğrafya konularına değinilmiştir.

Birinci bölümde İngiloyların geçmişte mensup oldukları dinler ve halk inançları üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde Albaniya`da Hıristiyanlığ`ın yayılması, İngiloylar`ın Hıristiyanlık`la tanışması, Alban Kilisesi ele alınmış, akabinde Çarlık Rusya`sının Hıristiyanlaştırma politikaları ve bunlara karşı halkın tepkileri, isyanlar ve göçler gibi konular işlenmiş, bunların yanı sıra günümüz Hıristiyan İngiloylar`ının dini yaşantıları anlatılmıştır. Yine bu bölümde Araplar vasıtasıyla Albaniya`da İslâm`ın tanıtılması ve yayılma süreci üzerinde durulmuş, İngiloylar`ın din olarak İslâm`ı kabul etmeleri ve günümüz Müslüman İngiloylar`ında dini yaşantı konuları işlenmiştir.

. Üçüncü bölümde İngiloylar`ın doğum, ölüm, nikah/evlilik ve askerlik gibi hayatın önemli anlarıyla ilgili gelenek ve görenekleri üzerinde durulmuş, bunlarla ilgili ritüeller anlatılmış, Hıristiyan ve Müslüman İngiloylar arasındaki benzer ve farklı yönler ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca her iki din mensubu İngiloylar`ın ortak

olarak kutladıkları milli bayramlarından ve ayrı kutladıkları dini bayramlarından söz edilmiştir.

Türkiye`de Dinler Tarihi`nde en az çalışılan sahalardan birisi etno-dinsel alandır. Bu yönüyle çalışmamızın gerek Türkiye`de gerekse Azerbaycan`da önemli bir boşluğu dolduracağına inanıyoruz. Bunun yanı sıra çalışmamızın hem Kafkasya`nın tozlu raflarında kalmış nice kıymetli eserlerin Türk-İslam kültürüne kazandırılması hususunda araştırmacılara ilham vermesini, hem de etno-dinsel alandaki çalışmaların artması yönünde onları cesaretlendirmesini umut ediyoruz.

Çalışmamız Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün “Tez Yazım Kılavuzu” ve “İsnat Atıf Sistemi Kılavuzu” na uygun olarak hazırlanmış ve “Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi`nin dil ve üslûbu esas alınmıştır.

Bu çalışma esnasında bana verdikleri değerli fikirleri, tavsiyeleri ve her türlü desteğinden dolayı başta danışmanım Doç. Dr. Nermin Öztürk olmak üzere, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı öğretim üyesi Prof. Dr. Sami Baybal`a, aynı zamanda tez izleme komitesinde de bulunan ve yapıcı eleştirileriyle beni yönlendiren Doç. Dr. Ahmet Aras ve Tasavvuf Anabilim Dalı öğretim Üyesi Prof. Dr. Dilaver Gürer hocalarıma, ders dönemlerinde kendilerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Mehmet Akgül hocama en kalbi teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim.

Bununla birlikte çalışma sürecinde bana gösterdikleri yardımlarından dolayı başta Azerbaycan Millî İlimler Akademisi üyesi Dr. Akif Memmedli olmak üzere Slavyan Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Dr. Şirinbey Aliyev`e, tarihçi ve araştırmacı Ramiz Şabanov`a teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca çalışmamızın yazım sürecinde her türlü bilgi ve tecrübelerinden yararlandığımız Dr. Azad Dedeoğlu`na ve emeği geçen bütün değerli dostlarımıza teşekkür eder ve çalışmamızın tüm ilgililere yararlı olmasını temenni ederim.

Yine doktora eğitimim esnasında bana maddî ve manevî desteklerinden dolayı Yurtdışı Türkler Akraba Toplulukları Başkanlığı`na ve çalıştığım Aliabad İslâm Koleji`nin tüm personeline ilgilerinden dolayı teşekkür ediyorum, çalışmalarım sırasında

bana her zaman yanımda olarak destek olan çok değerli eşim Şebnem Zamanova`ya ve hayatım boyu her türlü desteğini eksik etmeyen aileme teşekkürlerimi sunuyorum.

Elçin ZAMANOV
Konya 2019

KISALTMALAR

ARDTA	:	Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi
AMEA	:	Azerbaycan Millî Elimler Akademisi
BİÜ	:	Bakü İslâm Üniversitesi
bkz:	:	Bakınız
C.	:	Cilt
çev.	:	Çeviren
diğ.	:	diğerleri
DKDK	:	Dinî Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi
Hız.	:	Hazreti
İSAM	:	İslâmi Araştırmalar Merkezi
KMİ	:	Kafkasya Müslümanları İdaresi
KOHBD Derneği	:	Kafkasya`da Ortodoks Hıristiyanlığı`nın Berpası
M. Ö.	:	Milattan Önce
M. S.	:	Milattan Sonra
Rus.	:	Rusça
s.	:	Sayfa
SBE	:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
SSCB	:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
ss.	:	Sayfa aralığı
vb.	:	Ve benzeri
ve dđr.	:	Ve diğerleri

GİRİŞ

1. Çalışmanın Konusu

Yazılı kaynaklarda verilen bilgilere göre, M.Ö. IV. yüzyılın sonu III. yüzyılın başlarında kurulmuş olan Kafkas Albaniyası¹’nda çok sayıda halk yaşamıştır. Tarihçi el- Mesudi, (ö. M. 956) birçok halkı ve ülkeyi barındıran ve geniş bir alanı kapsayan Kafkasya’da yetmiş iki milletin yaşadığından bahsetmektedir.² İbn Havkâl (ö. M. 977) ise, her köyün ayrı dili olduğundan ve Kafkasya’da üç yüzden fazla dil konuşulduğundan söz etmektedir.³ İşte Eski Kafkas Albaniyası’ndaki halklardan biri olan İngilizler, dini ve kültürel tarihleriyle bu çalışmanın konusudur.

2. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Çalışmamızın amacı, Alban halklarından olan İngilizler’in etnik ve dini kimliklerini akademik bir yaklaşımla ortaya koymaktır. Çünkü içlerinde Hıristiyanları da Müslümanları da barındıran bu halk, günümüzde kimi çevreler tarafından Gürcü⁴ olarak tanıtılmaya çalışılmaktadır. Bu çalışma ile hem tarihi belgelere dayanarak hem de saha araştırması yaparak onların kültürel kimliklerindeki ortak paydaları bulmayı ve bu arada din değiştirme süreçlerindeki serüveni ortaya çıkarmaya çalıştık.

¹ **Alban** kelimesi, bazı araştırmacılara göre, Latince “*albus*” kelimesinden gelmektedir ve “*beyaz*” anlamındadır. Kelimenin başka bir anlamı ise “*dağlık ülke*” demektir. Kimi araştırmacılara göre ise kelimenin anlamı Türkçe “*cesur, kahraman*” demektir. Kısaca Alban kelimesi hem bir halk hem bir ülke hem de bir devlet anlamında kullanılan bir kelimedir. **Kafkas Albaniyası** denildiği zaman ise eskiden Kafkasya’daki Albaniya Devleti kast edilmektedir. Bazen Kafkas Albaniyası ile Balkan Albaniyası karıştırılmaktadır. Hâlbuki bunlar ayrı ayrı ülkelerdir. Kafkas Albaniyası Devleti, M.Ö. IV. yüzyılın sonu III. yüzyılın başlarında kurulmuş, şu anki Azerbaycan’ın tamamını, Dağıstan’ın güneyini ve Alazan vadisi topraklarını kapsayan arazide varlığını sürdürmüştür. (Heyet, *Azerbaycan Tarihi*, Tehsil Neşriyatı, Bakü, 2003, s. 101; Aleksidze Zaza, *Kafkas Albanları Dillendiler*, Gürcistan İlimler Akademisi K. Kekelidze adına Elyazmaları Enstitüsü, Gürcüceden çev., Nesib Nesibov, Artanuci Yayınevi, Tiflis, 2003, s.27; Tofik Memmedov, *Kafkasya Albaniyası İlk Orta Çağlarda*, Tehsil Neşriyatı, Bakü, 2006, s. 53)

² Mesudi, *Muruc ez-Zehab*, çev., Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 65-66.

³ İbn Havkâl, *X. yüzyılda İslam Coğrafyası*, çev., Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 306.

⁴ Gürcüce olmayan Gürcü kavramı, onlara Pers/ İnanlılar tarafından verilmiş olan “Gurgi/ Gürci” adının Türkçe’deki kullanım şeklidir. (Yunus Zeyrek, *Gürcistan, Acaristan ve Türkiye*, Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, Trabzon, 1999, ss. 15-19) Bu kavram daha çok coğrafi bölgeyi belirten bir kavramdır. Gürcüler kendilerine efsanevi ataları olan “Kartlos”a izafeten “Kartvel” derler. Daha geniş bilgi için bkz: Azad Dedeoğlu, *Ahıska Bölgesinde Kıpçak Atabegler’in Tarihi (XIII-XVI. yüzyıllar arası)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Konya, 2018, ss. 106-120. Biz çalışmamızda halkın isminin günümüzde kullanılan şekli olarak Gürcü kavramını kullandık. Yani burada kullandığımız Gürcü kavramından kastettiğimiz Kartvel kavramıdır.

Geniş çevreler tarafından pek bilinmeyen İngiloylar`ın Türk kökenli Alban halklarından olması onları Türk kültür tarihi açısından önemli kılmaktadır. Diğer taraftan onlardan bazılarının genel Müslüman Türk çoğunluğun aksine Hıristiyanlığ`ı benimsemeleri, bu dini algılayış ve yaşantıları, Müslüman İngiloylar ile ilişkileri gibi hususların araştırılmasının hem Türk tarihine hem de Dinler Tarihi`ne katkılar sağlayacağı açıktır.

3. Çalışmada Kullanılan Yöntemler

Herbir çalışma belirli yöntemler kullanılarak yapılmaktadır. Biz de bu çalışmayı yaparken çeşitli yöntemler kullandık. En çok kullandığımız yöntem ise, birçok araştırmalarda sıkca rastlanan konuyla ilgili literatürden veri toplama yöntemi olmuştur. Bu yöntemi kullanırken daha çok Azerbaycan`da mevcut olan kütüphanelerde araştırmalar yaparak, ayrıca Türkiye Cumhuriyeti`nde mevcut bazı kütüphanelerin veri tabanlarını taradık. Türkiye Cumhuriyeti`nde esasen Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi ve İSAM Kütüphanesi`nde araştırmalar yaptık. Çalışmamızın konusu Azerbaycan`la ilgili olduğu için biz daha çok araştırmalarımızı Azerbaycan`da gerçekleştirdik. Azerbaycan`da yaptığımız araştırmalarımızı çoğunlukla Mirze Feteli Ahundov adına Azerbaycan Millî Elmler Akademisi Kütüphanesi`nde, Zaqatala Merkez İl Kütüphanesi`nde, Zaqatala İlahiyat Üniversitesi Kütüphanesi`nde yaptık.

Çalışmamız sırasında kullandığımız yöntemlerden biri de kişisel görüşme yöntemi olmuştur. Bunun için Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde birçok araştırmalar yapmış ve yapmakta olan birçok akademisyenler, araştırmacılar, tarihçiler ve Azerbaycan`da ikamet etmekte olan gerek Müslüman ve gerekse Hıristiyan İngiloylar`la kişisel görüşmeler yaptık. Onlardan aldığımız fikirleri ve bilgileri çalışmamızda kullandık.

Ayrıca danışman hocamın tavsiyesi doğrultusunda 1867 yılında Azerbaycan`dan Türkiye Cumhuriyeti Adana ili, Ceyhan ilçesine göç etmiş İngiloylar`ın yaşadıkları Dağıstan köyüne de gittik. Seferimiz sırasında köyde yaşayan İngiloylar`la mülakatlar yaptık ve onlardan aldığımız fikirleri ve bilgileri de çalışmamızda kullandık.

Çalışmamızda gerek Hıristiyan dinî inancına mensup olan İngiloylar`ın gerekse İslâm dinî inancına mensup olan İngiloylar`ın dinî inançlarını ve kültürlerini araştırırken, karşılaştırma yöntemini kullanarak, onların dinî inanç ve kültürlerindeki ortak ve farklı yönlerini ortaya koymaya çalıştık.

4. Çalışmanın Sınırları

Günümüzde İngiloy halkının ikamet ettikleri esas bölge Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesi olduğu için çalışmamızı bu bölge ile sınırladık. Fakat İngiloylar`ın ikamet ettikleri bölgelerden bahsederken çalışmamızda XIX. yüzyılda Azerbaycan`dan Türkiye Cumhuriyeti`ne göç etmiş ve günümüzde de Adana ili, Ceyhan ilçesi, Dağıstan köyünde ikamet eden mühacir İngiloylar`dan da bahsettik.

Tarihî zaman olarak çalışmamızın sınırları İngiloylar`ın bir halk olarak ortaya çıkışından günümüze kadar olan kısmını kapsamaktadır.

5. Çalışmanın Kaynakları

Araştırmalarımız sırasında Türkçe, Rusça, İngilizce, Osmanlı Türkçesi gibi farklı dillerdeki eserlerden istifade ettik, tercüme yaptık. Fakat daha çok kullandığımız kaynaklar, Azerbaycan Türkçesi`nde mevcut olan kaynaklardı.

Kullandığımız kitapların bazıları basılı, bazıları ise elektronik kaynaklardır. Bunun yanı sıra bazı internet sayfalarını da kullandık. Bu sayfaların resmi ve güvenilir olmalarına özen gösterdik.

Araştırmamızda ayrıca dergi ve gazete kaynaklarından da yararlandık. Bu kaynakları kullandığımızda da dergilerin hakemli ve güvenilir dergi olmasına dikkat ettik.

5.1. Rusça Kaynaklar

Biz çalışmamızda Rusça kaynakları kullandığımızda yazıların Rusça alfabeden Latince alfabeğe çevrilmesi için <https://rusca.sitesi.ws/dersler/kiril/latin-harflerini-kiril-harflerine-cevirici.html> internet sitesini kullandık. Çalışmamızda kullandığımız Rusça kaynaklardan bazılarını şu şekilde verebiliriz:

“Geografiya” (Coğrafiya): Eser, Yunan tarihçisi ve coğrafyacısı Strabon (ö. M.S. 24) tarafından kaleme alınmıştır. Çalışmamızın konusu olan İngiloylar`ın Gürcü kökenli değil, Alban kökenli eski Geller`in günümüzdeki temsilcileri olduğunu ilk söyleyen önemli kaynaklardandır. Eser, 1964 yılında Moskova`da Nauka Neşriyatı`nda yayımlanmıştır.⁵

“Kartina Kavazkovo Kraya” (Kafkasya Sınırlarının Resmi); Rus araştırmacısı Platon Zubov tarafından kaleme alınan bu eser, 1835 yılında Rusya`nın SanktPeterburg şehrinde basılmış ve Kafkasya ile ilgili önemli bilgiler içermektedir.⁶

“Oçerki po İstori i Kulture Kavkazkoy Albani” (Kafkas Albaniyası`nın Tarihi ve Medeniyeti Hakkında Çalışma); Rus tarihçisi Kamilla Trever tarafından kaleme alınan bu eser, 1959 yılında Moskova`da SSCB İlimler Akademisi Yayınlarındandır. Eser, M.S. IV. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar Kafkas Albaniyası`nın tarihi ve medeniyeti ile ilgili bilgiler içermektedir.⁷

“Kartlis Chobreba, İstoriya Gruzii” (Kartli`nin, Gürcistan`ın Tarihi); Gürcistan Ulusal Tarihçiler Komitesi ve Gürcistan Tarihî Kaynaklar Komisyonu tarafından hazırlanan ve 2008 yılında Tiflis`de Artanudji Yayınları`nda yayınlanan eserde Gürcistan`ın tarihinden bahsedilmektedir.⁸ Eser 2014 yılında İngilizce`ye de çevrilmiştir.⁹

“Jizn Kartlijskih Sarey” (Kartli Kralları`nın Hayatı); M.S. XI. yüzyılda yaşamış Leonti Mroveli isimli Gürcü tarihçisi tarafından kaleme alınmış bu eser, 1979 yılında Moskova`da Nauk Yayınları`ndan çıkmıştır.¹⁰

“Sbornik Svedeniy o Kavkazkih Qorsah” (Kafkasya Dağlıları Hakkında Bilgiler Toplusu); Eser, Kafkasya halklarının tarihi, etnografisi ve kültürleri ile ilgili

⁵ Strabon, *Geografiya*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1964.

⁶ Platon Zubov, *Kartina Kavazkovo Kraya*, C. III, Sankt Peterburg, 1835.

⁷ Kamilla Trever, *Oçerki po İstori i Kulture Kavkazkoy Albani*, İzdatelstvo Akadamii Nauk SSSRİ, Moskova, 1959.

⁸ Kartlis Chobreba, *İstoriya Gruzii*, İzdatelstvo Artanudji, Tbilisi, 2008.

⁹ Kartlis Tskhovreba, *A History Of Georgia*, Artanujı Publishing, Tbilisi, 2014.

¹⁰ Leonti Mroveli, *Jizn Kartlijskih Sarey*, İzdatelstvo Nauka, Moskva, 1979.

bilgiler içermektedir. Eserin 1868-1881 yılları arasında Tiflis`de 10 baskısı yapılmıştır. Biz çalışmamızda eserin 1869 yılı baskısını kullandık.¹¹

“Kafkaskih Etnografiçeskih Sbornik” (Kafkasya Etnografi Koleksiyonu); SSCB İlimler Akademisi Etnografi Enstitüsü`nde Rus etnografi Valentin Kardanov`un editörlüğü ile kaleme alınmış bu etnoloji koleksiyonu, 1969 yılında Moskova`da Nauka Yayınları`nda basılmıştır. Eser, Kafkasya etnografyası ile ilgili önemli bir çalışmadır.¹²

“İngiloykiy Dialekt v Azerbaydjane” (Azerbaycan`da İngiliz Dialekti) Venera Tarasovna Djangidze isimli Gürcü yazar tarafından kaleme alınan ve 1978 yılında Tiflis`de Mesniereba Yayınları`nda yayımlanmış bu eserde İngilizler`in konuştukları diller ile ilgili bilgi verilmektedir.¹³

“İstoriya Gruzi” (Gürcistan Tarihi), Giorgi Melikişvili ve Vladimir Dondua isimli Gürcü tarihçi ve araştırmacıları tarafından kaleme alınan bu eser, 1962 yılında Tiflis`de Uchebno-Pedagogičeskoy Literatıry Yayınları`nda yayımlanmıştır. Bu eser çalışmamızın konusu olan İngilizler`in köken olarak Gürcü kökenli değil eski Alban kökenli bir halk olduğunu gösteren Gürcü tarihçileri dilinden bir eser olmakla önemli bir kaynaktır.¹⁴

5.2. İngilizce Kaynaklar

Çalışmamızda kullandığımız İngilizce kaynaklardan bazıları aşağıdadır:

“an Ethnohistorical Dictionary of the Russian and Soviet İmperies” (Rusya ve Sovyet İmperiyası`nın Etnotarihi Sözlüğü) Bu sözlük, James Stuart Olson isimli Amerikalı bir araştırmacı yazarın editörlüğü ile 1994 yılında ABD`de Greenwood Yayınları`nda yayımlanmıştır. Sözlükte çalışmamızın konusu olan İngilizler`la ilgili ayrıca bir madde bulunmaktadır.¹⁵

¹¹ Sbornik Svedeniy o Kavkazkih Qorsah, Vıpusk 2, Tiflis, 1869.

¹² Valentin Kardanov, *Kafkaskih Etnografiçeskih Sbornik*, İzdatelstvo Nauka SSRİ, Moskova, 1969.

¹³ Venera Tarasovna Djangidze, *İngiloykiy Dialekt v Azerbaydjane*, İzdatelstvo Mesniereba, Tiflis, 1978.

¹⁴ Giorgi Melikişvili, Vladimir Dondua, *İstoriya Gruzi*, İzdatelstvo Uchebno-Pedagogičeskoy Literatıry Tbilisi, 1962.

¹⁵ James Olson, *an Ethnohistorical Dictionary of the Russian and Soviet İmperies*, ABD, 1994.

“**Encyclopedia of World Cultures: Rusia and Eurasia China**” (Dünya Kültürleri Ansiklopedisi: Rusya ve Avrasya Çin); New York`da G. K. Hall Yayınları`nda yayımlanan bu ansiklopedide çalışmamızın konusu olan İngiloylar`la ilgili bir madde bulunmaktadır. Fakat Nugzar Migeladze adlı yazar tarafından kaleme alınan bu madde asılsız bilgiler içermektedir.¹⁶

“**Dialect Dictionaries in the Georgian Dialect Corpus**” (Gürcü Lehçeler Külliyyatında Lehçe Sözlükleri); bu sözlük, 2013 yılında Tiflis`de gerçekleşen 10. “Logic, Language and Computation” isimli sempozyumda Marina Beridze, Liana Lortkipanidze, David Nadaraia isimli araştırmacılar tarafından sunulmuş ve sempozyum bildirilerinde yayımlanmıştır.¹⁷

5.3. Diğer Kaynaklar

“**Azerbaycan: Coğrafi, Tabii, Etnografik ve İktisadi Mûlahezat**” Mehmetesen Velili (Baharlı) tarafından eski alfabe ile (Osmanlıca alfabesi ile) kaleme alınan ve 1921 yılında Bakü`de Birinci Hükûmet Yayınları`nda yayımlanmış bu eser, Azerbaycan tarihi ile ilgili bir çalışmadır.¹⁸

Çalışmamız sırasında Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü “İlmi Eserler” Mecmuası`nın çalışmamızın konusu ile ilgili olan sayılarını AMEA Kütüphanesi`nden temin ettik. Ayrıca Azerbaycan`da resmî dergi olan “Devlet ve Din” dergisinin tüm sayılarını taradık ve konumuzla ilgili sayılarını çalışmamızda kullandık.

6. İngiloy Kavramı ile İlgili Görüşler

İngiloy kavramı ile ilgili gerek Azerbaycan araştırmacılarının eserlerinde gerekse Rus, Gürcü ve diğer araştırmacıların eserlerinde birçok görüşler mevcuttur.

İngiloylar`ın buldukları Kuzeybatı Azerbaycan bölgesi ile ilgili araştırmalar yapan araştırmacılardan Akif Memmedli, *Mâbedler Diyarının Tarihi* adlı eserinde İngiloylar`la ilgili olarak, onların isimlerinin Gürcüce`de “İngilo”, Azerbaycan

¹⁶ Nugzar Migeladze, “İngilos”, *Encyclopedia of World Cultures: Rusia and Eurasia China*, G. K. Hall Publishing, New York, 1994.

¹⁷ Marina Beridze, Liana Lortkipanidze, David Nadaraia, “Dialect Dictionaries in the Georgian Dialect Corpus”, 10. *Logic, Language, And Computation*” *Uluslararası Sempozyumu*, Tiflis, 23-27 Eylül 2013.

¹⁸ Mehmetesen Velili (Baharlı), *Azerbaycan: Coğrafi, Tabii, Etnografik ve İktisadi Mûlahezat*, (Osmanlıca), Birinci Hükümet Yayınevi, Bakü, 1921.

Türkçesi'nde “İngiloy veya Yengiloy” şeklinde kullanıldıklarından bahsetmektedir. Araştırmacı'ya göre, Gürcüce'de İngiloylar'la ilgili hem de “Saingilo” ifadesi kullanılıyor. Bu ifade, “İngiloylar'ın vatanı” veya “İngiloylar'ın yaşadıkları yer” anlamını taşımaktadır.¹⁹ İngiloylar, XVI. yüzyılın sonu XVII. yüzyılın başlarına kadar “İnisel” veya “Yenisel” halkı gibi anılmıştır.²⁰ Memmedli, *Balaken; Yakın ve Uzak Tarih* adlı eserinde “İngiloy veya Yengiloy” etnik kelimelerinin XVII. yüzyılda ortaya çıktığını ve bu kelimelerden ilk defa XVIII. yüzyıl eserlerinde bahsedildiğini belirtmektedir.²¹

1841 yılında Zubarev isimli Rus yazar, “Ruskiye Vestnik” isimli dergide yayınladığı “Poezdka v Kahetyu” isimli makalesinde İngiloylar'ı “yeni yere göç ettirilmişler” anlamında “Müslümanlaşmış Gürcüler” gibi kaleme almıştır.²² 1846 yılındaysa Osip İliç Konstantinov isimli bir başka Rus yazar İngiloyları “yeni Lezgi²³ler” anlamında “Engiloy” olarak adlandırmıştır.

Kuzeybatı Azerbaycan bölgesi ve İngiloylarla ilgili araştırmalar yapan tarihçi, araştırmacı Şirinbey Aliyev, *Kuzey Batı Azerbaycan: İngiloylar* isimli çalışmasında 1860'lı yıllarda Zaqatala bölgesi ile ilgili birçok makalelerin yazarı Poserbski'nin İngiloyları “Müslümanlaşmış Gürcü”, İngiloy kavramını ise “yeniden dönderilmişler” diye izah ettiğini belirtmektedir.²⁴

Aliyev, “İngiloy” kelimesinin etimolojisine daha da açıklık getirmek için, ilk önce bu halk için kullanılan kelimelerin her üç şekline yani, “Yengeloy”, “İngiloy”, “İngilo” nümunelerine dikkat etmek gerektiğini söylemektedir. Konu ile ilgili anenevi fikirde ilk olarak “Yengeloy” kelimesinin ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Aslında etnik kelimenin Azerbaycan, Gürcü ve Rus dillerinde söylenişindeki farklılık her üç dilin gramer kurallarından da kaynaklanmaktadır. Etnografi ilminden malumdur ki,

¹⁹ Akif Memmedli, *Mâbedler Diyarının Tarihi*, Adiloğlu Yayınları, Bakü, 1999, s.23-24.

²⁰ Şirinbey Aliyev, *Kuzey Batı Azerbaycan: İngiloylar*, Tahsil Yayınları, Bakü 2007, s.40.

²¹ A. Memmedli, *Balaken; Yakın ve Uzak Tarih*, Bakü, 1995, s. 13.

²² Dimitri Zubarev, “Poezdka v Kahetyu”, *Ruskiy Vestnik*, Sayı 6, Moskova 1841, s.552.

²³ **Lezgi kavramı**, Kuzeybatı Azerbaycan'da yaşayan bir halkın ismi olmakla beraber, genel olarak bölgede ikamet eden dağlı halklar için de kullanılır. Yani bu kavram önceleri etnik değil, genel bir anlam taşımıştır. (Zerine Cavadova, *Kuzey Batı Azerbaycan: Tarihi, Demografik Tahkikat*, Altay Neşriyatı, Bakü 1999, s. 19.)

²⁴ Ş. Aliyev, *Kuzey Batı Azerbaycan: İngiloylar*, s.14.

herhangi bir etnik halkın isminin farklı şekillerde söylenişi yaygın bir durumdur. Belirli bir etnik halkın ismini ifade eden kelime, aynı halkın dilinin gramer normlarına uygun olarak ortaya çıkar. Ayrıca bir etnik halkın ismi diğer halklar tarafından kendi dillerine uygun olarak değişik şekillerde kullanılabilir. Daha sonra araştırmacı konuya daha da açıklık getirmek için şöyle bir misal vermektedir: Gürcü halkının ismini kendileri “*Kartvel*”, Ruslar “*Qruzin*”, Azerbaycanlılar ise “*Gürcü*” diye adlandırmaktadır. Bu yüzden Azerbaycan Türkçesi`nde “*Yengeloy*” olarak ifade edilen kelimenin, Gürcü dilinde “*İngilo*” gibi söylenişi mümkündür. Çünkü Gürcü alfabesinde “y” harfi yoktur ve bu harfin yerine çok zaman “i” harfi kullanılır. Konuya bu şekilde yaklaşıldığında etnik kelimenin her üç şeklinin aynı zamanda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.²⁵

Azerbaycan etnograflarından olan Havil Havilov`a göre, XVII. yüzyılın başlarında İslâm dinini kabul ettiklerine göre, Azerbaycanlılar İngilizler`a “*Yengiloy*” yani, “*yeni yol*”a, “*inanc*”a, “*yeni din*”e gelenler ismini vermiştir.²⁶

Azerbaycan etnografı ve araştırmacısı Giyaseddin Gaybullayev`e göre, İngiliz etnik kelimesinin etimolojisini araştıran araştırmacıların tamamı bu kelimenin iki kısımdan olduğu görüşünde hemfikirdirler. Araştırmacı konuyu daha da aydınlatmak için kelimeyi aşağıdaki şekilde kısımlara ayırmıştır:

1. Yenge-loy, ingi-loy, ingi-lo
2. Yen-geloy, in-giloy, in-gilo

Birinci kısımda, ayrılmış kelimelerin hiçbiri tek başına bir anlam ifade etmemektedir. İkinci kısımda ise ayrılmış kelimeler kendi başlarına bir anlam ifade etmektedirler. Bununla ilgili olarak Gaybullayev, her halkın tarihinde çok eski zamanlarda kendilerine mahsus saklı ve kısa bir adın olduğunu ve konuya bu açıdan bakıldığında da “*Giloy*” kelimesinin bir halkın ilk ismini ifade edebileceğini söylemektedir. Dolayısıyla “*Gel*” veya “*Giloy*” İngilizler`ın bu türden bir adı olabilir.²⁷ Yine Gaybullayev`e göre, “*in*” veya “*yen*” ön ekleri ise daha sonra kelimeye

²⁵ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, s.71; Ayrıca bkz: Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngilizler*, s. 16.

²⁶ Havil Havilov, *Azerbaycan Etnografyası*, Elim Neşriyatı, Bakü, 1991, s. 41.

²⁷ Giyaseddin Gaybullayev, *Toponimiya Azerbaydjana*, Elim Neşriyatı, Bakü, 1986, s. 73.

eklenmiştir. O, yer isimlerinin tarihî kaynaklarda mükayesesi sonucunda, “*Geloy*”u eski Gel halkı ile ilişkilendirmiştir.²⁸

Yine Gaybullayev`e göre, İngiloylar`ın soy köküne dayanan eski Yunan kaynaklarında (Strabon, Plutarh ö. M.S. 120) “*Ger*” diye adlandırılan bu halk, orta çağ Ermeni kaynaklarında “*Hel*” veya “*Her*”, Arap kaynaklarında “*Filan*” veya “*Cilan*”, Gürcü kaynaklarında ise “*Her*” ismi ile gösterilmiştir.²⁹ Bazı araştırmacılar adı geçen etnik kelimelerin aynı etnik halka ait olduğu fikrini kabul etmemektedirler. Bu araştırmacılar Gürcü kaynaklarında bahsedilen Herler`i Geller`le değil, eskiden Azerbaycan`ın kuzeybatısında yaşamış Gırız ve Harputlar`la ilişkilendirmişlerdir. Onların düşüncesine göre, Herler ve Geller Kafkas Albaniyası`nda beraber yaşamış farklı halklardır.³⁰ Vladimir Feodoroviç Minorski (ö. 1966) isimli Rus araştırmacı ise Arap kaynaklarında geçen Filan/Cilan ülkesini Alban kaynaklarında geçen Lipinya³¹ isimli ülke ile ilişkilendirmiştir.³²

İngiloy kelimesinin başında gelen “*in*” (yen) ön ekinin tüm araştırmacılar “*yeni*” anlamına geldiğini belirtmektedirler.³³ Ayrıca “*in*” Gürcüce`de “*im*” (*aynı*) sözünün değişmiş şekli olup, İngiloy kelimesi “*aynı Geller*” anlamında kullanılabilir. Farsçada ise “*in*” kelimesi “*bu*” manasındadır ve “*bu Geller*” diye kullanılır. Netice itibariyle Gellerin adı karşısında coğrafi mekân göstericisi gibi “*yen*” veya “*in*” ilave

²⁸ Gıyaseddin Gaybullayev, *k Etnogenezu Azerbaydjanssev*, Elim Neşriyatı, Bakü, 1991, ss. 167-173; Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 17.

²⁹ Gaybullayev, *k Etnogenezu Azerbaydjanssev*, ss. 169- 170.

³⁰ Arif Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti (Tarihî etnografik tahkikat)*, Çaşıoğlu Yayınları, Bakü, 2005, s.44; Gaybullayev, *k Etnogenezu Azerbaydjanssev*, ss. 169- 170.

²⁹ **Lpinya**, eski Yunan, Arap kaynaklarına göre, Albaniya`nın kuzeybatı bölgesinin uç noktasında mevcut olan ve Albaniya`nın siyasi tarihinde, dinî -ideoloji hayatında mühim rolü olan bir ülkedir. Lpinya, el-Belazuri`de Libin Seddi (Sedd el-Libin) biçiminde gösterilmektedir. Araştırmacılar, Zaqatala ilinde mevcut olan “*Silban*” isimli dağlık arazi Lpinya ile bağlantısı olduğunu söylenilmektedir. Gürcü kaynaklarında Kaheti`nin (XV. yüzyılda Gürcü Çarlığı`nın dağılması ile Kafkas Albaniyası arazisinde kurulan devlet) doğu vilayeti sayılan bu ülke Ereti diye adlanır ki, bu da Geller`in eskiden ikamet ettikleri arazi olan Ereti bölgesinin bir isminin de Lpinya olduğunu göstermektedir. (Sevda Süleymanova, “Albaniya`nın Kuzeybatı Sınır Bölgesi Lpinya-Ereti”, *AMEA Tarih Enstitüsü İlmî Eserler Mecmuası*, C. XX, Bakü, 2007, s. 56.)

³² Vladimira Federoviça Minorski, *İstoriya Şirvana i Derbenda*, IX-IX. Vekov, Moskva, 1963, s. 138.

³³ Gaybullayev, *k Etnogenezu Azerbaydjanssev*, s. 169.

edilmesi sonucunda “İngiloy” veya “Yengeloy” kelimesi ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.³⁴

Aliyev, İngiloylar`la ilgili yalnız bilgi yaymağa çalışanların İngiloy kelimesinin diğer kullanım şekli olan “Yengeloy” kelimesini, “yeniden dönderilmiş” veya “yeni yol” anlamlarında kullandıklarını belirtmektedir. Fakat bu ifadeleri mukayese ettiğimizde, bunlar arasında herhangi bir bağlantının veya mantığın olmadığı görülür. Kelimenin başındaki “yenge” öne ekinin “yeni” anlamında olduğunu kabul etsek bile, kelimenin sonundaki “loy” veya “gelay” kısmının “dönderilmiş”, “yol”, veya “yola gelmiş” anlamını ifade etmesi mümkün değildir. Çünkü “loy” kelimesinin tersinden okunuşu dışında hiç bir şekilde “yol” anlamına gelmesi söz konusu olamaz. Araştırmacıya göre, kimileri İngiloy kelimesine bu anlamı vererek onların tarih sahnesine çıkmasını İslâm dinini kabul etmeleri ile ilişkilendirmeğe çalışmaktadırlar.³⁵

Yine Aliyev`e göre, İngiloylar`la ilgili kullanılan kavramlardan biri de “ihoel” kelimesidir. Bu kelime Gürcü kaynaklarında daha çok kullanılmaktadır. Albaniya ile ilgili tarafsız olarak bilgi veren Gürcü kaynaklarında Albaniya`da yaşayan “ihoel” diye bir halktan söz edilmektedir. Bu halk hakkındaki bilgiler eski Geller`le ilgili bilgilerle örtüşdüğünden araştırmacılar Gürcü kaynaklarında bahsi geçen “ihoel” kavramından kast edilenin İngiloylar`ın ecdadı olan Geller olduğunu söylemektedirler. Aliyev, İngiloy kelimesinin “yeni”, “aynı”, ya da “bu” gibi anlamlar taşımasının bir öneminin olmadığını ifade etmektedir. Esas önemli olan konu, İngiloylar`ın Gürcü halkından türeme bir halk değil, eski Alban soyuna bağlı müstakil bir Türk halk olmalarıdır.³⁶

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki, muhtelif tarihî kaynaklarda günümüzdeki İngiloylar`ın ecdadı olan eski Geller, çeşitli isimlerle isimlendirilmiştir. Tarihî kaynaklarda geçen bu halkla ilgili “her”, “ger”, “hel”, “gel” ve “gelay” şeklinde kavramların İngiloylar`ın ataları olan Geller`in isminin farklı şekilleri olduğu görülmektedir.

³⁴ Gaybullayev, *k Etnogenezu Azerbaydjanssev*, s. 170; Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, s. 44.

³⁵ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, Şərq- Qərb Yayınları, Bakü, 2011, ss.68-70.

³⁶ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, s.107-108; Daha geniş bilgi için bkz: Ş. Aliyev *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 14.

7. İngiloylar`ın Etnik Kökeni

İngiloylar`ın etnik kökeni ile ilgili mesele, araştırmacılar ve tarihçiler arasında yakın tarihe kadar bir sorun olarak kalmaktadır. Mustafayev`e göre, bundan dolayı uzun zaman İngiloylar`ın kökeni ve etnik tarihi müzakerelere sebep olmuştur.³⁷ İngiloylar`ın atalarının ilk vatanı, yaşadıkları coğrafya, XIX. yüzyıla kadar yeterince araştırılmamıştır.³⁸ Son yıllara kadar İngiloylar, genel yaygın fikre göre “*Müslümanlaşmış Gürcüler*” ve “*Hıristiyan İngiloylar*” olarak kabul edilmişlerdir. XIX. yüzyılın ortalarında Rusya tarihçiliğinde özel amaçlarla oluşturulmuş olan bu fikir, Gürcü araştırmacıları tarafından büyük destek alarak daha da geliştirilmiştir.³⁹

Tarihçi Tofik Memmedov, İngiloylar`ın ecdadları olduğu kabul edilen Geller`in İran dil grupuna dâhil, günümüzde Azerbaycan`ın güneyinde yaşayan Talış halkının ecdadı olduğunu iddia etmektedir.⁴⁰

Azerbaycan tarihi ile ilgili çalışmalar yapan eski Azerbaycan yazarlarından olan Memmethesen Velili de, İngiloylar`dan “*Türkleştirilmiş ve Müslümanlaştırılmış Gürcüler*” olarak bahsetmektedir.⁴¹ Aliyev`in belirttiğine göre, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi`nin raporlarına Hıristiyan İngiloylar, yanlış olarak Gürcüler diye kaydedilmişlerdir. İngiloylar`ın Gürcü olarak kayd edilmesinin sebeplerinden biri, XIX. yüzyılda onların, zoraki Hıristiyanlaştırılmaya maruz kalırken, onlara Gürcü ad ve soyadları verilmesidir. Yani Hıristiyanlaştırma siyaseti, Gürcüleştirilme siyaseti ile paralel olarak yapılmıştır. Azerbaycan`da Gürcü halkının temsilcileri yaşasa da bu ülkede etnik arazisi olan Gürcüler yoktur. Aliyev ayrıca Zaqatala⁴² ilinin Yengiyen

³⁷ Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, s.33.

³⁸ A. Memmedli, *Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair Legioner`in Şeref Kitabı*, Adiloğlu Neşriyatı, Bakü, 2004, s. 105.

³⁹ Yakup Mahmudov, Elvira Letifova, Arzu Memmedova, “XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Ortodokslaştırma Siyaseti ve Ortodoks Kiliselerin Kurulması Tarihi”, *AMİA Tarih Enstitüsü İlmî Eserler*, C. XX, s.11.

⁴⁰ T. Memmedov, *Kafkasya Albaniyası İlk Orta Çağlarda*, s. 66.

⁴¹ Memmethesen Velili (Baharlı), *Azerbaycan: Coğrafi, Tabii, Etnografik ve İktisadi Mûlahezat*, (Bu eserin iki farklı dildeki nushası kullanılmıştır. Osmanlıcası için bkz: Birinci Hükümet Yayınevi, Bakü, 1921, s. 85 ve kirilcesi için Azerbaycan Devlet Yayınları, Bakü, 1993, s. 56 nushası kullanılmıştır.)

⁴² **Zaqatala**, 1930 yılında kurulmuş bir Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde bir ildir. Kuzeydoğu sınırı Dağıstan, güneybatı sınırı ise Gürcistan`dır. Araştırmacılara göre, Zaqatala ismi Dağıstan`ın güneyinde bulunan Sahurlar`ın (kendilerini Sakalar adlandırır) bu yaşayış mntakasında yerleşmeleri sonucunda ortaya çıkmıştır. Yerli halk “*saha*” ismini “*zaha*” şeklinde teleffuz etmeleri sonucunda bu tabir ortaya çıkmıştır. Yani “*Zahaların talas*”ı. Tala ismi de bölgede yerleşim yerlerine verilen bir isimdir. (Rübabe

köyünde, Qakh (Qax)⁴³ ilinin Qorağan, Zeyem, Lelepaşa köylerinde köken olarak İngiloy olan ahali, zaman içerisinde kendi dillerini kullanmayarak Azerbaycan Türkçesini kullanmayı tercih ettiklerinden dolayı İngiloy ismi ile anılmadıklarını belirtmektedir.⁴⁴

James Olson isimli bir araştırmacı tarafından Amerika'da hazırlanan *Rusya ve Sovyet İmpariyası'nda Tarihi Etnik Sözlük* adlı eserde İngiloylar'la ilgili bir madde bulunmaktadır. Bu maddede verilen bilgilere göre, 1926 yılından itibaren Sovyet Rus etnologları İngiloylar'ı Gürcülerin bir alt grubu gibi göstermişlerdir. Yazarın verdiği bilgilere göre, onlar kendilerini “İngilo” diye isimlendirirler ve Rusça'da da “İngiloylar” diye bilinirler. Olson ayrıca Gürcüler ve İngiloylar arasında temel farkın din olduğunu söylemektedir. Yine yazara göre, bugün İngiloylar'ın nüfusu yaklaşık 5000 civarındadır ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Qakh (Qax), İsmayılı, Tovuz ve Şemkir illerinde yaşamaktadırlar. Yazar, ayrıca İngiloylar'ın zamanla Azerbaycanlılar içerisinde asimile olduklarını belirtmektedir.⁴⁵

Ronald Wixman da “*The Peoples of the USSR an Ethnographic Handbook*” adlı eserinde İngiloylar'ı Gürcüler'in oluşumuna dâhil olmuş birkaç etnik gruptan biri olarak takdim etmektedir. Yazar, araştırmasında İngiloylar'ın, güya Azerbaycan Türkleri tarafından asimile olunduğunu ifade etmektedir.⁴⁶

Aliyeva ve dğr., *Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Sözlüğü*, Şərq- Qərb Yayınları, Bakü, 2007, C.II, s.290.)

⁴³ **Qakh (Qax)**, 1930 yılında Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde kurulmuş bir ildir. Qakh (Qax) ili 1963 yılında Zaqatala dairesine dahil edilmiş, 1964 yılında tekrar mustakil il olmuştur. Qakh (Qax) ilinin de kuzeydoğu sınırı Dağıstan, güneybatı sınırı ise Gürcistan'dır. (Rübabe Aliyeva ve dğr., *Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Sözlüğü*, C.II, ss. 8-9) Qakh (Qax) kavramı ile ilgili bir kaç görüş mevcuttur. Birinci görüşe göre, Qakh (Qax) Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde yaşamış eski bir halkın ismidir. İkinci görüşe göre, Qakh (Qax) bölgesinde çokca meyve bahçeleri olduğundan ve bölgede meyve kurutmak anenesi çok yaygın olduğundan, bölgenin ismi kurutulmuş meyve anlamında “*Qakh (Qax)*” ismi ile isimlendirilmiştir. (Arif Akifoğlu, “Yol”, Erişim: 14 mart 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=JimfCMbQqpg>, 18:47-19:45.)

⁴⁴ Ş. Aliyev, *Azerbaycan'ın Eski ve Müstakil Halku-İngiloylar*, www. unikal.org (Erişim Tarihi: 01.06.2014).

⁴⁵ James Stuart Olson, *an Ethnohistorical Dictionary of the Russian and Soviet İmperies*, ABD, 1994, s.291.

⁴⁶ Ronald Wixman, *The Peoples of the USSR an Ethnographic Handbook*, Sharp Yayınları, New York, 1984, s. 82.

Dünya Kültürleri Ansiklopedisi` nde İngiloylar maddesinin yazarı Nugzar Migeladze de İngiloylar`ı Gürcü halkları arasında eski etnik gruplardan biri gibi takdim etmiştir. Yazara göre, İngiloylar, Azerbaycan`ın bir parçasıdır, Azerbaycan`ın kuzeybatısı ile Gürcistan`ın güneybatısı arasında yaşamaktadırlar. İkamet ettikleri alan üç bölgeye bölünmüştür: Qâh, Zaqatâla ve Balaken⁴⁷. Yazara göre İngiloylar`ın yaşadıkları bölgenin Gürcüce ismi “*Saingilo*” dur.⁴⁸ Bu çalışmada yazar, İngiloylar`ı Azerbaycan sınırları dahilinde Gürcü etnik gupu gibi göstermektedir.

Rus yazarlarından olan Platon Zubov 1835 yılında kaleme almış Kafkasla ilgili “*Kartina Kavazkovo Kraya*”⁴⁹ adlı eserinde İngiloylar`ı “*İslâmı kabul etmiş Gürcüler*” olarak takdim etmiştir.⁵⁰

Genel kabul görmüş görüşe göre ise, “*İngiloy*” kelimesinin etnik kökeni Türk kökenli olup, “*yeniden dönderilmişler*” veya “*yeni yol*” demektir. “*İngiloy*” kelimesi ilk defa yazılı kaynaklarda XVIII. yüzyılın sonlarında geçtiğinden, bu kelimenin ortaya çıkma tarihi de bu yüzyıla nisbet edilmektedir.⁵¹

İngiloylar`ın, Gürcü kökenli olduğu iddiaları XIX. yüzyılda da ileri sürülmüştür. Bu yüzyılın sonlarında devlet istatistik belgelerinde İngiloylar, “*Müslüman Gürcüler*” veya “*Hiristiyan İngiloylar*” olarak, daha sonraki istatistiki belgelerde ise “*Gürcüler*” gibi gösterilmişlerdir.⁵² İngiloylar`la ilgili bu fikir XX. yüzyılda yukarıda geçen konuyla meşgul olan diğer araştırmacıların eserlerinde de tespit olunmakla beraber, birçok ansiklopedilere, muhtelif soru-bilgi kitaplarına da dâhil edilmiştir.⁵³

⁴⁷ **Balaken**, Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde Gürcistan sınırında bir ildir. Balaken ili, Balaken nehrinin sağ sahilinde bulunmaktadır. İsmi de aynı isimli nehrin isminden almaktadır. (Rübabe Aliyeva ve dğr., *Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Sözlüğü*, Şərq- Qərb Yayınları, Bakü, 2007, C.I, s.108.)

⁴⁸ Nugzar Migeladze, “İngilos”, *Encyclopedia of World Cultures: Rusia and Eurasia China (Dünya Kültürleri Ansiklopedisi: Rusya ve Avrasya Çin)*, G. K. Hall Yayınları, New York, 1994, C. VI, s. 149.

⁴⁹ Bu çalışmada Rusça alfabenin Latince alfabeye çevrilmesi için <https://rusca.sitesi.ws/dersler/kiril/latin-harflerini-kiril-harflerine-cevirici.html> internet sitesi kullanılmıştır.

⁵⁰ Platon Zubov, *Kartina Kavazkovo Kraya (Kafkasya Sınırları`nın Resmi)*, C. III, Sankt Peterburg, 1835, ss. 200-202; Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, s. 35, Ş. Aliyev, *Kuzey Batı Azerbaycan: İngiloylar*, s.13.

⁵¹ Ş. Aliyev, *Kuzey Batı Azerbaycan: İngiloylar*, s.14.

⁵² Y. Mahmudov, ve diğ., “XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Ortodokslaşırma Siyaseti...”, s.11.

⁵³ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, s.68.

Mustafayev, İngiloylar`ın Gürcü kökenli bir halk olmaları ile ilgili anlayışa XX. yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan araştırmacılarının çalışmalarında da rast gelindiğini belirtmektedir. Bu araştırmacılardan olan Memmethesen Velili, İngiloylar`ı “*Türkleşmiş Gürcü*”, “*Müslümanlaşmış Gürcüler*” gibi takdim etmiştir. Tarihî bilgilere göre İngiloylar`ın İslâm dinini kabul etmeleri XVIII. yüzyılın başlarında tamamlanmıştır.⁵⁴

Aliyev`in belirttiğine göre, Gürcü tarihçilerden T. Papuaşvili, İngiloy kelimesini tamamen farklı bir şekilde yorumlamaya çalışmıştır. Papuaşvili`nin ileri sürdüğü iddiaya göre, “*Yengiloy*” etnik kelimesi, XVIII. yüzyılda kurulmuş Yengiyan köyü⁵⁵ nün adından ortaya çıkmıştır. Papuaşvili`nin bu iddiası aslında konunun daha da anlaşılmağına sebep olmuştur. Çünkü kelimenin etnik kökeninin “*Yengiyan*” yer isminden ortaya çıktığını iddia eden tarihçi, “*Yengiyan*” kelimeninin etnik kökenini verememektedir. Diğer taraftan tarihçi hiç bir kaynağına isnad etmeden Yengiyan köyünün XVIII. yüzyılda kurulduğunu iddia etmektedir.⁵⁶

Gaybullayev, anenevi ideolojinin yalnız olduğunu kanıtlayarak, konunun ilmi tenkidini vermiş ve konu ile ilgili yeni bir iddia ileri sürmüştür. Kendi araştırmaları sonucunda Gaybullayev, İngiloylar`ı Kafkas Albaniyası`nın etnik halklarından biri olan eski “*Gel*” lerle ilişkilendirmiştir. Toponimi materyalleri ile beraber bazı tarihî gerçeklere istinat eden Gaybullayev “*Yengeloy*” kelimesinin etnik kökenini “*Yeni Geller*” gibi izah etmiştir.⁵⁷

Mustafayev`e göre, İngiloylar isimlerinin etimolojisinde onların etnik kökenine dayanan “*gel*” veya “*gil*” ifadeleri olduğu için kendilerine İngiloy ismi ile hitap edilmesinden çok hoşlanmaktadırlar. Günümüz İngiloyları, bu ismin kendilerini etnik olarak belirttiğini ifade etmektedirler. Bundan dolayıdır ki gerek Müslüman İngiloylar gerekse XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hıristiyanlaştırılmış Ortodoks Hıristiyan

⁵⁴ Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, s. 35.

⁵⁵ **Yengiyan**, Zaqatala ilinde İngiloylar`ın ikamet ettiği köylerden biri idi. Fakat bu köy zamanla kendi dillerini unutmuş ve dil olarak Azerbaycan Türkçesi`ni kullanmaya başlamıştır. Köyün ahalisinin tamamı Müslüman inancına sahiptir.

⁵⁶ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, ss.68-70.

⁵⁷ Gaybullayev, *k Etmozenezu Azerbaydjanssev*, s. 170.

İngiloylar, kendilerini başka bir halktan türeme bir halk değil, eski Alban halkı olarak kabul etmektedirler.⁵⁸

İngiloylar`ın Alban kökenli bir halk olduğu fikri, tarihî kaynaklara objektif yaklaşan çağdaş Gürcü tarihçilerin bazıları G. A. Melikişvili, V. Dondua, M. G. Canaşvili tarafından da kabul edilmektedir. Gürcü araştırmacılarından Melikişvili ve Dondua, beraber kaleme aldıkları *İstoriya Gruziya* isimli ansiklopedik eserde, İngiloylar`ın kökenini eski “her” veya “er” halklarına bağlayarak, onların Kartveller`den türeme değil, asimilasyon sonucunda dilini değişmiş Alban halklarından biri olarak kabul etmektedirler.⁵⁹

Albaniya hakkında bilgi veren eski Yunan, orta çağ Ermeni ve Arap kaynakları ile Gürcü kaynaklarının mukayesesi, günümüzdeki İngiloylar`ın ecdadı olan Geller`in Gürcü kaynaklarında “Her” şeklinde verildiğini göstermektedir.⁶⁰

Bununla birlikte konuya taraflı yaklaşan araştırmacılar, İngiloylar`ın konuşma dilinin Gürcü diline yakın olmasını ve onların İslâm`dan önce Hristiyan olmalarını esas alarak, bu halkın Gürcü olduğunu iddia etmişleridir. Bu yüzden bu halk “yeniden dönderilmiş”, yani “Müslümanlaşmış Gürcüler” veya “Yengeloy” olarak tanıtmışlardır.⁶¹ Bu halkı Müslümanlaşmış Gürcüler gibi tanıtmaya çalışanlar hatta İngiloylar`ın ikamet ettiği Alazan nehri vadisindeki topraklarını da daha eskilerden Gürcistan toprakları olduğunu iddia etmeye çalışmışlardır. İngiloylar`la ilgili bu yanlış bilgiler iki yüz yıla yakın bir zamandır tarihî kaynaklarda yayımlanmıştır.⁶²

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki, yukarıda geçen bilgiler, İngilizce, Rusça ve bazı Gürcüce kaynaklarda geçen İngiloylar`ın Gürcü kökenli bir halk olduğu ile ilgili bilgiler asılsız olduğunu ve İngiloylar eski Alban halklarından olan Geller`in günümüzdeki temsilcileri olduğunu göstermektedir. Ayrıca tarihte farklı isimlerle isimlendirilen

⁵⁸ Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, s. 43

⁵⁹ Georgi Melikişvili, Vladimir Dondua, *İstoriya Gruzi*, Uchebno-Pedagogicheskoj Literatıry Yayınları, Tbilisi, 1962, s.125; Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, s. 53.

⁶⁰ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, s.91.

⁶¹ Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 14.

⁶² Y. Mahmudov, ve diğ., XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Ortodokslaştırma Siyaseti..., s.11.

Herler`in veya Geller`in Kafkasya Albaniyası`nda aynı arazilerde ikamet etmeleri, Herler`in, Gerler`in, Erler`in veya Geller`in aynı halkın farklı isimleri olduğunu teyit etmektedir.

8. İngiloylar`ın Tarihî Kökeni

Eski Kafkas Albaniyası topraklarında Albanlar, Legler, Girdimanlar, Çilbler, Qarqarlar ve İngiloylar`ın ecdadı kabul edilen Geller`le beraber çok sayıda halk yaşıyordu. (Bkz: Ek- 1.1)⁶³

İngiloylar, Kafkasya ve eski Albaniya üzerine araştırma yapan tarihçi ve araştırmacıların her zaman dikkat merkezinde olmuştur. Etno genetik yönünden Türk-Alban halkları ile derin ilişkisi olan bu halk, Azerbaycan nüfusu içerisinde önemli mevkiye sahiptir.⁶⁴

İngiloylar`ın ataları olan Geller`le ilgili ilk tarihî bilgilere, milattan önce yaşamış olan Yunan tarihçisi Strabon`un eserlerinde rastlanmaktadır. Strabon`a göre Geller Albaniya`da Legler ve Amazonkalar arasında yaşayan bir halktır.⁶⁵ Araştırmacı Kamilla Trever`e göre, eski Yunan tarihçisi Plutarhos (ö. M.S.120) da Strabon`un verdiği bu bilgiyi teyit etmiştir.⁶⁶

Yine Strabon`dan gelen bilgilere göre, Albaniya Devleti`nin kurulmasına kadar (M.Ö. IV. yüzyıl) Albaniya arazisinde yaşayan her halkın kendi egemenliği ve krallığı olmuştur. Albaniya Devleti`nin kurulması ile arazide yaşayan tüm halklar tek bir hükümdar tarafından idare olunmuştur.⁶⁷ Araştırmacı Aliyev`e göre, Strabon Geller hakkında bilgi verirken M.Ö. 66-65 yıllarında Albaniya`yı feth etmek için gelmiş Roma ordusunun komutanı Gney Pompey`in (ö. M.Ö. 48) yanında bulunan Miletli Feofan`a

⁶³ Naile Velihanlı, *Azerbaycan Tarihi III-XIII. yüzyılın I kısmı*, C. II, Elim Neşriyatı, Bakü, 2007, s. 21.

⁶⁴ Emil Kerimov, "İngiloylar`ın Kültür ve Medeniyetimizde Genel ve Özel Yönlerinin Bazı Meselelerine Dair", *AMEA Tarih Enstitüsü İlmî Eserler Mecmuası*, C. XX, Bakü, 2007, s.33.

⁶⁵ Strabon, *Geografiya*, İzdatelstvo Nauka, kniqa 11, Mokova, 1964, s. 481; Arzu Memmedova, *Car Balaken Camaatlığı Kurulması, Arazisi ve Sınırları*, AMEA Tarih Enstitüsü İlmî Eserler Mecmuası, C. XX, Bakü, 2007, s. 166; Ayrıca bkz: Kemal Aliyev, *Antiçnaya Kafkaskaya Albaniya*, Azereşr Yayınevi, Bakü, 1992, s. 33.

⁶⁶ Kamilla Trever, *Oçerki po İstori i Kulture Kavkazkoy Albani*, İzdatelstvo Nauka SSCB, Moskva, 1959, s. 45.

⁶⁷ Strabon, *Geografiya*, s. 481.

dayanmıştır.⁶⁸ Azerbaycan tarihçisi Ziya Bünyadov, Pompey`in Azerbaycan`ın batı sınırındaki Ağstafa bölgesi istikametinde Kür nehrini geçerek Alazan nehrine doğru hareket ettiğini bildirir.⁶⁹ Pompey`in Albaniya`ya gelirken geçtiği arazilerin Azerbaycan`ın Kür-Alazan havzası arazileri olduğunu dikkate alırsak, Pompey`in yanında bulunan Feofan`ın Albaniya`nın kuzeybatı bölgesinde yaşamış Geller`le ilgili bilgi verebileceğini doğrulamak mümkündür.⁷⁰

Tarihçi ve araştırmacı Ramiz Şabanov da İngiloylar`ın tarihinin milattan önceye kadar gittiğini belirtmektedir.⁷¹

Gaybullayev`e göre, İngiloylar`ın, başka bir ifade ile Alazan vadisi Geller`inin tarihî kökenine dikkat edildiğinde, eski antik dönemden orta çağlara kadar onların etnik siyasi hayatlarının çok karışık olduğu anlaşılmaktadır. Eski Geller 1200 seneden çok (M.Ö. IV. yüzyıldan M.S. VIII. yüzyıla kadar) Alban kabile ittifakının ve bu ittifakın devamı sayılan Albaniya Devleti`nin tabiliğinde olmuşlardır. Siyasi durumlarından dolayı Geller, bu dönemde genel olarak Alban etnik birliği dâhilinde uzun zaman kendi bağımsızlıklarını koruyabilmişlerdir. Fakat IV. yüzyılın başlarında diğer Alban halkları gibi Geller de tahmini olarak otuz yıl İran asıllı Sâsânîler Devleti`nin esaretinde kalmışlardır. Orta çağ İran ve Arap kaynaklarında etimolojik anlamı tam anlaşılmayan, fakat “*Gil*” ve “*Gel*” kelimelerinin eşdeğeri sayılan, “*Filan*” / “*Cilan*” adları ile bilinen yarı bağımsız devletlerin varlığına rastlanmaktadır. Bu bilgiler İngiloylar`ın ecdadı olan Geller`in Alban etnik siyasi birliği dâhilinde kendini idare etme hukukuna sahip olduğunu ve etnik özgürlüğünü göstermektedir.⁷²

23-27 Eylül 2013`de Tiflis`de gerçekleştirilen, “*10. Logic, Language, and Computation*” isimli uluslararası sempozyumda Marina Beridze, Liana Lortkipanidze ve David Nadaraia tarafından sunulan “*Dialect Dictionaries in the Georgian Dialect Corpus*” isimli sunumda İngiloylar konusuna da temas edilmiştir. Bu sunumda İngiloylar`dan, önceleri Gürcistan`a ait olan şu an Azerbaycan arazilerinde ikamet eden,

⁶⁸ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, s.77.

⁶⁹ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. yüzyıllarda*, Bakü, 1989, s.156.

⁷⁰ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, s. 78.

⁷¹ Ramiz Şabanov, 60 yaş, tarihçi, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 14.02.2019.

⁷² Gaybullayev, *k Etmozenezu Azerbaydjanshev*, s. 167-173.

Kaheti bölgesinde yaşayanların Hıristiyan, Zaqatâla bölgesinde yaşayanların ise Müslüman inancına sahip olan bir halk olduğundan bahsedilmiştir.⁷³

İngiloylar'la ilgili tarihî bilgilere XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyılın başlarında Rus kaynaklarında, özellikle Kafkasya'ya gönderilmiş Rus generallerinin harp raporlarında da rastlanmaktadır. XVII-XVIII. yüzyıllardaki mevcut kaynaklarda İngiloylar, “İnisel” veya “Yenisel” ahalisi gibi tanımlanmaktadır. Genellikle XV. yüzyıldan sonra Herler'in (Geller'in) bir kısmı (Azerbaycan topraklarında bulunanları) önce “İnisel-Yenisel halkı”, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren ise “İngiloy” olarak adlandırılmışlardır.⁷⁴

Mustafayev'in bildirdiğine göre, eski dönemlerden orta çağlara kadar çok karmaşık bir evrim yaşayan bu halk, İngiloy adı ile tanınana kadar adı tarihî kaynaklarda az geçmiştir. Geller'in ilk ikamet ettiği yerlerle ilgili eski tarihçilerden olan Strabon'un verdiği bilgilerdeki belirsizlik, konu ile ilgili bilgi veren çağdaş tarihçiler arasında fikir ayrılığının yaranmasına sebep olmuştur. Hatta orta çağ kaynaklarında Strabon döneminin eski Geller'i sanki tarih sahnesinden yok olmuş gibi verilmiştir. Bu belirsizliğin sebepleri araştırılırken ortaya çıkmıştır ki, Strabon, Geller'i sonraki kaynaklarda bir az farklı bir adla ifade etmiştir.⁷⁵

Gürcü araştırmacısı Vahuşti'ye göre, Geller'in orta çağlardan sonraki dönemlerde akıbetlerinin belli olmaması, onların tarih sahnesinden yok olması ile değil, bu dönemlerde onların artık başka isimlerle isimlendirilmesi ile ilgili olabilir. Zira, Alazan nehrinin bitiminden Hazar denizine kadar ve Kür nehrinin solunda olan tüm Alban arazilerini “Movakani” diye adlandırmıştır.⁷⁶ Gaybullayev'e göre, Movakan sadece yer ismi değildir, aynı zamanda eski Albaniya'da yaşayan Alban halklardan birinin ismidir.⁷⁷ Mustafayev'e göre ise Geller, tarihin eski dönemlerinde bir süre putperestlik ve ateşperestlik inançlarına bağlı olduklarından dolayı, onlar Gürcü

⁷³ Marina Beridze, Liana Lortkipanidze, David Nadaraia, “Dialect Dictionaries in the Georgian Dialect Corpus”, 10. *Logic, Language, And Computation*” Uluslararası Sempozyumu, Tiflis, 23-27 Eylül 2013, s. 82.

⁷⁴ Vahuşti Bagrationi, *Geografiya Gruzi*, Tiflis, 1904, s.101; Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 18.

⁷⁵ Mustafayev, *İngiloylar'ın Maddî Medeniyeti*, s. 46.

⁷⁶ Bagrationi, *Geografiya Gruzi*, s.23.

⁷⁷ Gaybullayev, *k Etogenezu Azerbaydjanshev*, s. 172.

kaynaklarında bölgenin diğer etnik halkları ile beraber olarak “*Movakani*” diye isimlendirilmişlerdir.⁷⁸

Bazı araştırmacılar İngiloylar`ı Kafkasiya`da yaşayan Avar, Sahur gibi diğer halklarla aynılaştırsa da İngiloylar`ın kendilerini “*geli*”, komşu halkların da onları “*gelav*” şeklinde adlandırmaları, İngiloylar`ın eski “*gel*” halkı ile ilişkisini göstermektedir.⁷⁹

Memmedova`ya göre, bazı Gürcü tarihçi ve araştırmacılar tarafından İngiloylar`la ilgili aslına uygun olmayan bilgiler verilmeğe çalışılsa da Leonti Mroveli gibi tarihî bilgileri olduğu gibi günümüze aktaran Gürcü tarihçiler de mevcut olmuştur. Araştırmacıya göre, Gürcü araştırmacısı Leonti Mroveli İngiloylar`ın yaşadığı tarihî Ereti⁸⁰ arazilerini Gürcistan arazileri değil, eski Albaniya arazileri olduğunu belirtmiştir.⁸¹

Aliyev, Musatafayev gibi İngiloy araştırmacılarının verdikleri bilgiye göre, İngiloylar, XII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar Gürcüler tarafından asimilasyon sürecine maruz kalmışlardır. Araştırmacı Mustafayev, İngiloylar`ı asimilasyon süreci ile ilgili olarak iki kısma ayırmaktadır: Tam asimile olmuş İngiloylar, kısmen asimile olmuş İngiloylar. Alazan nehri⁸²nin batısında yani Gürcistan arazisinde “*Qaqma mhari*”, “*Şiqnit Kaheti*” isimli bölgelerde yaşayan Geller asimilasyon sürecinde tamamen asimile olunarak Gürcüleşmişlerdir. Alazan nehrinin doğusunda yaşamış Geller ise kısmen asimile olmuşlardır ve asimilasyon süreci bu İngiloylar`ın sadece dillerinde etkili olmuştur.⁸³

⁷⁸ Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, s. 51.

⁷⁹ Y. Mahmudov ve diğ., XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Ortodokslaşırma Siyaseti..., s.59.

⁸⁰ **Ereti** kavramı, Erov isimli Alban kabilesinin isminden alınma bir kavramdır. Bu isim daha çok Gürcü kaynaklarında kullanılmaktadır ve Hereti kavramının bir başka şeklidir. (F. Memmedova, *Azerbaycan`ın (Albaniya`nın) Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, Bakü, 1993, s.124)

⁸¹ Feride Memmedova, *Azerbaycan`ın (Albaniya`nın) Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, ss.16-17.

⁸² **Alazan nehri**, Azerbaycan ve Gürcistan sınırında bulunan bir nehirdir.

⁸³ Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, s. 45; Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 146; Daha geniş bilgi için bkz: Muhammed Sadıkov, “İngiloylar`ın Kökeni Hakkında”, *AMEA Tarih Enstitüsü İlmî Eserler Mecmuası*, C. XX, Bakü 2007, s.38.

Aliyev`in belirttiğine göre, millî mensubiyetinin değişmesi ile kendini önceki etnik kökenine mensup hesap etmemek asimilasyon sürecinin son merhelesi kabul edilmektedir. Gürcü maddî ve manevî medeniyetinden tamamen farklı kendilerine has kültür ve medeniyetlerini günümüze kadar muhafaza etmelerinden dolayı, İnisel/Yenisel Geller`i sayılan İngiloylar`da asimilasyon sürecinin tamalanmadığını söyleyebiliriz.⁸⁴

Memmedli`nin *Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair* isimli çalışmasında verdiği bilgiye göre, Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde yaşayan İngiloylar`ın tamamıyla asimilasyona maruz kalamamalarının sebebi, bu bölgede yaşayan Geller`in yani İngiloylar`ın o dönemde mevcut olan Şeki Devleti ile sıkı ilişkilerinin olması ile ilgilidir. Ayrıca XV. yüzyılda Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin Kafkasya`da önemli bir güce sahip olmaları ve Alazan nehrinin sol sahilinde bulunan Geller`in ikamet ettikleri arazilerin bu devletlerin sınırları dahilinde olması günümüzdeki İngiloylar`ın tamamen asimilasyona mâruz kalmalarını engellemiştir.⁸⁵

Araştırmacı Enver Memmedov, *Kuzeybatı Azerbaycan Zaqatala Dairesi* adlı kitabında, İngiloylar`ın Gürcüler tarafından dilleri asimile edilse de onlar eski ecdatlarının kültür ve medeniyetlerini koruyup gözettiklerinden bahsetmektedir.⁸⁶ Bu İngiloylar yaşadıkları bölgede ikamet eden diğer halklar tarafından “*Geloy*”, “*Gelav*” veya “*Gelou*” şeklinde adlandırılmış Geller`in günümüzdeki mensuplarıdır, bunlar daha sonraları “*Yeni geloy*”, “*Yengiloy*” ve “*İngiloy*” olarak adlandırılmışlardır. Böylece İngiloy tabiri sadece Alazan nehrinin sol sahilinde (Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde) yaşayan Geller`i ifade eden bir tabire çevrilmiştir.⁸⁷

Mustafayev`e göre, İngiloylar`ın eskiden ve günümüzde de Avar ve Sahur gibi Müslüman inancına sahip olan etnik halkların çevresinde yaşamaları, onlarla sıkı sosyal, iktisadî ve medeni etkileşimde olmaları sonucunda, her ne kadar bu etnik halkın dilleri asimilasyona maruz kalsa da kültür, medeniyet, örf, adet gibi diğer etnik göstericileri

⁸⁴ Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 145.

⁸⁵ A. Memmedli, *Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair Legioner`in Şeref Kitabı*, s. 105.

⁸⁶ Enver Memmedov, *Kuzey Batı Azerbaycan Zaqatala Dairesi*, Adiloğlu Yayınları, Bakü, 2001, s.30-31.

⁸⁷ Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, s. 45; Daha geniş bilgi için bkz: Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 146.

asimilasyon sürecinden kurtula bilmiştir.⁸⁸ Aliyev, İngiloylar'a karşı uygulanan asimilasyon sürecinin tam olarak uygulanamamasının sebebinin XVI. yüzyılın sonu XVII. yüzyılın başlarında Safevî Devleti'nin Kaheti Çarlığı'na karşı yürüttükleri yerli ahaliyi zoraki Müslümanlaştırma siyaset olduğunu belirtmektedir. Bununla da Gürcüler'in İngiloylar'ı Gürcüleştirme süreci tamamlanamamıştır.⁸⁹

Sonuç olarak, Gürcü araştırmacılardan L. Mroveli, M. Canaşvili, G. Melikişvili, V. Dondua ve Azerbaycan araştırmacılarından Gaybullayev'in ayrı ayrılıkta vardıkları neticeler, İngiloylar'ın eski Gel tayfaları ile bağlılığını teyit etmektedir. Dolayısıyla Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde yaşayan İngiloylar eski Türk Alban kökenli Geller'in günümüzdeki temsilcileridir. XV. yüzyılda İngiloylar Gürcüler tarafından asimilasyon sürecine maruz kalsalar da o dönemde bölgede oluşan olaylar neticesinde bu süreç tamamlanmıştır.

9. İngiloylar'ın Konuştuğu Diller

Tarihte başkalarının alfabesini kullanmayıp da kendi yazı sistemini kullanan halklardan bazıları Romalılar, İspanyollar, Yunanlar, Midiyalılar ve Albanlar'dır.⁹⁰

Araştırmacı Zaza Aleksidze'nin ifade ettiğine göre, Kafkas Albaniyası Devleti'nin yıkılması ile devletin arazisinde mevcut olan halklar komşu devletler tarafından siyasî, iktisadî ve manevî tazyiklere maruz kalmışlardır. Bu tazyiklerde eski İberler'in yani Gürcüler'in faaliyetleri daha çok olmuştur. Mesela, XI. yüzyılda Şeki-Hereti Şahlığı (Bkz: Ek- 1.3) ile Kaheti Şahlığı'nın birleşmesinin Alban ve Gürcü medeniyetlerinin birbiri ile etkilenmesinde de önemli faktör olmuştur. Böylece tedricen Gürcü dili ve medeniyeti Şeki-Hereti topraklarına, özellikle batı bölgelere yayılmağa başlamıştır ve Gürcü dili ile yazısı zamanla yerli Alban dili ve yazısını sıkıştırılmıştır.

Bahsettiğimiz olaylarda Albaniya'da yaşayan diğer halklarla beraber eski Geller de etkilenmişlerdir. Fakat bu etkilenme daha çok Geller'in dillerinde kendini göstermiştir. Bu dönemde eski Geller'de de dil değişimi süreci başlamıştır. Dil değişimi

⁸⁸ Mustafayev, *İngiloylar'ın Maddî Medeniyeti*, s. 53.

⁸⁹ Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 40.

⁹⁰ Ruhengiz Kerimli, "Hıristiyanlığa kadar olan Dönemde Kafkas Albanları'nın Dili, Dinî, Kökeni", *Devlet ve Din Mecmuası*, Ocak-Şubat, 2011, s. 193.

kendini ilk başlarda ayin, ibadet ve dua dilinde göstermiş, daha sonra İberler`in dili olan Gürcüce, Albaniya`da halklar arası ortak iletişim vasıtasına çevrilmiştir. Daha sonralar Gürcüce hem de yazı ve gündelik konuşma diline çevrilerek, Geller`in eski dillerinin kullanımdan kalkmasına sebep olmuştur. Sonuçta Geller`in asıl dilleri sonraki nesiller tarafından unutulmuştur.⁹¹

9.1. İngiloylar`ın Eskiden Konuştuğu Diller

İngiloylar`ın eskiden konuştuğu diller konusuna geçmeden önce, İngiloylar`ın eskiden itibaren ikamet ettikleri bölgenin Kafkas Albaniyası arazileri olmasından ötrü, biz ilk önce Kafkas Albaniyası arazisinde eskiden mevcut olan dil konusuna değineceğiz.

Araştırmacı Bahtiyar Tuncay, *Kafkasya Albanları`nın Dili ve Edebiyatı* isimli çalışmasında Albanlar`ın eski Türk toplumu olduğunu bildirmektedir. Araştırmacıya göre, Albanlar sonradan Türkleşmemiştir. Bunlar Türk idi ve dilleri de Türkçe idi. Yine tarihe göre, Alban alfabesi Kıpçak-Qarqar dili bünyesinde oluşmuştur. Ayrıca bazı araştırmacılar, Alban alfabesini Udi dili⁹² bünyesinde ortaya çıktığını iddia etseler de, bu iddialar sağlam bir esasa dayanmamaktadır.⁹³

Aleksidze`ye göre, Eski Kafkas Albaniyası`nda antik dönemde ve erken orta çağlarda üç inkişaf etmiş devlet ve üç halk yaşamıştır. Gürcüler, Ermeniler ve Albanlar. Her üç ülke ve her üç halk aynı coğrafi mekânda yaşamış ve birbirleri ile sıkı şekilde medenî, kültürel ve iktisadî ilişkileri olmuştur. Her üç halkın Hıristiyanlığı din olarak kabul etmeleri de aynı tarihte olmuştur. Alban halkının dili ve edebiyatı, zaman içerisinde tarih sahnesinden yok olmuş, sadece az sayıdaki kaynaklarda ve Udi halkının hafızasında silik bir şekilde kalmıştır. Şunu özellikle belirtmek gerekir ki, eski dönem Ermeni dil âlimleri Alban alfabesini Ermeni alfabesi gibi gösterebilmek için çok gayret

⁹¹ Aleksidze, *Kafkas Albanları Dillendiler*, s. 10.

⁹² **Udi dili**, günümüzde Azerbaycan`ın Gabala şehri Nic köyünde yaşayan eski Alban halkı olan Udiler`in konuştuğu dildir.

⁹³ Bahtiyar Tuncay, *Kafkasiya Albanları`nın Dili ve Edebiyatı*, Kanun Yayınları, Bakü, 2010, ss. 12-13,35.

göstermişlerdir. Konu o merhaleye gelmiş ki, Alban alfabesi ve dili tarihte neredeyse Ermeni alfabesi ve dili gibi tanınmağa başlanmıştır.⁹⁴

Tarihçi İqrar Aliyev'e göre, Albanlar'ın dili kuzeydoğu Kafkasya dili ailesine aittir.⁹⁵ Albaniya'da yaşayan 26 halkın dili, tek bir dil olan Alban dilinin lehçeleri olmuştur.⁹⁶

Araştırmacı Tuncay, Alban dilinin Ermeni dili ile olan yakınlığına değinerek, Ermeni ve Alban alfabelerinin köken olarak aynı fakat yazı hattı ve üslûbuna göre birbirinden farklı olduğunu belirtmektedir. Yani harfler aynı olsa da hatlar farklıdır. Araştırmacıya göre Ermeniler, “*bolorgir*” ve “*notrgir*” adlandırdıkları bu iki hattı da Ermeni yazısının iki farklı hattı gibi tanıtmışlardır. Fakat bolorgir hattı Ermeniler'e, notrgir hattı ise Albanlar'a aittir. Albanlar hiçbir zaman bolorgir hattını kullanmamışlar ve bolorgir hattını her zaman Ermeniler kullanmışlar. Şu an elde mevcut olan Alban el yazmaları, notrgir hattı ile yazılmıştır. Albanlar hatta kendi yazılarını Ermeni dilinde yazarken bile notrgir hattını kullanmışlardır. Bu yüzden notrgir hattı ile yazılmış bütün metinlerin, hatta Ermeni dilli metinlerin yazarlarının Albanlar olduğunu tereddütsüz söyleyebiliriz.⁹⁷

Aleksidze'ye göre, Alban alfabesi ve dili ilgili eserler VIII. yüzyılda Albaniya Devleti'nin yıkılmasından sonra kaybolmuştur veya bilinçli olarak ortadan kaldırılmıştır. Teessüfle belirtmek gerekir ki, günümüzde Alban alfabesi ve dili ile ilgili malumatlar da sadece Ermeni kaynaklarında mevcuttur.⁹⁸

Yine Aleksidze'ye göre, Alban alfabesi ve dili ile ilgili yazılar daha çok dinî kitaplar ve metinlerden ibarettir. Bazı Ermeni kaynakları Albanlar'ın alfabelerini Ermeniler'den aldığını iddia etmektedir. Fakat Alban alfabesi ve dili ile ilgili VIII. yüzyıl Ermeni araştırmacısı Gevonda Levond'un el yazmaları bu iddiaların aksini ifade etmektedir. Araştırmacı Levond, el yazmalarında objektif davranmış, Alban dilini

⁹⁴ Aleksidze, *Kafkas Albanları Dillendiler*, ss. 10-11.

⁹⁵ İqrar Aliyev, *Azerbaycan Tarihi*, C. I, Elm Neşriyatı, Bakü, 2007, s.282.

⁹⁶ Kerimli, “Hıristiyanlığa kadar olan Dönemde Kafkas Albanları'nın Dili, Dinî, Kökeni”, s. 194

⁹⁷ Tuncay, *Kafkasiya Albanları'nın Dili ve Edebiyatı*, s. 39.

⁹⁸ Aleksidze, *Kafkas Albanları Dillendiler*, s. 35.

Ermeni dili gibi göstermemiştir. Onun el yazmasında İncil`in mevcut olduğu dillerden bahsedilirken, on ikinci sırada Alban dilinin adı geçmiştir.

1830`lu yıllarda Alban alfabesi ve dilinin gün yüzüne çıkarılması ile ilgili arkeolojik araştırmalar başlamıştır. Gürcü araştırmacısı İlya Abuladze, Eçmiyazin arşivinde yaptığı araştırmalar sırasında Ermenice grameri ile ilgili kayıtları bulmuştur. Bu kayıtlarda Yunan, Latin, Gürcü, Suriye, Arap alfabeleri ile beraber Alban alfabesi de bulunmaktadır. Bu kayıtların bulunduğu 28 Eylül 1937 tarihi, Kafkas Alban filolojisinin ve Kafkas Alban dilciliğinin doğum günü olarak kabul edilmiştir. Abuladze, bulunduğu alfabe kayıtlarını şahsen kendisi tahkik etmemiştir. O, sadece bulunduğu alfabe ile ilgili bilgi amaçlı bir yazı yayınlamış ve alfabeyi tahkik etmesi için hocası Akaki Şanidze`ye vermiştir. Şanidze, tahkikleri sonucunda, bulunan alfabenin gerçekten Alban alfabesi olduğunu, alfabede verilen seslerin Lezgi (Lak) diller grupundan olan Udi dilinin seslerine uygun geldiğini ortaya çıkarmıştır. Fakat Alban alfabesindeki seslerin Udi dilindeki seslere uygun geldiği meselesi tam olarak teyit edilmiş değildir. Sadece Alban alfabesindeki bazı seslerin Udi alfabesindeki bazı seslere uygun gelmesinden dolayı araştırmacı Şanidze bu karara varmıştır. Araştırmalar sonucunda Alban alfabesinde 52 sesin mevcut olduğu ortaya çıkmıştır. Fakat bu 52 sestten sadece 32`si onaylanmıştır.

Araştırmalar sonucunda malum olmuştur ki, Ermeni el yazmasında Alban alfabesi birkaç defa bu yazıdan anlamayan insanlar tarafından kopya edilmiştir. Bu yüzden Alban alfabesi numuneleri üzerinde Alban dilindeki yazı işaretleri Ermeni dilindeki yazı işaretleri ile karıştırılmıştır. Fakat Abuladze, alfabe el yazması ortaya çıktıktan sonra Ermeni dilcilerinin Alban alfabesini kendi alfabeleri gibi gösterme çabaları sonlanmıştır. Zannımızca bunun sebebi, 36 sestten ibaret Ermeni alfabesinin 52 sestten ibaret Alban alfabesini karşılayamamasıdır.⁹⁹

Aleksidze`nin verdiği bilgiye göre, Ermeni müzesinde bulunmuş Alban alfabe yazısı üzerinde uzun süre çalışmalar yapıldıktan sonra Alban alfabesinin “*leksionar*” (yani, İncil kitaplarından derlenmiş dinî merasimlerde okuma parçası) bir alfabe olduğu ortaya çıkarılmıştır. Kısacası, Alban leksioneri, Hıristiyanlık leksioneridir. Araştırmacı

⁹⁹Aleksidze, *Kafkas Albanları Dillendiler*, ss. 37-40.

Aleksidze diyor ki, elde bulunan kaynaklara istinaden Kafkas Albaniyası'nda Hıristiyanlığın din olarak kabul edilmesinden hemen sonra Hıristiyanlığın kutsal kitabı olan İncil'in tam tercüme edildiği sonucuna varabilmekteyiz. Alban dilinde ve Alban yazısı ile leksiyonların ortaya çıkarılması, eski Kafkas Albaniyası'nda gelişmiş kilise edebiyatının olduğunu göstermektedir. Alban leksiyonları dinî bayramlarla ilgili oluşturulmuştur. Bu metinlerde hiçbir din adamının ismine rastlanmamaktadır.¹⁰⁰

Albaniya ile ilgili ve özellikle Alban alfabesi ve yazısı ile ilgili çokça araştırmalar yapan aslen Udi olan Azerbaycan tarihçi ve araştırmacısı, Voroşil Gukasyan'ın verdiği bilgiye göre, Abuladze'nin bu araştırmasından sonra R. A. Acaryan (1876-1953) ve G. Dümezil¹⁰¹ (1898-1986) gibi dilbilimciler bu el yazması üzerinde tahkikat yapmışlar ve bu el yazmanın gerçekten Alban alfabesi olduğunu kanıtlamışlardır.¹⁰²

Abuladze el yazmasının ortaya çıkmasından sonra Alban alfabesi ve dili ile ilgili Kaliforniya'da bir elyazma daha bulunmuştur. Fakat araştırmalar sonucu malum olmuştur ki, bu el yazması İlya Abuladze'nin bulunduğu XV. yüzyıl el yazmasının bir nüshasıdır.

Azerbaycan'da ise eski Kafkas Albaniya'nın öğrenilmesi ile ilgili araştırmalar 1960'lı yıllarda başlatılmıştır. Bunun için bu yıllarda Bakü'de "*Kafkas Albaniyası İlmi Tahkikat Merkezi*" faaliyet göstermeğe başlamıştır.¹⁰³

Aleksidze'nin belirttiğine göre, Ermenilik üzerine araştırmacı Amerikalı A. Kudyan, 1953 yılında bulunduğu el yazması ile ilgili olarak 1956 yılında bir makale yayınlamıştır. Araştırmacı yayınladığı bu yazıda bulunduğu el yazmanın Alban alfabesi olduğunu belirtmiştir. Kurdya'nın el yazması Eçmiyazin'de bulunan el yazmasından farklıdır. Bunun sebebi, bu el yazmasının asıl el yazması olmamasından dolayıdır.

¹⁰⁰ Aleksidze, *Kafkas Albanları Dillendiler*, s. 122.

¹⁰¹ Ünlü Fransız bilim adamı Georges Dumezil, 1925-1931 yılları arasında İstanbul Üniversitesi'nde dinler tarihi hocalığı yapmıştır ve Türkiye'de ilk dinler tarihçilerindendir. Türkiye'de bulunduğu süre içinde Anadolu'da yaşayan Kafkas halklarıyla tanışan araştırmacı ayrıca Kafkas mitolojisi ve dilleri üzerine çalışmalar gerçekleştirmiştir. (Cengiz Batuk, "Georges Dumezil ve Türk Dinler Tarihindeki Yeri", *Ondokuz Mayıs İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XXVIII, Sayı 28, Samsun, 2010, s. 88)

¹⁰² Voroşil Gukasyan, *Kafkas Albaniyası*, Muallim Yayınevi, Bakü, 1993, ss.22-24.

¹⁰³ Aleksidze, *Kafkas Albanları Dillendiler*, ss. 45-46

Kudyan, bu metnde kopya olması dolayısıyla bazı yanlışlıkların bulunduğunu kendisi de itiraf etmiştir. Abuladze ve hocası Şanidze'nin ortaya çıkarttıkları bu yazmayı IX. veya X. yüzyıllara nisbet etmeleri diğer araştırmacılar tarafından da doğru kabul edilmiştir.

Alban yazısının yazılış şekline gelince, araştırmacılara göre Alban yazısının soldan sağa yazılmış olması ihtimali büyüktür. Sinay dağında bulunmuş ve Eçmiyazın arşivinde mevcut olan el yazma metin göstermiştir ki, Alban yazısı diğer yazılar gibi soldan sağa yazılmaktadır.¹⁰⁴

Gukasyan, büyük ihtimalle antik Kafkas Albaniyası'nda bütün halklar arasında kullanılan tek dil olmuştur ki, bu da Alban-Udi dili olduğunu belirtmiştir. Alban-Udi dili köken dil olmuş ve her halk bu dilin bünyesinde kendi lehçesi ile konuşmuştur. Alban bayramları ve törenleri Alban-Udi dilinde yapılmıştır.¹⁰⁵

Aleksidze, Rus tarihçi ve dilcisi İgor Dyakanov'a istinaden Alban alfabesinin Gürcü ve Ermeni alfabeleri gibi birkaç şeklinin olduğunu söylemiştir. Bunlar hızlı yazıda, kitap ve kitabelerin yazılmasında kullanılmıştır. Alfabenin bu çeşitli şekilleri birbirinden bayağı farklı olmuştur. Ermeni arşivi el yazmalarında muhafaza edilmiş Alban alfabesinde yazılmış yazıların okunmasının zor oluşu bu yüzdendir. Bu durum, dilcilerin Alban alfabesinin öğrenilmesini zorlaştırmıştır. Günümüze kadar kendini muhafaza ederek gelmiş eski Alban dillerinden olan Udi dili de bu meseleleri çözmekte yardımcı olamamaktadır. Çünkü Udi dili Azerbaycan Türkçesi, Ermeni ve Gürcü dillerinden pek çok sözlere bünyesinde barındırmaktadır. Bu yüzden Udi dili sözlüğünde Alban diline ait kelimeler çok az sayıda kalmıştır.¹⁰⁶

Gukasyan, *Kafkas Albaniyası* adlı kitabında V. yüzyılın ilk çeyreğinde eski Udi dili bünyesinde Alban alfabesi ve yazısının ortaya çıktığını söylemektedir. Tarihçi kendi çalışmasında ayrıca çok ilginç bir noktaya temas etmektedir. Ona göre, "*Kafkas Türkleri arasında Hıristiyanlığı yaymak sadece tarihî değil hem de büyük bir dilcilik hadisesi idi.*" Alban yazısının ortaya çıkış tarihi Alban araştırmalarında bir problem olarak

¹⁰⁴ Aleksidze, *Kafkas Albanları Dillendiler*, s. 58.

¹⁰⁵ Gukasyan, *Kafkas Albaniyası*, s.35.

¹⁰⁶ Aleksidze, *Kafkas Albanları Dillendiler*, ss. 62-65.

kalmıştır. Bunun esas sebeplerinden biri, Alban alfabesindeki yazılı eserlerin daha net olarak malum olmamasındadır. Elde mevcut olan eserler eksik ve kusurludur. Tüm bunlarla beraber XIV-XV. yüzyıllara ait bulunmuş alfabenin listesinde harflerin ismi Ermenice yazılmıştır. Bu da alfabenin gerek fonetik önemini gerekse sırasını belli etmede sorun olmaktadır. Kısaca Alban alfabesinin oluşturduğu dilin fonetik ve sözcük içeriği ve gramer şekli hakkında erken kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Alban yazısı hakkında mevcut olan bilgiler oldukça birbirine zıt bilgilerdir.¹⁰⁷

Gukasyan'a göre, Alban alfabesi ve yazısı ile ilgili Alban araştırmacılarının verdiği bilgilerden biri de Alban alfabesinin eski Qarqar¹⁰⁸ dili veya eski Udi dilinin Qarqar lehçesi esasında ortaya çıkmış olmasıdır.¹⁰⁹

Memmedova'ya göre, Alban Arşaki¹¹⁰ hükümdarlarından (M.S. I-VI. yüzyıllar) Asuagen zamanında Albaniya'da alfabe islahatı yapılmıştır. Öyleki, Asuagen döneminde eski Alban alfabesi üzerinde çalışılarak, Alban alfabesi yenilenmiştir. Ayrıca Asuagen döneminde Albaniya'nın her yerinde okullar oluşturulmuş ve tüm çocukların okula giderek, eğitim almaları sağlanılmıştır.¹¹¹

İngiloylar'ın ecdatları olan Geller'in eskiden konuştukları dillerine gelince, onların eskiden konuştukları dillerinin hangi şekilde oluşu ile ilgili kaynaklarda tutarlı bilgiler bulunmamaktadır. Gaybullayev, Geller'in eskiden dillerinin İran kökenli olduğunu belirtmiş ve bunu ispat etmeğe çalışmıştır. Araştırmacıya göre, İngiloylar'ın ecdadı olan Geller eskiden İran dillerine ait bir dilde konuşmuşlardır. Araştırmacı fikrini isbat ederken, Geller'in bir kısmının İran arazisi olan kuzeydoğu Atropatena

¹⁰⁷Gukasyan, *Kafkas Albaniyası*, ss.22-24.

¹⁰⁸ **Qarqarlar**, eskiden Kafkas Albaniyası'nda yaşamış ve bu coğrafyada etkin olmuş halklardan biridir. Bu halk, Albaniya'nın esasen kuzeydoğu kısmında yaşamışlardır. Qarqar dili de bu halkın dilidir. Albaniya'da etkin olan bu halkın muhtemelen dilleri de diğer halklar arasında etkin olmuştur. (<http://www.azerbaijans.com>, (Erişim Tarihi: 10.04.2018))

¹⁰⁹Gukasyan, *Kafkas Albaniyası*, s.25.

¹¹⁰ **Arşakiler**, İran asıllı siyasi bir nesildir. İran Devleti, tâbiliğinde olan Hindistan'da Ermenistan'da Gürcistan'da olduğu gibi I. yüzyılda Albaniya'da da Arşaki neslinden olan bir hükümdarı devletin idarecisi yapmıştır. Böylece I-VI. yüzyıllarda Albaniya'yı İran asıllı Arşakiler nesli idare etmiştir. Bu dönemde Albaniya'yı idare eden on Arşaki hükümdarının adı bilinmektedir. Tarihi bilgilere göre, ilk Alban Arşaki hükümdarı I. Cesur Vaçagan olmuştur. Alban Arşakiler'i I. Cesur Vaçagan tarafından değil, IV. yüzyılda Sanatürk isimli bir hükümdar tarafından kurulması ile ilgili bilgiler de mevcuttur. 3.Mömin Vaçagan'ın ölümünden sonra Arşakiler neslinin hakimiyeti sona ermiştir. (F. Memmedova, *Azerbaycan'ın (Albaniya'nın) Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, ss. 160-164.)

¹¹¹ F. Memmedova, *Azerbaycan'ın (Albaniya'nın) Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, s.179.

arazilerinde, günümüzde Azerbaycan`ın İran sınırında yaşayan Talış halkının ecdadı olan Kadusiler`in komşuluğunda yaşadıklarını belirtmektedir. Araştırmacı fikrini ispat etmek için ayrıca, Armaiti dağı¹¹² ndaki V-VII. yüzyıllara ait ateş mâbedi kalıntılarını, Zaqatâla ili Yuhari Çardaklar köyündeki Çardak ateş mâbedinin harabelerini, Alazan bölgesinde mevcut olan İran Sâsânîler Devleti dönemine ait olan eski savunma kalelerinin kalıntılarını ve bu kalelerin Gürcü kaynaklarında İran`da bölge ismi olan “*Kalasar*” diye adlandırılmasını delil olarak göstermiştir. Gaybullayev`e göre, kalasar kelimesi İran asıllı bir kelimedir ve İran dilinde “*büyük sur*” anlamına gelmektedir. Bu da bahsi geçen bölgede yaşamış Geller`in eski dillerinin İran dilli bir dil olduğunu göstermektedir. İngiloylar`ın dili, daha sonralar orta çağlarda Gürcüler tarafından asimilasyon sonucu Gürcü dilinin doğu lehçesine dönüşmüştür.¹¹³

Fakat Mustafayev`e göre İber-Kafkas dilli etnik grupların çevresinde yaşayan Geller`in antik dönemlerde konuştukları dillerinin İran kökenli olmalarını tespit etmek için bu tarzda deliller göstermek yetersizdir. Zira o zaman bu fikrin o dönemde aynı arazide yaşayan diğer Avar, Sahur, Lek gibi halkların dili için de aynı anlam taşınması gerekmektedir. Araştırmacı`ya göre, konuya açıklık getirecek itibarlı bilavasita deliller olmadığı halde, dolaylı bilgilerle bu tür iddialar ileri sürmek doğru değildir. Fakat Gaybullayev`in, Geller`in eskiden konuştukları dillerinin İran asıllı olması ile ilgili iddiası tartışmalı olsa bile, Azerbaycan tarihinde İngiloylar`ın etnik kökeninin bilavasita eski Geller`le bağlı olduğunu ilk defa muteber delillerle ispat eden şahıs bu araştırmacı olmuştur. Bununla o, “*İngiloylar`ın köken olarak bağımsız bir etnik halk değil, orta çağda İslâm dinini kabul ederek, Gürcüler`den türeme bir halk*” olması ile ilgili iki yüzyıla yakın bir zaman aralığında devam eden ideolojinin yalnız olduğunu isbatlamıştır.”¹¹⁴

Etnografya araştırmaları sonucunda ortaya çıkmıştır ki, günümüzdeki İngiloylar`ın ecdadı olan eski Geller, orta çağlarda dinî ve siyasi karışıklıklar karşısında etnik olarak kendini idrak etme, arazi-mekân sabitliği ve maddî ve manevî

¹¹² **Armaiti dağı**, Zaqatâla ili Güllük köyü yakınlarında 5-6 km uzaklıkta bulunan bir dağdır. (Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 50)

¹¹³ Gaybullayev, *k Etnogenezu Azerbaydjanssev*, s. 170; Daha geniş bilgi için bkz: Gaybullayev, *Azerbaycanlılar`ın Etnik Tarihine Dair*, İlim Yayınları, Bakü, 1994, s. 65.

¹¹⁴ Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, ss. 48-49.

medeniyetlerini koruyup, muhafaza edebilseler de ciddi bir dil asimilasyonuna maruz kalmışlardır. Etnik özellikler içerisinde önemli bir role malik olan dil asimilasyonu sonucunda İngiloylar kendi dillerini unutarak, Gürcü dilinin doğu lehçesi ile konuşmak zorunda bırakılmışlardır. Fakat yine de kendi kabile dilinin bazı arkaik izlerini muhafaza edebilmişlerdir.¹¹⁵

9.2. İngiloylar`ın Günümüzde Konuştuğu Diller

Günümüzdeki İngiloylar`ın, Gürcü dilinin doğu lehçesini konuştuğu bilinen bir husustur.¹¹⁶ Mustafayev`e göre, her ne kadar bu lehçe Gürcü diline benzese de Gürcü dili ile aynı değildir. Konuşmalarında Gürcüce`den farklı kavramlar görülmektedir.¹¹⁷ Aliyev`in bir mülakatında belirttiğine göre, günümüzdeki İngiloylar, Gürcüce`nin doğu lehçesi ile konuşmalar da konuştukları lehçenin kökü kendi tayfa dillerinden gelmektedir.¹¹⁸ İngiloylar, ayrıca Azerbaycan`da yaşayan diğer etnik gruplar olan Avarlar, Sahurlar, Lezgiler gibi Azerbaycan Türkçesi`nde de konuşmaktadırlar. Yani, günümüzde İngiloylar`ın konuştukları iki dil bulunmaktadır. Gürcü dilinin doğu lehçesi ve Azerbaycan Türkçesi.¹¹⁹ Onlar kendi aralarında konuşmalarında Gürcü dilinin doğu lehçesini, bölgedeki İngiloy olmayan diğer halklarla ise Azerbaycan Türkçesi`ni kullanmaktadırlar.

Wixman, İngiloy çocuklarının orta ve lise eğitimlerini Azerbaycan Türkçesinde alabildiği gibi İngiloy dilinde de alabildiklerinden bahsetmektedir. Araştırmacıya göre, İngiloylar`ın çok sık yaşadığı Zaqatâla ili Aliabad ¹²⁰ köyünde İngiloy dilinde faaliyet

¹¹⁵ Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, ss. 52-53.

¹¹⁶ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, s.66; Marina Beridze ve diğ., "Dialect Dictionaries in the Georgian Dialect Corpus", s. 82; Daha geniş bilgi için bkz: Venera Tarasovna Djangidze, *İngiloyский Dialekt v Azerbaydjane*, İzdatelstvo Mesniereba, Tbilisi, 1978, s. 5.

¹¹⁷Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, s. 52; Ayrıca bkz: Mehebbet Paşayeva, *Azerbaycanlılar`ın Aile Meselelerinde Etnik Eteneler*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 2008, s.54.

¹¹⁸ Ş. Aliyev, Kişisel Görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 13.07.2016.

¹¹⁹ Valentin Kardanov, *Kafkaskih Etnografiçeskih Sbornik*, SSCB İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1969, C. IV, s. 60.

¹²⁰ Azerbaycan`da Aliabad isimli beş köy mevcuttur. Nahçıvan bölgesi Babek ilinde, Bilesuvar ilinde, Celilabad ilinde, Lerik ilinde ve Zaqatala ilinde Aliabad isminde köy vardır. (Rübabe Eliyeva ve diğ., *Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Luğatı*, C. I, Şərq- Qərb Yayınları, Bakü, 2007, s. 254) Ayrıca Zaqatala ilinde bulunan Aliabad köyüne, son yıllarda nüfus sayımının artması ile kasaba statüsü verilmiştir.

gösteren ortaokul bulunmaktadır.¹²¹ Aliyev, bugün İngiloylar`ın kendi dillerinde konuştukları kasaba ve köylerde gerek Azerbaycan Türkçesi`nde gerekse Gürcü dilinde okulların faaliyet gösterdiğinden bahsetmektedir. Araştırmacıya göre, günümüzde İngiloy alfabesi olmadığı için bu okullarda Gürcü ve Rus dillerinde eğitim verilmektedir.¹²²

Şabanov`un verdiği bilgiye göre İngiloy aksanı, Gürcü dil ailesinin içerisine sonradan dahil olmuş bir milletin konuşurken kendi ana dilinde mevcut olan kalıp ve kuralları bariz bir şekilde uygulayan ve ayrıca ana dilinden gelen bazı kelimeleri de kullanarak Gürcü dilinden farklı bir şekilde konuşulan bir dil aksanıdır. Şabanov, İngiloy aksanının veya şivesinin oluşmasının ana sebebinin, bölgenin Gürcü Çarlığı`nın hakimiyetinde olduğu dönemlerde İngiloylar`a pazarcılık ve satıcılık yetkisi verilmemesi olduğunu belirtmektedir. Satıcıların tamamı Gürcüler`den oluştuğu için, günlük, haftalık, aylık veya yıllık alışverişleri için pazara gelen İngiloylar Gürcüce`ni öğrenmek zorunda kalmışlardır. İngiloylar, öğrendikleri dile atalarının konuştuğu dilden olan kelimeleri de katmakla yeni bir şive, İngiloy şivesi ortaya çıkmıştır. Ayrıca araştırmacıya göre, günümüzde İngiloylar`ın konuşurken kullandıkları “*dinge*” (toplanma yeri), “*çeper*” (eski duvar çeşiti) gibi kelimeler, İngiloylar`ın konuştukları dillerinin Gürcü dili olmadığını teyid etmektedir.¹²³ İngiloy annelerin küçük çocuklarına ninnileri Türkçe söylemesi, İngiloy şairlerinin şirlerini Türkçe yazması, İngiloylar`ın Türk kökenli Alban halkı olduğunu göstermektedir.¹²⁴

Gürcü araştırmacısı D. Bakradze, İngiloylar`ın dili ile Gürcü dili arasında farkların olduğunu ifade ederken, bu düşüncesini aşağıdaki şekilde ifade etmiştir. O, kendi fikirlerine açıklık getirmek için aslen İngiloy olan Mose Canaşvili`nin “*Droeba*” gazetesinde 1880 yılı 146. sayında İngiloy diline dair yayınladığı makalesinden deliller getirerek, İngiloy dilinin Gürcü dilinden farklı bazı fonetik özelliklerinden de bahsetmiştir. Yazar, İngiloy konuşma şeklinin Gürcü telaffuzundan farklı olduğunu

¹²¹ Wixman, *The Peoples of the USSR an Ethnographic Handbook*, s. 82, Gökçe Yükselen, Abdurrazak Peler, “Kafkasya`da Türk Lehçelerinin Fonksiyonları”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 36, Ankara, 2013, s. 182.

¹²² Ş. Aliyev, *Azerbaycan`ın Eski ve Müstakil Halku-İngiloylar*, www. unikal.org (Erişim Tarihi: 01.06.2014)

¹²³ Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 14.02.2019.

¹²⁴ Ş. Aliyev, “Aliabad`da Bir Gün”, <https://www.youtube.com/watch?v=aqkt8l0hIZA&t=107s>, Erişim Tarihi: 29 Ekim 2019, 4:20-4:30.

gösteren örnekler vererek, kelimelerin sonunda “i” harfinin ve bazı kelimelerin başında ise “m” harfinin düşmesini, sesli harflerin çoğu zaman birbirleri ile yer değişmelerini, kelimelerin sonunda “v” harfinin düşmesini ve bu harfin Gürcüce`de bulunmayan “u” sesi ile değiştirilmesi gibi durumları örnek göstermektedir.¹²⁵

Olson`a göre de İngiloylar Gürcü dilinin Kaheti lehçesi ile konuşmaktadırlar. Fakat onlar günlük konuşmalarında Azerbaycan Türkçe`sini de kullanmaktadırlar.¹²⁶

1969 yılında Moskova`da basılmış olan *Kafkaskih Etnografiçeskih Sbornik adlı* eserde İngiloylar`ın günümüzde kendi Gürcü dilini koruyup muhafaza ettiklerinden fakat günlük konuşmalarında Azerbaycan Türkçesinin de etkisinin görüldüğünden bahsedilmektedir.¹²⁷

Wixman`a göre, günümüzdeki İngiloylar çoğunlukla Azerbaycan Türkçesi kelimeleri içeren Gürcüce ayrı bir lehçe konuşmaktadırlar.¹²⁸

*Dünya Kültürleri Ansiklopedisi`*nde İngiloylar`ın Gürcüce`nin Kaheti ve Kızıki dialektleri ile yakından alakası olan doğu lehçesi ile konuştuğu belirtilmektedir. Ayrıca onların günümüzde kendi çevrelerinde veya ev dahilinde Gürcü dilini muhafaza ettiğini ve son zamanlarda bazı Müslüman İngiloylar`da Müslüman isimleri yerine Gürcü isimlerini tercih etmek dâhil olmakla kendi etnik kökenlerinde yenilenme artışı görüldüğü şeklinde yanlış bilgiler yer almaktadır.¹²⁹

Netice itibariyle söyleye biliriz ki, İngiloylar`ın günümüzdeki konuşma dillerinin Gürcüce`nin doğu lehçesi olmasını esas alarak, onların Gürcü halkı gibi tanıtılması doğru değildir. Bunun için onların günümüzdeki kültür ve medeniyetinin, Gürcü kültür ve medeniyeti ile aynı olması gerekirdi. İngiloylar zaman içerisinde bir arada yaşadıkları Azerbaycan Türkleri`nden Azerbaycan Türkçesi`ni de öğrenmiş, kendi aralarında günlük konuşmalarında Gürcü lehçesi ile konuşsalar da resmi

¹²⁵ D. Bakradze, *Zametki o Zakatalskom Okruge*, kniga- 14, Tiflis, 1890, ss. 251-252; Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, s. 52

¹²⁶ Olson, *an Ethnohistorical Dictionary of the Russian and Soviet Imperies*, s.291.

¹²⁷ Kardanov, *Kafkaskih Etnografiçeskih Sbornik*, s. 59.

¹²⁸ Wixman, *The Peoples of the USSR an Ethnographic Handbook*, s. 82.

¹²⁹ Migeladze, “İngilos”, *Encyclopedia of Worlds Cultures*, C. VI, s. 149.

yazışmalarda ve bölgenin diğer halkları ile konuşmalarında Azerbaycan Türkçesini kullanmaktadırlar.

10. İngiloylar`ın Yaşadıkları Coğrafya

Tarihî bilgilere göre, Roma, Bizans, Sâsânîler gibi eski devletler arasında Albaniya`ın kuzeybatı toprakları üzerinde arazi iddiaları mevcut olmuştur. Bu durum diğer Alban halkları gibi İngiloylar`ın ecdatlarının da etnik durumuna ve arazi sınırlarına etkisini göstermiştir. Zaman içerisinde İngiloylar, bazen Gürcüler`in ecdadı hesap olunan İberler`in, bazen İran asıllı Sâsânîler`in, bazen de Arap hilâfetine tabi olmuşlardır. Fakat gerek günümüzdeki İngiloylar`ın gerekse onların ataları olan eski Geller`in ikamet ettikleri etnik araziler aynı olarak kalmaktadır.

İngiloylar, tarihin ta eski dönemlerinden günümüze kadar Azerbaycan`ın çok verimli bölgelerinden olan Alazan nehri ile Eğriçay nehri arasındaki geniş arazilerde bölgenin diğer halkları olan Avar ve Sahur halklarının komşuluğunda yaşamaktadırlar.¹³⁰

10.1. İngiloylar`ın Eskiden Yaşadıkları Coğrafya

Tarihte İngiloylar`ın ecdadları olan Geller`in eskiden ikamet ettikleri bölgeler ile ilgili “*Hereti*”, “*Ereti*”, “*Gelda*”, “*Qoloda*”, “*Filan*”, “*Cilan*” gibi farklı isimler kullanılmıştır. İngiloylar`ın eskiden ikamet ettikleri bölgelerin isimleri Arap kaynaklarında “*Filan*” veya “*Cilan*” şeklinde, Yunan kaynaklarında “*Gelda*” şeklinde, Gürcü kaynaklarında ise “*Hereti*” veya “*Ereti*” şeklinde geçmektedir.

Araştırmacı Vasili Latışev, Yunan tarihçisi Strabon`a istinaden eski Midiya Devleti`nden bahsederken, burada yaşayan halklar arasında Gel halkından da bahsetmiştir. “...*bu dağların yamacının bir kısmında Albanlar ve Ermeniler, fakat büyük büyük bir kısmında da Geller, Kadusiler, Amardlar, Vitiler ve Anariaklar yaşamışlardır.*”¹³¹

¹³⁰ Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, s. 34, 59.

¹³¹ Vasili Latışev, *İzvestiya Drevnix Pisateley Greçeskix i latinskix o Skifi i Kavkaza*, Sankt Peterburg, 1906, s.360; Ayrıca bkz: Strabon, *Geografya*, s. 483.

Gaybullayev'e göre, İngiloylar'ın ecdadı olan Geller eskiden Albaniya'nın kuzeybatı bölgesi ile günümüzdeki güneybatı Dağıstan arasındaki arazilerde ikamet etmişlerdir ve son dönem kaynaklar da bu fikri teyit etmektedir.¹³²

Araştırmacı Mehmet Sadıkov, *İngiloylar'ın Etnik Kökeni Hakta* adlı çalışmada İngiloylar'ın eskiden ikamet ettikleri Hereti'nin, Azerbaycan'ın kuzey ve kuzeybatısında Qanikh (Qanix)¹³³ ve Qabırri nehirlerinin aşağı havzasında, mevcut olan yarı bağımsız bir feodal devlet kurumu olduğunu belirtmektedir. Araştırmacıya göre, orta çağlarda Hereti, Albaniya'nın Kambisena¹³⁴ vilayetinin bünyesinde olmuştur.¹³⁵

Araştırmacı Sadıkov da İngiloylar'ın ecdadı IX-X. yüzyıllarda Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde Kambisena vilayeti bünyesinde Hereti isimli yarı bağımsız bir feodal devletin mevcut olmasından bahsetmektedir. Hereti ile ilgili bu tarihî bilgileri eski devir tarihçi ve seyyahları da kabul etmektedirler. Şu an Hereti ve ona benzer isimler Balaken arazisinde bulunmaktadır. Bu eyaletin sınırları, doğuda Kafkasya dağlarının güneybatı ve kısmen doğusu, batıda Teleba (şimdiki Gürcistan Cumhuriyeti'nin Telavi şehri) 'nin kuzey kısmı, güneyde Kür nehrinin orta akımı, kuzeyde ise Qanikh (Qanix) ve Qabırri¹³⁶ nehirlerinin aşağı havzası ile olmuştur. Yine araştırmacıya göre, Hereti eyaleti, Qanikh (Qanix), Qabırri ve Kür nehirlerinin orta ve aşağı havzasında yerleşmesi ile arazisi Gürcistan Cumhuriyeti'nin Kaheti vilayetinin doğu bölgelerini de kapsamıştır.¹³⁷

Aliyev'in *Kuzeybatı Azerbaycan; İngiloylar* adlı eserinde geçen bilgilere göre, Gürcü kaynaklarında "Hereti" bölgesi ile ilgili ilk bilgilere V. yüzyıl araştırmacısı Yakov Tsurtafski'nin *Aziz Şuşanik'in Hayatı* eserinde de rastlanmaktadır. Eserde Kartli

¹³² Gaybullayev, *k Etnogenezu Azerbaydjansev*, s. 167-168.

¹³³ **Qanikh** (Qanix), çalışmamızda bahsettiğimiz Alazan nehrinin bir başka ismidir. Bu isim, eski halklardan biri olan "Kınik" halkının adı ile bağlıdır. (A. Memmedli, *Tarihin Yaddaşı: Kırmızı Bataklıkta Yeşil Ruhlar*, Sabah Yayınevi, Bakü, 1994, s.12)

¹³⁴ **Kambisena**, Kafkas Albaniyası ile ilgili bilgi veren eski ve orta çağ tarihî kaynaklarının çoğunda Kür nehrinden kuzeyde Kür-İori nehirleri havzasında mevcut olmuş bir vilayet olduğu bildiriliyor. Anlamı Türkçe "nehirarası" anlamına gelmektedir. Bu devlet eski Alban kaynaklarında "Kambeçan", Arap kaynaklarında ise "Kambezon" isimleri ile anılmaktadır. (Gaybullayev, *Toponimiya Azerbaydjana*, s.87)

¹³⁵ Sadıkov, "İngiloylar'ın Kökeni Hakkında", s.38.

¹³⁶ **Qabırri** nehrinin iki ismi vardır: "Kamb" ve "İori". Kamb ismi türkçə, İori ismi ise Avar dilindedir. Qabırri ismi, "kamb" ve "iori" isimlerinin tahrif olunmasından ortaya çıkmıştır. (Gaybullayev, *Azerbaycan'ın Etnik Tarihinde Dair*, s. 61)

¹³⁷ Sadıkov, İngiloylar'ın Kökeni Hakkında, s. 38.

Devleti'nin komşuluğunda mevcut olan “*Hereti Vilayeti*”nden bahsedilmektedir.¹³⁸ Hereti ülkesi ve onun sınırları, ahali ile ilgili daha geniş bilgilere ise XI. yüzyıl Gürcü salnamecisi Leonti Mroveli'nin *Gürcü Çarlarının Hayatı* eserinde de rastlanmaktadır. Mroveli, bu eserinde esas Kafkas halklarının soy kökünü araştırırken Kafkasya'da yaşayan her bir halkın soy kökünü araştırmağa çalışmıştır. Salnameci, Hereti ülkesi ile ilgili olarak, Herler'in Kafkasya'da yaşamış sekiz halktan biri olduğundan ve Hereti ülkesinde yaşadıklarından bahsetmiştir. Bu Gürcü kaynağından da görüldüğü gibi, Hereti ülkesinin arazileri Kafkas Albaniyası arazilerine dâhildir.¹³⁹

Memmedli'ye göre, İngiloylar'ın ikamet ettikleri bölgelerle ilgili kullanılan isimlerden biri de “*İngiloylar'ın vatanı*” anlamında kullanılan “*Saingilo*” kavramıdır. “*Sa*” Gürcüce'de “*bölge, ikamet yeri*” anlamlarına gelmektedir. Ayrıca İngiloylar'ın eskiden ikamet ettiği bölgeler varsayılan Hereti, Ereti, Saingilo, eşanlı isimlerdir. Bu yer isimlerinin hepsi İngiloylar'ın eskiden ikamet ettiği bölgelerin muhtelif adlarıdır.¹⁴⁰

Eski Yunan kaynakları Gel halkını iki bölgede Kafkas Albaniyası ve Midiya (Atropatena) arazilerinde yerleştiğini belirtmektedir. Antik Yunan coğrafyacısı Klavdi Ptolomey (ö. M.S. 165), yapmış olduğu çalışmalarında Hazar denizi çevresinde yaşayan halklardan bahsederken Ger halkını da anar. Ayrıca Ptolomey, kendi yaptığı dünya haritasında Kafkasya arazisinde 83° -46'30' koordinatlarda Gelda şehrini ve 84° 30'-46'30' koordinatlarında ise Gerr nehrini gösteriyor ki, bu da İngiloylar'ın eskiden ikamet ettikleri arazilere denk gelmektedir.¹⁴¹

XIX. yüzyıl Azerbaycan tarihçisi Abbaskulu Ağa Bakıhanov, Qakh (Qax) ilinin İlisu köyünün yukarı kısımlarını ve Zaqatâla ili Car arazisini yerli ahali arasında “*Qoloda*” diye bilindiğini belirtmektedir.¹⁴² Gaybullayev'e göre, Rus etnografı P. Uslar

¹³⁸ Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 32; Ayrıca bkz: Surtaveli Yakov, *Muçeniçestvo Şuşanik*, çev., V.D. Dondua, Tbilisi, 1978, s. 30.

¹³⁹Leonti Mroveli, *Jizn Kartliskih Sarey*, İzdatelstvo Nauka, Moskva, 1979, s. 74; Ayrıca bkz: A. Memmedli, *Azerbaycan'ın Kuzeybatı Bölgesinin Tarihî Abideleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Bakü, 2015, s.25.

¹⁴⁰ A. Memmedli, *Mâbedler Diyarının Tarihi*, s. 21.

¹⁴¹ Latışev, *İzvestiya Drevnih Pisateley Greçeskih i Latinskih o Skifi i Kavkaza*, s. 242; Daha geniş bilgi için bkz: Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, ss. 76-78.

¹⁴² Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülüstani-İrem*, Bakü, 1991, s.68.

da bu bilgiyi teyit eder nitelikte Car-Balaken Cemaatliđi¹⁴³ (**Bkz: Ek-1.4**) arazisini “*Qoloda*”, ahalisini de “*qolodosey*” diye isimlendirildiğini yazmaktadır. Görüldüğü gibi Ptolomey`in gösterdiği “*Qelda*” ismi, “*Qoloda*” Şeklinde de kullanılmıştır. Şu an Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde yaşayan Avarlar ve Sahurlar, İngiloylar`ın ikamet ettikleri bölgeyi Qoloda diye adlandırmışlardır.¹⁴⁴ Memmedov`a göre, Qoloda bölgesi, ayrıca yerli Zaqatala ahalisinin düŐmanlara karşı savunması ve korunması amacıyla oluşturulan ikamet bölgelerinden biri olmuştur.¹⁴⁵ Gaybullayev`e göre, İngiloylar`ın eskiden ikamet ettikleri bölge hesap olunan Hereti, eski Albaniya`nın Gürcistan ile sınır bölgesidir ve arazisi Albaniya`ya aittir.¹⁴⁶

Memmedova`ya göre, Hereti veyahut Ereti vilayeti, doğu istikametinde Kafkasya dağları, batı istikametinde Kr nehri, güney istikametinde ise Alazan ve İori nehirlerinin havzasına kadar olan arazileri kapsamaktadır. Hereti`nin kuzey ve kuzeydoğu sınırları ile ilgili yazılı kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.¹⁴⁷

Araştırmacı Vahuşti Bagrationi`nin Geller`in eskiden ikamet ettiği Hereti bölgesi ile ilgili verdiği bilgiye göre, eskiden Hereti arazisi “*Kahetiya Hereti*”, “*Kaheti*” ve “*Kuheti*” olarak üç kısımdan müteŐekkildi. XV. yüzyıldan itibaren Hereti adı siyasi-coğrafi isim olarak unutularak tarih sahnesinden silinmiŐtir. Araştırmacının dŐncesine göre, Hereti isminin unutulmasında burada yaşayan halkların asimilasyona uğrayarak GrcleŐtirilmesi sürecinin çok rolü olmuştur. Orta ağ Gürcü kaynaklarına göre, İngiloylar`ın eskiden ikamet ettikleri Hereti ülkesinin bir kısmı, başka bir ifade ile Alazan vadisinin sol sahili “*Yenisel*” arazisi olarak tanınmaktaydı.¹⁴⁸

¹⁴³ **Car-Balaken Cemaatliği**, XIX. yüzyılda Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde mevcut olmuş, kendine zgn idare sistemi olan devlet kuruluŐudur. Car, kelimesi “*yol-nerdiven*” anlamına gelmektedir. Alazan nehrinin aşağı kısmındaki Azerbaycan topraklarını kapsıyordu. Camaatlıkta Azerbaycan Türkleri ile beraber Albaniya`nın diğer halklarından olan İngiloylar, Avarlar ve Sahurlar da yaşamaktaydı. Camaatlık arazisinde kanunlar Şeriat kanunlarına göre düzenlenmiŐti. (Heyet, *Azerbaycan Tarihi*, Tahsil Yayınları, Bakü, 2015, s. 126-27)

¹⁴⁴ Gaybullayev., *k Etnogenezu Azerbaydjansev*, s. 169.

¹⁴⁵ E. Memmedov, *Kuzey Batı Azerbaycan Zaqatala Dairesi*, s.27.

¹⁴⁶ Gaybullayev, *Azerbaycanlılar`ın Etnik Tarihine Dair*, s.61.

¹⁴⁷ F. Memmedova, *Azerbaycan`n (Albaniya`nın) Siyasi Tarihi ve Tarihî Coğrafiyası*, s.124.

¹⁴⁸ Bagrationi, *Geografiya Gruzi*, s.101; Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, s. 44; Daha geniş bilgi için bkz: Ő. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 18.

Ermeni kaynaklarında Geller`in eski vatanlarının yerini tam olarak belirtmek mümkün olmasa da bu kaynaklar Geller`in eski Albaniya arazilerinde Avar ve Sahur halkları ile komşu yaşadıklarını göstermektedir. Gaybullayev, Ermeni kaynaklarında özellikle *VII. yüzyıl Ermeni Coğrafyası* nda Geller`in ikamet ettikleri arazilerinin yeterince doğru gösterildiğini bildirmektedir. Bu eserde “*Gel*” kelimesi “*Hel*” şeklinde verilmiş ve şu an İngiloylar`ın Avar ve Sahurlar`la beraber yaşadıkları arazilerde “*Şilb*” (günümüzdeki Avar halkının ecdatları) ve “*Tçiqb*” (günümüzdeki Sahur halkının ecdatları) halkları ile komşu olarak yaşadıklarından bahsedilmiştir.¹⁴⁹

Memmedova`ya göre de İngiloylar`ın ecdadı olan Geller`in eskiden Albaniya arazisinde Avar ve Sahur halkları ile komşu olarak yaşamalarına dair Strabon ve Plutarh gibi eski tarihçilerin eserlerinde verilen bilgiler ve İngiloylar`ın günümüzde Avar ve Sahur halkları ile beraber yaşamaları, İngiloylar`ın eskiden beri ikamet ettikleri arazilerin Albaniya arazileri olduğunu göstermektedir.¹⁵⁰

Arap kaynaklarında Geller`in vatanı “*Filan/ Cilan*” şeklinde geçmektedir. VIII. yüzyılda Arap hilâfeti tarafından Albaniya Devleti`nin bağımsızlığına son verildikten sonra Albaniya arazisinde “*Şirvan*”, “*Layzan*”, “*Lakz*” ve “*Filan*” isimli şahlıklar ortaya çıkmıştır. Geller`in etnik kabul edilen “*Filan Şahlığı*”, “*Qoloda*”, “*Yenisel*”, “*Qaqma-Mhari*”, “*Şiqnit Kaheti*” olarak bilinen Alazan vadisi arazilerini kapsamaktaydı. Bu şahlık, Kafkasya dağlarında Sahip es-Serir (günümüzdeki Avar halkının etnik vatanı), Tabasaran¹⁵¹, Zirehkıran (günümüzdeki Kubaçi) ve Lakz (günümüzdeki Lezgi halkının etnik vatanı) şahlıkları ile sınırları mevcut idi.¹⁵²

Aliyev, Arap araştırmacısı İbn el-Fakih`e istinaden, İran şahı Kubad`ın Hazarlar`ın saldırılarından korunma amacı ile Derbent`ten¹⁵³ Daryal geçidine kadar 360

¹⁴⁹ Gaybullayev, *k Etnogenezu Azerbaydjansev*, s. 168.

¹⁵⁰ A. Memmedova, “Car Balaken Camaatlığı Kurulması, Arazisi ve Sınırları”, s.166.

¹⁵¹ **Tabasaran**, Dağıstan Cumhuriyeti`nin güneydoğu kısmında bulunan 55 bin nüfusa sahip bir ildir. Tabasaranlılar, Lezgi ve Çeçen dillerine yakın dilde konuşurlar. Çoğunluğu Müslüman dinî inancına sahiptirler. (Muharrem Yıldız, *Dünden Bugüne Kafkasya*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2006, s. 28)

¹⁵² Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 74.

¹⁵³ **Derbent** ismi, tarih boyunca değişik isimlerle anılmıştır. Araplar Derbent`e “*el-Bab*”, “*el-Ebvap*”, “*Bab-ül Ebvap*” gibi “*karakol*” anlamına gelen isimler kullanmışlar. Farslar, “*Derbent-i Hazeran*”, Türkler ise “*Temir kapı*” (Demirkapı) isimlerini kullanmışlar. Orhun Yenisey Âbideleri`nde de “*Demirkapı*” ismi birçok yerde geçmektedir. Derbent, günümüzde Rusya Federasyonu sınırlarında

tane savunma kalesi yaptırdığını ifade etmektedir. Bu kalelerden 110 tanesi Tabasaran da dâhil Müslüman vilayetlerinde, 250 tanesi Geller`in vatani olan Filan ülkesinde yapılmıştır. Bu kaleler büyük bir savunma duvarında birleşmiştir. Bu savunma duvarının kalıntılarından bir kısmı günümüzde Balaken ilinin Kateh köyünde bulunmaktadır. Bu da bahsi geçen arazilerin İngiloylar`ın yaşadıkları tarihî arazileri olduğunu göstermektedir.¹⁵⁴

XIII-XIV. yüzyılların Arap kaynaklarında da “*Filan*” adına rastlanmaktadır. Fakat bu devirde bahsi geçen Filan bir devletten ziyade küçük bir eyalettir. XIV. yüzyıl Fars yazarı Nizamed-din Şami, Emir Teymur`un 1396 yılında Kuzey Kafkasya`ya geldiğinde Zireh (Zirehkıran) ve Filan vilayetlerini de ele geçirdiğinden bahsetmektedir.¹⁵⁵ Verilen bilgilerden anlaşılıyor ki, artık XIII-XIV. yüzyıllarda Filan ülkesinin sınırları küçülerek, başka bir ülkenin bünyesinde küçük bir eyalete çevrilmiştir.

Aliyev`e göre, İngiloylar`ın eskiden ikamet ettikleri etnik bölgelerle ilgili kullanılan kavramlardan biri de “*Şeki-Hereti Şahlığı*” kavramıdır. Tarihten bilindiği gibi Kafkas Albaniyası Devleti, VII. yüzyılda Arap hilâfetinin bu bölgeye gelişinden sonra varlığına son verilmiştir. Arap hilâfeti de IX. yüzyılda devrildikten sonra eski Albaniya arazilerinde “*Şirvanşahlar*”, “*Şeddadiler*” ve “*Şeki-Hereti*” devletleri kurulmuştur. Gürcü kaynakları tarihî Kambisena vilayetini de Hereti ülkesinin arazilerine dahil etmektedirler.¹⁵⁶

Arap hilâfetinin Albaniya`da mevcut hâkimiyeti 886 yılında sonlandıktan sonra, Hammam¹⁵⁷ tarafından Albaniya`da yeniden Albaniya Çarlığı`nın veya diğer ismi ile

bulunan özerk bir cumhuriyettir. Derbent, ayrıca Kafkasya`da önemli geçitlerden biridir. Bu geçit, M. Ö. 1. binyıldan itibaren Avrasya göçerleri diye tabir edilen Kimmer, İskit ve Sarmat kabilelerinin Kafkaslar`ı aşarak Anadolu içlerine kadar yayılmalarını sağlamıştır. (Oktay Özgül, “Eski Çağda Kafkasya Geçitleri”, ss. 37-42)

¹⁵⁴ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, ss. 83-84.

¹⁵⁵ Nizameddin Şami, *Zafer-Name (Azerbaycan ve Komşu Devletlerin Tarihine dair İktibaslar)*, İlim Yayınevi, Bakü, 1992, s.11.

¹⁵⁶ Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 35.

¹⁵⁷ **Albaniya çarı Hammam** hakkında kaynaklar çok az bilgi veriyor. Gürcü kaynakları bu ismin Herler`in çarı anlamında geldiğini söylemektedirler. Oryantalist Agafangel Krımski, Hammam`ın tarihî Hurremiler hareketinin lideri Babeki öldürülmesine sebep olan Sehl ibn Sunbat`ın torunu olduğunu söylüyor. Fakat

Şeki-Hereti Şahlığı'nın hâkimiyeti başlamıştır. Araştırmacı Aliyev, Gürcü tarihçisi Musheleşvili'ye istinaden, bu çarlığın Gürcü kaynaklarında “*Hereti*”, Arap kaynaklarında “*Şeki*”, Ermeni kaynaklarında ise, “*Albaniya Çarlığı*” diye anıldığını bildirmektedir. Bu çarlığın ismini Gürcüler, onların yakın komşusu eski Alban halkı Geller'in adından, Araplar ise başkent olan Şeki'nin isminden almışlardır. Biz çalışmamızda bu etnonimi Şeki-Hereti Şahlığı diye kullandık. Çağdaş Gürcü araştırmacıları Şeki-Hereti Şahlığı'nın başkentinin Şeki şehri olduğunu belirtmektedirler. Tarihçilere göre, Hamam'dan sonra iktidara oğlu Sahag, daha sonra Hammam'ın torunu olan, II. Grigor Hammam gelmiştir. Kaynaklar II. Grigor Hammam ile ilgili hiçbir bilgi vermemektedir. Sadece bilinen şudur ki, onun zamanında şahlık parçalanmış ve II. Grigor Hammam'ın hâkimiyeti sadece Kür nehrinin sol sahil arazileri ile kısıtlanmıştır. 907-914 yıllarında Yusif ibn Ebus-Sac¹⁵⁸ Ermenistan ve Gürcistan'ı tutmak için geldiği zaman Hammam'ın yeniden restore ettiği Şeki-Hereti Şahlığı'nı yeniden parçalanmış ve Kür nehrinden güneyde olan araziler Şeki-Hereti hükümdarlarının kontrolünden çıkmıştır. Bir süre sonra Geller'in yaşadıkları Şeki-Hereti Şahlığı'nın kaybedilmiş arazileri geri alınmıştır.¹⁵⁹

Velihanlı'nın belirttiğine göre, 909 senesinde Geller'in ülkesi olan Şeki-Hereti Şahlığı'nın hükümdarı Adarnerseç olmuştur. Adarnerseç, II. Grigor Hammam'ın oğlu idi. Kaynaklarda önceki şahlarla mukayesede Şah Adarnerseh ve onun varisi İşhan'ın dönemlerine ait bilgilere daha çok rastlanmaktadır.¹⁶⁰ Daha sonra Şeki-Hereti Şahlığı'nı Hammam'ın neslinden olmayan fakat onunla akraba ilişkileri olan Kvirike, daha sonra Kvirike'nin varisi Gağık, 1058 yılında Gağık'in vefatından sonra oğlu I. Ahsartan, 1082 yılında I. Ahsartan'ın vefatından sonra oğlu IV. Kvirike, daha sonra II. Ahsartan idare etmiştir.

tarihçi Ziya Bünyadov, Krımski'nin verdiği bu bilginin kaynak yönünden doğru bir bilgi olmadığını belirtmiştir. (Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 82)

¹⁵⁸ **Yusif ibn Ebus-Sac**, X. yüzyılda Azerbaycan'da mevcut olmuş Sâciler Devleti'nin hükümdarlarından. Ayrıca Yusif ibn Ebus Sac, Azerbaycan topraklarını ilk defa tek bir devlet olarak birleştiren hükümdar olarak tarihe geçmiştir. (Tofik Nağıyev, “Azerbaycan VII. yüzyılın ortaları XIII. yüzyılın başlarında”, Azerbaycan *Milli Ansiklopedisi*, Bakü, 2007, s. 200)

¹⁵⁹ Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, ss. 82-86.

¹⁶⁰ Velihanlı, *Azərbaycan Tarihi. Yedi ciltte*, C. II., s. 325.

XI. yüzyılda Abhaz Kartli çarı III. Bagrat Şeki-Hereti Şahlığı'na yürüyüş yapmış, şahlığın topraklarını ele geçirmiş ve şahın kızı olan Dinar'ı rehin almıştır. Fakat 1014 yılında Abhaz Kartli çarı III. Bagrat'ın vefatından sonra hâkimiyete gelen oğlu I. Georgi'nin zamanında Şeki-Hereti Şahlığı yeniden bağımsızlık kazanmıştır.¹⁶¹

Gürcistan Tarihî Kaynaklar Komisyonuun hazırladığı *Kartlis Chobreba-İstoriya Gruzi* isimli çalışmada geçen bilgiye göre, XII. yüzyılda ülkesinin sınırlarını genişletme politikası yürütmeğe başlayan Abhaz-Kartli çarı Kurucu David Şeki-Hereti Şahlığı'nın topraklarını da kendi hâkimiyeti altına almağa çalışmıştır. Bunun için hatta Şeki-Hereti şahı II. Ahsartan'ı rehin almıştır. Şeki-Hereti Şahlığı Kurucu David'e karşı ülkesini savunmağa çalışsa da Kurucu David, Şeki-Hereti Şahlığı'nda mevcut olan savunma kalelerini ardı ardına ele geçirmiştir. 1117 yılında şahlığın en önemli kalelerinden biri olan Kiş kalesinin de Kurucu David'in eline geçirmesi ile 230 yıllık Şeki-Hereti Şahlığı'nın varlığına son verilmiştir.¹⁶²

XII. yüzyılda Şeki-Hereti Şahlığı'nın Kurucu David tarafından işgal edilmesinden sonra bu arazide o zamanki Gürcistan Devleti'ne ait olan askeri idari bölge olarak Hereti Eristavlığı ve Kaheti Eristavlığı kurulmuştur. Yani, Şeki-Hereti bölgesi bu tarihten itibaren resmen Gürcistan Devleti tarafından yönetilmeğe başlanmıştır.¹⁶³

Kurucu David'in Şeki-Hereti topraklarını işgal etmesinden sonra Şeki-Hereti ahalisi kendi bağımsızlıklarını yeniden kazanmak için açık veya gizli olarak mücadele etmiştir. 1178 yılında Gürcistan Devleti'nde o zamanki Gürcü çarı III. Georgi'ye karşı çarlık tahtını ele geçirmek amacı ile iç savaş ortaya çıkmıştır. Şeki-Hereti ahalisi bu durumdan faydalanarak Gürcü esaretinden kurtulmakla, bağımsızlığına kavuşmak için isyana kalkmıştır. III. Georgi, isyan etmiş Şeki-Hereti ahalisi (Şeki-Hereti ahalisi sadece Geller'den müteşekkil değildi. Ahalinin terkinde bölgede yaşayan diğer halklar da mevcut idi.) üzerine ceza grubu göndermiştir. Şeki-Hereti ahalisi, kendi bağımsızlıları uğrunda kahramanca savaşmalarına rağmen, sayıları kendilerinden çok fazla olan ceza

¹⁶¹ Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, ss. 96-120.

¹⁶² Gürcistan Tarihî Kaynaklar Komisyonu, *Kartlis Chobreba-İstoriya Gruzi*, İzdatelstvo Artanudji, (Rus.) Tbilisi, 2008, s. 334; Kartlis Tskhovreba, *A History Of Georgia*, Artanuji Publishing, Tbilisi, 2014, s. 334; Daha geniş bilgi için bkz: Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 122.

¹⁶³ Kartlis Chobreba İstoriya, s. 345; Ayrıca bkz: Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 126.

grupu karşısında yenilgiye uğramışlardır. İsyân yatırıldıktan sonra, Çar III. Georgi isyancıları cezalandırmıştır. Şeki-Hereti ahalisi kendi bağımsızlıkları için kalkmış oldukları bu isyanda mağlup olarak zayıf düşseler de halkın bağımsızlık için mücadele azmi son bulmamış, bağımsızlık mücadelesi bundan sonra bir süre kapalı şekilde devam ettirilmiştir. XIV. yüzyılın ortalarında Şeki-Hereti topraklarının bir kısmında Gürcü esaretine son verilmiş ve burada Moğol İmparatorluğu bünyesinde Şeki Feodal Devleti kurulmuştur.¹⁶⁴

Aliyev`in belirttiğine göre, Geller`in ikamet ettikleri bölgelerin sınırlarına gelince Leonti Mroveli gibi orta çağ Gürcü araştırmacıları Hereti ülkesinin sınırlarını oldukça sabit olarak vermişlerdir. Araştırmacı, XI. yüzyılda Hereti ülkesinin sınırlarını şu şekilde belirlemektedir: Kuzey istikametinde Dağıstan ve Kafkasya dağları, güneyde İori nehrinin Alazan nehrine kavuştuğu noktadan Debet nehrinin Hrami nehri ile birlikte Kür nehrine aktığı yere kadar, güneydoğuda İori nehrinin bitimindeki Movakan ülkesi ile, kuzeybatıda ise Kartli ülkesi.

İngiloylar`ın eskiden ikamet ettikleri Hereti ülkesi ile ilgili bilgilere çağdaş Gürcü araştırmacılarından olan XVIII. yüzyıl Gürcü tarihçisi Vahuşti Bagrationi`nin eserlerinde de rastlanmaktadır. Vahuşti, Hereti ülkesinin sınırlarını verirken az önce bahsettiğimiz Gürcü araştırmacısı Leonti Mroveli`nin bilgilerine dayanmıştır. İngiloylar`la ilgili araştırma yapan çağdaş Azerbaycan araştırmacıları Leonti Mroveli`nin Hereti ülkesi ile ilgili verdiği bilgilerin hakikate uygun olduğunu söylemektedirler.¹⁶⁵

Aliyev, bir başka çalışmasında verdiği bilgiye göre, Hereti isminin unutulması ile İngiloylar`ın Gürcüleştirilme sürecinin başlangıcı tarihi aynıdır. Daha sonra İngiloylar`ın ikamet ettikleri araziler “*İnisel veya Yenisel*” gibi anılmağa başlanılmıştır.¹⁶⁶ Memmedli`ye göre ise, İnisel veya Yenisel arazileri İngiloylar`ın

¹⁶⁴ Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, ss. 130-132.

¹⁶⁵ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, ss.103-105.

¹⁶⁶ Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 38-40.

bugün yaşadıkları Balaken- Qakh (Qax) bölgesidir. Yani, bu bölge İngiloylar`ın bugün ikamet ettikleri bölge ile aynıdır.¹⁶⁷

Dünya Kültürleri Ansiklopedisi`nde İngiloylar`la ilgili verilen bilgiler dikkat çekicidir. Ansiklopedide verilen bilgiye göre, daha erken devirlerden “Heri” olarak bilinen Gürcü topluluklar Kafkasya Albaniyası`nın bir parçası olan Hereti ülkesinin kuzeybatısına yerleştirilmişlerdir. Ayrıca ansiklopedide İngiloylar`ın yaşadıkları bölgelerin IV. yüzyıldan V. yüzyıla kadarki Gürcistan` a ait olduğu iddia edilmektedir ve VI. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar döneme ait Gürcü kültür âbidelerinin bunun kanıtı olduğu ifade edilmektedir. Bunlarla beraber XI. yüzyılda İngiloylar`ın eski ikamet ettikleri bölge olan Hereti bölgesi, Kaheti Çarlığı`nın bir parçası olduğu, XV. yüzyılda “Hereti” isminin tedricen siyasi terminolojiden kaybolduğu ve ismi Kaheti -Hereti olarak değiştirildiği belirtilmektedir. Daha sonra 1860 yılında İngiloylar`ın yaşadıkları arazilerde Tiflis Guberniyası`nın (Eyaletinin) bir parçası olarak Zaqatala ili oluşturulduğundan, 1920 yılında Sovyet Rusya Devleti ile Gürcistan Devleti arasında imzalanmış bir anlaşma sonucunda İngiloylar`ın yaşadıkları Zaqatala ilinin Gürcistan topraklarına ilave edildiğinden, Kızıl Ordu diye bilinen Sovyet Rus ordusu tarafından Gürcistan Devleti`nin işgal ve ilhakından sonra Gürcistan`ın eski Saingilo eyaletinin, İngiloylar`ın Azerbaycanlılar`la hiçbir kültürel bağı olmamalarına rağmen suni şekilde Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti`ne birleştirilmesinden bahsedilmektedir.¹⁶⁸

Geller`in eskiden ikamet ettikleri etnik bölge isimlerinden biri de “*Gelavu*” dur. Gaybullayev, “*Gel*” kelimesinin etimolojik olarak “*Gelavu*” kelimesi ile aynı olduğunu ve Alazan vadisinde yaşayan Sahur halkının Geller`i “*Gelou*”, Avar halkının da “*Gelavu*” şeklinde hitap etmelerini dikkate alarak, Gelavu vilayetinin eski Geller`in tarihî vatani olduğu kanaatine varmıştır.¹⁶⁹

¹⁶⁷ A. Memmedli, *Mâbedler Diyarının Tarihi*, s. 22.

¹⁶⁸ Migeladze, “İngilos”, *Encyclopedia of Worlds Cultures*, C.VI, ss. 149- 150.

¹⁶⁹ Gaybullayev, *k Etmogenezu Azerbaydjanssev*, ss. 167-168.

9.2. İngiloylar`ın Günümüzde Yaşadıkları Coğrafya

Tarihin belirli zamanlarında Azerbaycan`ı kendine mesken seçmiş Avarlar, Sahurlar, Udiler, Talışlar, Lezgiler ve İngiloylar gibi etnik gruplar yüzyıllar boyu Azerbaycan Türkleri ile beraber yaşamış, birbirleri ile kaynayıp karışmışlardır.¹⁷⁰

Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesi, etnik olarak çok karmaşık bir bölgedir. Burada 20`den fazla halk yaşamaktadır. Burada yaşayan halkların birbirleri ile kardeşçesine yaşamaları, buranın çok kültürlü bir bölge olmasına sebep olmuştur. Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinin bu özelliği, bölgeyi ülkenin diğer bölgelerinden farklı hale getirmiştir.¹⁷¹

Paşayeva, İngiloylar`ın, günümüzde Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde Zaqatala, Balaken ve Qakh (Qax) illerinde ikamet ettiklerinden ve bu bölgede toplam 29 İngiloy köyünün mevcut olmasından bahsetmektedir. Araştırmacıya göre, bunlardan 5`i Zaqatala`da 22`i Qakh (Qax)`da bir tanesi ise Balaken ilindedir.¹⁷² **(Bkz: EK-1.5)**

Aliyev ise, günümüzde Zaqatala ilinde 5 değil 3 İngiloy köyünün olmasından bahsetmektedir. Bu köyler, Aliabad, Mosul ve Yengiyan köyleridir.¹⁷³ Aliabad kasabası, İngiloylar`ın yaşadıkları coğrafyanın merkezi sayılabilecek bir konumdadır. Nüfus sayısına göre İngiloylar`ın en fazla ikamet yerinin Aliabad olması, bu fikri teyit etmektedir.¹⁷⁴

Devlet İstatistik Komitesi`nin 2003 yılı raporuna göre, günümüzde Zaqatala ilinde 3100, Balaken ilinde 1800, Qakh (Qax) ilinde 7450, Bakü şehrinde ise 2350 İngiloy yaşamaktadır.¹⁷⁵ Şabanov`un verdiği bilgiye göre, 2018 yılı istatistiklerine göre, İngiloylar`ın sayıca daha çok oldukları Aliabad kasabasında 11106 İngiloy yaşamaktadır. Kasabada diğer halklardan olan nüfusun sayısı sadece 58`dir.¹⁷⁶

¹⁷⁰ Paşayeva, “Avar Halkı`nın Etnik Tarihi”, *Milli Folklor Dergisi*, Sayı 20, Bakü 2008, s. 64.

¹⁷¹ Cavadova, *Kuzey Batı Azerbaycan: Tarihi, Demografik Tahkikat*, s. 115.

¹⁷² Paşayeva, *Azerbaycanlılar`ın Aile Meselelerinde Etnik Eneneler*, s.49.

¹⁷³Ş. Aliyev, *Azerbaycan`ın Eski ve Müstakil Halku-İngiloylar*, www. unikal.org (Erişim Tarihi: 01.06.2014)

¹⁷⁴ Ş. Aliyev, “Aliabad`da Bir Gün”, <https://www.youtube.com/watch?v=aqkt8l0hIZA&t=107s>, Erişim Tarihi: 29 Ekim 2019, 2:40-2:45.

¹⁷⁵ Azerbaycan Devlet Statistik Komitesi Raporu, *Azerbaycan Regionları*, Bakü 2003.

¹⁷⁶ Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 14.02.2019

Kardanov`a göre, Zaqatala ilinde yaşayan İngiloylar kendilerini “*Azerbaycan Türkü*”, Qakh (Qax) ilinde yaşayan İngiloylar ise kendilerini “*Kartvelli*” (yani günümüz ifadesi ile Gürcü) adlandırmaktadırlar.¹⁷⁷

Günümüzde İngiloylar`ın Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde ikamet ettikleri köyler şunlardır: Balaken ilinin İtitala köyü; Zaqatala ilinin Aliabad ve Mosul köyleri, Qakh (Qax) ilinin Qâkhbaş, Qakh-İngiloy, Marsan, Meşebaş, Kötüklü, Qorağan, Alatemir ve Alibeyli köyleri. İngiloylar, adı geçen bu köylerde Azerbaycan Türkleri ile beraber kardeşçesine yaşamaktadırlar.¹⁷⁸

İngiloylar`ın yaşadıkları köylerden Qâkh-İngiloydan başka diğer Aliabad, Mosul, Marsan, Zeyem, Tasmalı köylerinin kurulma tarihleri belli değildir. Bu köylerden Meşebaş, Kötüklü, Alibeyli köyleri yakın geçmişte kurulmuş köylerdir. İngiloylar`ın daha sık yaşadıkları köyler Zaqatala ilinin Aliabad kasabası ve Qakh (Qax) ilinin bahsettiğimiz köyleridir. İngiloylar`ın yaşadıkları bazı köyler ziraat ve hayvancılık maksadı ile diğer köylerden türeme köylerdir. Bu köyler geçici olarak mevsimlik yaşayış meskenlerinden tedricen müstakil bir köye çevrilmişlerdir. Mesela, Balaken ilinde İngiloylar`ın yaşadıkları İtitala köyü, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Aliabad köyünün İt tabun¹⁷⁹ neslinden türemiştir. Büyük Alatemir, Küçük Alatemir, Kötüklü, Meşebaş köyleri Qakh (Qax) ilinin diğer tabunlarından gelen nesillerin mesken edindikleri geçici meskenlerinden müstakil köylere çevrilmiştir.¹⁸⁰ Aliyev`e göre,

¹⁷⁷ Valentin Kardanov, *Kafkaskih Etnografiçeskih Sbornik*, s. 60.

¹⁷⁸ A. Memmedli, *Uzak ve Yakın Tarih*, Bakü, 1995, s. 13; Mehebbet Paşayeva, “Azerbaycan Türklerinin Etnik Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Dergisi*, <http://www.ayk.gov.tr> (Erişim Tarihi: 13.05.2018), C. V. s. 8; Ali Süleymanov, *Babaların Hikmet Hazinesi*, Apostrof Yayınları, Bakü, 2011, s. 4; Havilov, *Azerbaycan Etnografyası*, s. 41; Daha geniş bilgi için bkz: Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, s. 66.

¹⁷⁹ **Tabun**, İngiloylar`ın yaşadıkları köylerde, özellikle Aliabad köyünde sokak, mahalle karşılığında yaşayış bölgesi ismidir. Memmedli`in verdiği bilgiye göre, tabun kavramının dört bin yıllık tarihi vardır. Bu kavram eski bir Türk kavramıdır. Araştırmacıya göre, eski Türkler binik için kullandıkları atlarını barındırdıkları ve yaşadıkları yerlere tabun ismini vermişlerdir. (A. Memmedli, 50 yaş, Tarihçi, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 26.04. 2019) Araştırmacıya göre, İngiloylar`ın ikamet ettikleri köylerde mevcut yaşayış bölgesini ifade eden tabunların ismi, tabunda yaşayan esas neslin ismini taşıyor. (A. Memmedli, *Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair Legione`rin Şeref Kitabı*, s. 110) Araştırmacı Aliyev`e göre, İngiloylar`ın daha çok ikamet ettikleri köylerden olan Aliabad kasabasında altı tabun bulunmaktadır. Bu tabunların isimleri Kovha tabun, İt tabun, Serçe tabun, Yuharı tabun, Değirmen tabun, Küre tabun. (Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 115)

¹⁸⁰ Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, s. 60.

İngiloylar`ın eskiden ikamet ettikleri Yengiyan, Zeyem, Tasmalı, Marsan, Lelepaşa, Qorağan gibi köyler son yüzyılda İngiloy lehçesini kullanmadıkları ve unuttuklarından dolayı, İngiloy köyü olarak tanımlanmamaktadır.¹⁸¹

İngiloylar`ın yaşadıkları bölgeler erken dönemlerde daha çok monogen şeklinde (yani kan bağına dayanan, aşiret) olmuştur. Fakat bu yaşayış tarzı çok erken bozularak poligen şeklinde (yani kan bağına dayanmayan, karışık ailelerden müteşekkil) yaşam çoğalmağa başlamıştır. Yaşayış meskenlerinin kan bağı şeklinden komşuluk bağı şekline dönüşmesi ahali sayının artması gibi sosyal- iktisadî etkenlerle ilgili olmuştur.¹⁸²

Wixman, İngiloylar`ın günümüzde Gürcistan`ın doğusunda Alazan nehri ile Kafkasya dağları arasında ikamet ettiklerini söylemektedir.¹⁸³

İngiloy halkının tarihinde birkaç defa göç olayı yaşanmıştır. Bu durum halkın tamamını değil, küçük bir kısmını kapsamıştır. Bu göç olaylarından biri 1860`lı yıllarda yaşanmıştır. Bu yıllarda Çarlık Rusyası, Alazan vadisi arazilerinde topluca zoraki Hıristiyanlaştırma siyaseti yürütmüştür. Bu zaman bu topraklarda yaşayan halklar arasında bu siyasete karşı itirazlar başlamıştır. 1863 yılında açık isyanla sonuçlanan bu hareket şiddetli bir biçimde durdurulduktan sonra Çarlık memurlarının zulmünden kurtulmak için İngiloylar`ın çoğunluğunun yaşadığı Aliabad köyünden 40`a yakın aile göç ederek Türkiye Cumhuriyeti`nin Adana vilayeti, Ceyhan ilçesi, Dağıstan köyüne yerleşmişlerdir. Bu ailelerin nesilleri şu an bu köyde yaşamaktadırlar.¹⁸⁴

İngiloylar`ın tarihinde diğer bir göç olayı Qakh (Qax) ilinin Qorağan köyünde vuku bulmuştur. 1930`lu yıllarda kolhozlaşma sürecinde ortaya çıkan haksızlıklara karşı Qorağan köyünde yaşayan Hıristiyan İngiloylardan birçoğu Gürcistan`a göç etmiştir. Bu İngiloylar Gürcistan`ın Tsiteltskaro ilinin Samtatskaro köyüne yerleşmişlerdir.¹⁸⁵

¹⁸¹ Ş. Aliyev, Kişisel Görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 13.07.2016.

¹⁸² Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, ss. 60-61.

¹⁸³ Wixman, *The Peoples of the USSR: an Ethnographic Handbook*, s. 82.

¹⁸⁴ Yıllar önce bu göçmenlerden birkaçının Aliabad` a gelişinin bizzat şahiti olmuştuk. Yaşlı göçmen dedeler vatan hasretinin verdiği duygudan kendini tutamayarak ağlıyordular.

¹⁸⁵ Ş. Aliyev, *Kuzey Batı Azerbaycan: İngiloylar*, s.13.

İngiloylar, bu iki küçük göç olayından başka kendi ata yurtlarını terk edip hiçbir zaman göç etmemişlerdir.¹⁸⁶ Mustafayev'e göre, XIX. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar İngiloylar, kuzeybatı Azerbaycan bölgesinde mevcut olan iki feodal devlet kurumunun arazisinde yaşayırlardı. Bunlardan biri İlisu Sultanlığı¹⁸⁷ diğeri ise Car-Balaken Cemaatlığı idi.¹⁸⁸ Günümüzdeki İngiloylar da bahsi geçen devlet kurumlarının arazilerine denk gelen köylerde yaşamaktadırlar.

Gürcü Araştırmacı Akaki Şanidze'ye göre, M.Ö. I. yüzyılda Albaniya'da (hem de günümüzdeki doğu Gürcistan'da) “*Yaloylutepe medeniyeti*” oldukça yayılmıştır. Doğu Gürcistan arazilerinde uzun zaman arkeolojik kazı yapan Pishelauri isimli araştırmacı Yaloylutepe medeniyetinin Gürcistan için yerli medeniyet olmadığı kanaatine varmıştır. Ayrıca 1892 yılında İngiloylar'ın meskûnlaştığı Qakh (Qax) ilinin Marsan köyünde Yaloylutepe medeniyetine ait arkeolojik kazı örnekleri ortaya çıkartılmıştır. Ayrıca araştırmacı, arkeolojik araştırmalar esnasında doğu Gürcistan topraklarında bulunmuş çok sayıda Hıristiyan âbidelerinin Kafkasya Albaniyası'ndaki Hıristiyan âbideleri olduğunu ortaya çıkarmıştır.¹⁸⁹

Geller'in vatanı ile ilgili tarihin muhtelif dönemlerinde mevcut olan coğrafi koordinatlar karşılaştırıldığında görülmüştür ki, bu halk tarihte farklı isimlerle adlandırılmalarına rağmen buldukları tarihî mekân değişmemiştir. Tarihî durumlardan dolayı eski Geller'in yaşadıkları etnik bölgeler sonra genişleyip daralsa da onların dâimî vatanı Alazan nehri vadisi ve civarındaki topraklar olmuştur. Eski Geller'in ve onların çeşitli isimlerle anılan sonraki nesillerinin meskunlaştıkları etnik arazinin esas topraklar Qabırrı ve Qanikh (Qanıx) nehirleri arasında mevcut olmuştur. Orta çağ tarihçileri bu araziye Herler'in (yani Geller'in) yaşadıkları Hereti bölgesi olarak adlandırmışlardır.¹⁹⁰

¹⁸⁶ Mustafayev, *İngiloylar'ın Maddî Medeniyeti*, ss. 55-56.

¹⁸⁷ **İlisu Sultanlığı**, Kuzeybatı Azerbaycan'ın siyasi tarihinde önemli role sahip, XVI.yüzyılda kurulan feodal devlet kurumudur. (Elvira Latifova, “İlisu Sultanlığı Kurulması, Arazisi ve Sınırları”, *AMEA Tarih Enstitüsü İlmî Eserler Mecmuası*, C. XX, Bakü, 2007, s. 92)

¹⁸⁸Y. Mahmudov, ve diğ., “XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Kuzeybatı Azerbaycan'da Ortodoksların Siyaseti..”, C. XX, s. 4.

¹⁸⁹ Akaki Şanidze, *Yazık i Pismo Kavkazkih Albansev*, Gruziya SSCB, 1960, s. 170.

¹⁹⁰ Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 38.

Sonuç olarak, İngiloylar`ın ikamet ettiği Alazan vadisi arazilerinin Kafkas Albaniyası`nın arazileri olduğu bilgileri tarihî bilgilerle sabittir. Albaniya Devleti`nde eski Gel halkının ikamet ettiği arazilerle günümüz İngiloylar`ın Azerbaycan`ın kuzeybatısındaki ikamet ettiği bölge aynı arazilerdir. Sadece İngiloylar`ın yaşadıkları coğrafi mekanların isimleri değişmiştir. Eski dönemlerde Filan Şahlığı (**Bkz: Ek- 1.2**), Şeki-Hereti Şahlığı, İlisu Sultanlığı veya Hereti diye isimlendirilen araziler günümüzdeki Balaken, Zaqatala ve Qakh (Qax) illeridir.

Bazı günümüz Gürcü araştırmacılarının bilinçli olarak İngiloylar`ın eskiden yaşadıkları araziler olan ve Gürcü kaynaklarında Hereti olarak isimlendirilen arazilerin eski İberiya`ya ait olduğunu söylemeleri tarihin tahrif olunmasından başka bir şey değildir. Çünkü yukarıda zikrettiğimiz orta çağ Gürcü araştırmacıları Hereti topraklarının İberiya toprakları değil eski Albaniya toprakları olduğunu kendi çalışmalarında belirtmişlerdir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İNGİLOYLAR'IN ESKİ İNANÇLARI VE HALK İNANÇLARI

Dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi Kafkas Albaniyası'nda da insanlar çeşitli inançlara sahip olmuşlardır. Hıristiyanlığın kabulüne kadar Albaniya halkı Tanrı olarak güneş, gök, ay ve diğer muhtelif gök cisimlerine tapınırlardı. Albanlar arasında ayrıca Hıristiyanlığın kabulüne kadar suya, ateşe, ağaçta ve toprağa tapınma da yaygın olarak görülmüştür.¹⁹¹

Tarihî bilgilere baktığımızda, İslâm'ın yayılmasına kadar Albaniya'da çok çeşitli inançlar var olduğunu görmekteyiz. Burada (ateşperestlik, putperestlik gibi) çeşitli inançların kalıntıları Hıristiyanlık inancı ile karışmış durumda idi. Böyle bir durumdayken Albanlar'ın büyük bir kısmı arasında özellikle bozkır ve şehirde yaşayan ahali arasında İslâm inancı hızla yayılmıştır. Ayrıca burada İslâmlaşma süreci Araplaşma süresi şeklinde olmamıştır. Diğer yandan Albaniya'nın dağlık bölgelerinde yaşayan Hıristiyan ahali cizye vergisi ödeyerek kendi inançlarına devam ettirmişlerdir. Etnik tarih bakımından 1000 yıllık bir süre içerisinde dinî inançların üç, dört defa değişmesi ve çeşitli inançların burada kendine yer bulması, Albaniya'nın dinî durumunu karmaşık bir şekle dönüştürmüştür. İdeolojik birlik ve beraberliğin sık sık bozulması Albaniya Devleti'nin siyasi hayatını olumsuz bir şekilde etkilemiştir.¹⁹²

Bölgede cereyan eden bu durum siyasi bağımsızlığını kaybeden Alban halklarının daha kuvvetli komşu halklar tarafından asimile olmalarına elverişli ortam yaratmıştır. Günümüzdeki İngiloylar'ın ecdadı olan Geller de bu durumdan etkilenmişlerdir. Şöyle ki; Araplar'ın Kafkasya'ya geldikleri dönemlerde kendi inançlarını ve bağımsızlıklarını koruyup gözetmiş olan bazı Gürcü hükümdarları fırsat buldukça kendi topraklarını Albaniya'nın kuzeybatı istikametinde genişletmişlerdir.

Tarihte her zaman herhangi bir halkın hayatında dinî durumun değişmesinden, o halkın etnik durumunun da etkilendiği görülmüştür. İngiloylar'ın tarihinde de din değişimleri, onların diline ve kültürlerine etkisini göstermiştir. İngiloylar'ın tarihinde

¹⁹¹ Tofik Memmedov, *Kafkasya Albaniyası İlk Orta Çağlarda*, Tahsil Yayınları, Bakü, 2006, s. 188.

¹⁹² Mustafayev, *İngiloylar'ın Maddî Medeniyeti*, ss. 39-40.

dil asimilasyonuna mâruz kalmalarının esas sebeplerinden biri de din değişikliği olmuştur.

Mustafayev'e göre, eski Geller arasında hangi dinî inancın üstün olduğu konusunda eski ve orta çağ kaynaklarında sağlam bir kaynağa rastlanmamaktadır. Geller, tarihin muhtelif zamanlarında muhtelif dinî inançlara sahip olmuşlardır. Geller'in tarihî vatanı sayılan Alazan Vadisi ve Baş Kafkas Dağları'nın güney yamaçlarında mevcut olan Hıristiyanlık mâbedleri ile beraber ateş mâbedlerinin ve sunak yerlerinin günümüze kadar kalmış olmasından yola çıkarak biz Geller'in tarihinde eskiden muhtelif dinî inançların olduğu kanaatine varabiliriz. Fakat Geller'in çeşitli din ve mezhep değiştirmeleri çoğu zaman kendi istekleri ile olmamış ve onların hayatında ağır etnik sonuçlara sebep olmuştur.¹⁹³

1. İngiloylar`da Putperestlik İnancı

İngiloylar`da mevcut olan eski inançlardan biri putperestlik inancıdır. Bu inancla ilgili kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Elimizde bulunan bilgiler daha çok bölgede araştırma yapan araştırmacıların bulgularına dayanmaktadır.

Aliyev'e göre, V. yüzyılın sonlarına kadar eski Geller'in ikamet etmiş oldukları Kuzeybatı Azerbaycan bölgesinde (taşa, ağaca tapınma gibi) putperestlik inancı dâhil bazı eski inançların yaygın olduğu bilgilerine rastlanmaktadır.¹⁹⁴

Mustafayev de İngiloylar`ın Hıristiyanlıktan önceki inançlarının ateşperestlik ve putperestlik olduğunu söylemektedir.¹⁹⁵ Araştırmacıya göre, İngiloylar tarihin eski dönemlerinde putperestlik, ateşperestlik gibi inançlara sahip olduklarından dolayı Gürcü kaynaklarında bölgenin diğer ahalisi ile beraber genel bir isim olan "Movakan" ismi ile adlandırılmışlardır.¹⁹⁶

Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi* isimli meşhur eserinde Albaniya'nın kuzeybatı bölgesindeki Zergun isimli vadide putperestlerin sunak yerlerinin olması ile ilgili bilgi

¹⁹³ Mustafayev, *İngiloylar'ın Maddî Medeniyeti*, s. 51.

¹⁹⁴ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey Batı Azerbaycan Tarihi*, s.391-392.

¹⁹⁵ Mustafayev, *İngiloylar'ın Maddî Medeniyeti*, ss. 36-39.

¹⁹⁶ Mustafayev, *İngiloylar'ın Maddî Medeniyeti*, s. 51

vermektedir.¹⁹⁷ Bu bölgenin eski Geller`in yaşadıkları yer olduğunu dikkate alırsak, eski Geller`in dinî inançlarında putperestlik izlerinin olabileceğini kanaatine ulaşabiliriz.

Kerimli, “*Hıristiyanlığ`a Kadar Dönemde Kafkas Albanlar`ının Dili, Dinî ve Kökeni*” isimli makalesinde, VI. yüzyılda Kafkas Albaniyası`na gelmiş Suriye Hıristiyanlarından olan Reyşayınlı İohann ve Tomas Büryüsey`in hatıra notlarından bahsetmektedir. Bu iki Suriye Hıristiyanı Kafkas Albaniyası`nda 52 yıl yaşamış ve buldukları arazilerdeki Alban halklarından bahsederken burada yaşayan halkın dinî inançlarının putperestlik ve ateşperestlik olduklarını belirtmiştir.¹⁹⁸

2. İngiloylar`da Ateşperestlik İnancı

İngiloylar`da mevcut olan eski inançlardan biri de ateşperestlik inancıdır. Putperestlik inancı gibi, ateşperestlik inancı ile de ilgili kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır.

Memmedli, *Balaken Yakın ve Uzak Tarih* isimli çalışmasında Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde bölgeye Hıristiyanlığın gelişinden önceki döneme ait çok sayıda tarihî âbidelerin yapıldığından bahsetmektedir. Araştırmacıya göre, bu âbidelerin çoğu dairevi şekilde yapılmış ve V-VI. yüzyıllara aittir. Günümüzde bölgenin bazı yerlerinde bu yapıların kalıntıları mevcuttur. Yine bu âbidelerin kubbesinin ortasında dairevi şekilde boşluk koyulmuştur ki, bu da bölgede Hıristiyanlığın yayılmasından da önceki dönemlere ait eski inançlardan haber vermektedir.

Konu ile ilgili yapılara Qakh (Qax) ili Güllük köyünden beş, altı kilometre uzaklıktaki Armaiti dağında bulunan “*Peri*¹⁹⁹ *Kalesi*” ismi ile bilinen tarihî bir mâbedi misal göstermek mümkündür. Memmedli`ye göre bu mâbedin kalıntıları mâbedin ateşperestlik mâbedi olduğunu göstermektedir.²⁰⁰ Gaybullayev, *K Etnogenizu Azerbaydjansev* isimli ilmi çalışmasında Gürcü tarihçilerinin Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinin Gürcistan`a ait olmasını iddia etmek için XIX. yüzyıl Rus yazarlarına

¹⁹⁷ Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, s. 13; Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, s. 50.

¹⁹⁸ Kerimli, “Hıristiyanlığa kadar olan Dönemde Kafkas Albanları`nın Dili, Dinî, Kökeni”, s. 196.

¹⁹⁹ “**Peri**” kelimesi, genellikle Kuzeybatı Azerbaycan bölgesinde tesviri mümkün olmayan güzelliği ifade etmek için kullanılan bir kelimedir. Ay ise eski zamanlardan itibaren kadın güzelliğini ifade etmek için kullanılan bir kelimedir. (A. Memmedli, *Balaken; Uzak ve Yakın Tarih*, s. 16).

²⁰⁰ A. Memmedli, *Balaken; Uzak ve Yakın Tarih*, s. 16.

dayanarak, “*Peri Kala*” toponimini Gürcü çarı Tamar`ın ismi ile bağlı olduğunu beyan ettiklerini belirtmektedir.

“*Peri Kalesi*” isimli diğer bir mâbed Zaqatala ilinin Yukarı Çardaklar köyü arazisindedir. Gaybullayev`e göre, bu mâbedin kalmış parçalarına bakıldığında, bunun da ateşperestlik mâbedi olduğu görülmektedir. Ayrıca Gaybullayev, diğer bir araştırmacı Karahmedov`un da Armaiti dağında bulunan mâbedde yapılan araştırmalar sonucu, bu mâbedin ateşperestlik mâbedi olduğunu söylediğini belirtmektedir.

Yukarı Çardaklar köyünde bulunan mâbedin yakın köylerin halkı arasında yaygın olan “*Şeytan Kalesi*” isimli başka bir adı daha vardır. Mâbede bu isim İngiloylar`ın ecdatları olan Geller`in, ateşperestlik dinî inancından Hıristiyanlık dinî inancına geçtikleri zaman ateşe tapanları “*şeytanın kulları*” olarak adlandırdıkları için verildiği söylenmektedir.²⁰¹

Aliyev`in belirttiğine göre, Armaiti dağında mevcut olan V-VI. yüzyıllara ait bu mâbed, eskiden “*Selena-Ay*” mâbedi olmuştur. Araştırmacı diyor ki, “*Armaiti*” kelimesi Het dilinde “*Ay İlahesi*” anlamına gelmektedir. Bölgedeki “*Peri kalesi*” gibi eski yapılar aya tapınma amacıyla yapılmış, daha sonralar bölgede hakim dinin ateşperestlik olmasından dolayı bu mâbedler ateşperestlik mâbedine dönüştürülmüştür.²⁰² Aliyev`in bir başka çalışmasında verdiği bilgiye göre, Sâsânîler Devleti`nin hakimiyeti yıllarında eski Geller arasında ateşperestlik inancı oldukça yayılmış ve bu yıllarda Geller`in ikamet ettikleri arazilerde çok sayıda ateşperestlik mâbedleri yapılmıştır.²⁰³

Yukarıda araştırmacı Mustafayev`in günümüzdeki İngiloylar`ın ecdadı olan Geller`in Hıristiyanlaştırılmadan daha önce inançlarından birinin ateşperestlik inancı olduğunu belirtmiştik. Ayrıca araştırmacı bildiriyor ki, Albaniya`ya İslâm inancı geldiği

²⁰¹ Gaybullayev, *k Etnogenezu Azerbaydjansev*, s. 171.

²⁰² Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 50.

²⁰³ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey Batı Azerbaycan Tarihi*, s. 392.

dönemlerde de buralarda Hıristiyanlığın yanı sıra ateşperestlik ve putperestlik gibi diğer inançlar da mevcut idi.²⁰⁴

Alban araştırmacısı Kamilla Trever *Oçerki po İstori i Kulture Kavkazkoy Albani* adlı eserinde M.S. IV-VII. yüzyıllarda Albaniya`da muhtelif dinî inançların olduğundan bahsederken, buralarda ateşperestliğin V. yüzyılın ortalarında Sâsânîler Devleti`nin döneminde yayıldığını belirtmektedir.²⁰⁵

Sonuç olarak yukarıda geçen bilgilere dayanarak, Hıristiyanlık inancının Albaniya`da yayılışına kadar, eski İngiloylar`ın dinî hayatında ateşperestlik ve putperestlik dinî inançlarının mevcut olduğu kanaatine varabiliriz.

3. İngiloylar`da Doğa Güçleri ile İlgili İnançlar

İngiloylar`da eskiden mevcut olan inançlardan biri de doğa güçleri ile ilgili inançlardır. Mihail İhilov isimli yazar *Lezgi Grupu Milletleri* isimli çalışmasında eski Geller`den bahsederken, bu halkın diğer Alban halkları gibi Güneş Tanrısı Helos`a, Gök Tanrısı Zevs`e, Ay İlahesi Selenay`a tapındığını ifade etmektedir.²⁰⁶ Mustafayev, eski Albaniya`da Hıristiyanlığ`ın yayıldığı dönemlerde bile bu arazilerde yaşayan halkların çok tanrılı bir inanca sahip olduğunu gösteren bazı görsel delillerin olduğunu söylemektedir. Araştırmacı bunun için Alazan nehri havzasında “*Ay İlahesi*” anlamına gelen “*Armaiti*” ve “*Peri Kalesi*” mâbedlerini buna misal olarak göstermektedir.²⁰⁷

Şabanov`a göre, günümüzdeki İngiloylar arasında yaygın olmasa da ayla ilgili inançlar mevcuttur. Aya parmak uzatılmasının günah olmasını söylemek, ayla ilgili inançlardan ileri gelmektedir.²⁰⁸

Paşayeva da “*Azerbaycan`da Eski Alban Halklarının İzleri*” isimli makalesinde, eski Alban halklarının doğa cisimleri olan Göğ`e, Ay`a, Güneş`e tapınmalarından bahsetmektedir. Ayrıca araştırmacı gerek yazılı gerekse arkeolojik ve tarihî araştırmalar

²⁰⁴ Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, s. 39; Ayrıca bkz: Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, C. I, s. 14.

²⁰⁵ Trever, *Oçerki po istori i kulture Kavkazkoy Albani*, ss.292-293.

²⁰⁶ Mihail İhilov, *Narodnosti Lezginskoy Qruppi*, Mahaçkala, 1967, ss. 160-161; Strabon, *Geografiya*, s. 477; Ayrıca bkz: Hasan Guliyev, Alay Bahtiyarov, *Azerbaycan`da Eski Dinî Ayinler ve Onların Günümüzde Kalıntıları*, Komünist Neşriyatı, Bakü, 1968, s. 85.

²⁰⁷ Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, ss. 49-50.

²⁰⁸ Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 14.02.2019

sonucunda bu bilgilere ulaşıldığını söylemektedir. Azerbaycan`ın diğer bölgelerine kıyasla kuzeybatı bölgesinde aya özellikle yeni aya/hilale tapınma halleri daha çok olmuştur. Araştırmacı, ayrıca eskiden Ay mâbedinin bulunduğu bu bölgede koruyucu bir eşya gibi çocukların boynuna özel bir ayin sırasında yapılmış hilal madalyonunun takılması geleneği mevcut olduğunu belirtmektedir. Bu madalyon sadece ay tutulması sırasında yuvarlak bir metal parçasını yay şeklinde kesmek suretiyle yapılır ve yine bu zamanlarda şer güçleri korkutmak amacıyla bakır bir kaba vurulmuş. Bu gelenekler Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde yaşayan eski Geller gibi birçok halkların ortak gelenekleri olmuştur.

Yine araştırmacıya göre, Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinin diğer halkları gibi İngiloylar`ın da eski inanışlarında dağ kültü mühim yer tutmaktadır. Bölgede yaşayan halklar, bölgenin meşhur dağları olan Şahdağı, Tufandağı`nı kutsallaştırmış ve bu dağlarla ilgili muhtelif destanlar oluşturmuşlardır. Araştırmacının belirttiğine göre, eski zamanlarda bu bölgenin ahalisi “yağmur çağırma” ve “güneş çağırma” ayinleri yapar ve bu ayinler sırasında kurbanlar keserlermiş. Günümüzde Azerbaycan Türkleri ile beraber bölgenin diğer halkları olan Udiler ve İngiloylar`ın Armaiti ve Babadağ gibi dağları ziyaret etmeleri, bölge halkının Hıristiyanlığın ve İslâm`ın kabulünden sonra da eski inançlarını unutmadıklarını göstermektedir.²⁰⁹

Kerimli, eski Türk halklarında olduğu gibi Alban halklarında da gök cisimleri olan Aya, Güneşe, yıldızlara, ağaçlara, ateşe, suya ve muhtelif bitkilere tapınmanın mevcut olduğunu belirtmektedir. Fakat araştırmacı Alban halklarında ateşperestlik inancının diğer inançlardan daha yaygın olduğu kanaatindedir.²¹⁰

4. İngiloylar`da Mevcut Halk İnanışları

Bazı araştırmacılar İngiloylar`da mevcut olan halk inanışlarını ve yaşatılan pek çok adeti, geçmişteki dinlerinin izleri olarak görmektedirler. İngiloylar`ın günlük hayatında ateşle, ağaçlarla, taşlarla ve kutsal mekanlarla ilgili inanışlar mevcuttur.

²⁰⁹ Paşayeva, “Azerbaycan`da Eski Alban Halklarının İzleri”, ss. 85-87.

²¹⁰ Kerimli, “Hıristiyanlığa kadar olan Dönemde Kafkas Albanları`nın Dili, Dinî, Kökeni”, s. 195.

4.1. Ateşle İlgili İnanışlar

İngiloylar`da eskiden mevcut olmuş ateşle ilgili inanışlar günümüzde de kalmaktadır. Günümüzde bu inanç, halk inanışları gibi algılanmaktadır. Mesela; ateşin kutsallaştırılması, ateşle oynamanın yasak olması gibi inanışlar günümüzde de yaşamaktadır. Aliyev`e göre, ateşe and içme “*tsetchlia madma*” (od, ateş hakkı), evde ocak yerinin bereket sembolü olarak görülmesi ve bunun için ocağın temiz tutulması da bu İngiloylar`da mevcut olan bu inanıştan kaynaklanmaktadır.

Ateşle ilgili inanışın yaşantılarına evlilik merasimlerinde de rastlanmaktadır. Mesela; düğünde gelinin yanında yanar bir lamba bulundurulması ve gelin damat evine geldiği zaman kayın validesi ile beraber yanar lambanın etrafında dolandırılması bu inanışla ilgilidir.²¹¹ Buna benzer inanışlar Azerbaycan`ın diğer bölgelerinde de vardır.²¹² Ayrıca İngiloylar, eskiden sefere çıktıkları zaman kendilerini korkudan uzak tutmak için ceplerine kömür koyar, düğün ve yas merasimlerinde heyette ateş yakarlarmış. İngiloylar arasında mevcut olan inanışa göre, birinin rüyasında ateş yaktığını görmesi onun mutlu olacağını işaretidir. Bu inanışlarından dolayı İngiloylar akşam saatlerinde evden ateş, yanar kömür ve kibrit vermezler.²¹³

Memmedliye göre de günümüzdeki İngiloylar`ın günlük hayatında ateşle ilgili inanışlar çok yaygındır. Ayrıca baba yurdunun ve mukaddes yerlerin “*ocak*” olarak adlandırılması da İngiloylar`ın ateşle ilgili inanışlarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca İngiloylar, ocak yerini her zaman temiz tutarlar. Eskiden ocak bereket sembolü kabul edilirmiş. Evin bahçesinde bulunan ocak yerine tandırın olduğu yere çöp atılmazmış. Bir aile boşandığında veya dağıldığında “*ocağı söndü*” tabiri kullanılması da İngiloylar`da mevcut olan bu inanıştan kaynaklanmaktadır.²¹⁴

²¹¹ Ş. Aliyev, *İngiloylar, Tarihî -Etnografik Tahkikat*, s.150.

²¹² Mireli Seyidov, *Azerbaycan Millî Tefekkürünün Kaynakları*, Yazıçı Yayınları, Bakü, 1983, s. 162; Ayrıca bkz: Akram Najafov, *Azerbaycan Halk İnanışları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Konya, 2019, s. 12.

²¹³ Ş. Aliyev, *İngiloylar, Tarihî -Etnografik Tahkikat*, ss.149-150.

²¹⁴ A. Memmedli, *Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair Legioner`in Şeref Kitabı*, ss.113-114.

4.2. Ağaçla İlgili İnanışlar

Ağaçla ilgili inanışlar Azerbaycan`ın birçok bölgesinde yaygındı. Azerbaycan`da bununla ilgili hatta “*ağaç pirleri*” adlanan ziyâretgahlar da vardır.²¹⁵

İngiloylar`ın halk inanışlarında da ağaçla ilgili inanışlara rastlanmaktadır. Tarihçi Şabanov`un verdiği bilgiye göre, İngiloylar arasında ağaçlarla ilgili inanışların izlerine günümüzde de rastlanmaktadır. Araştırmacının söylediğine göre, Aliabad kasabasının bazı yerlerinde kutsal kabul edilen ağaçlar vardır. Bunlardan bir tanesi Muradalyan denilen arazide bulunan ve yaşı bin olarak tahmin edilen bir meşe ağacıdır.²¹⁶ Bu ağac, Fatma isimli yaşlı bir hanımın bahçesinde bulunmaktadır. Fatma Hanım`ın verdiği bilgiye göre, kasaba halkından hastası, derdi olanlar bu ağaca adak adar ve hastalıklarına, derdlerine çare bulacaklarını umarlar. 2010 yılında Fatma Hanım`ın eşi Balabeg`in vefat etmesinden yedi ay sonra meşe ağacı devrilmiştir. Şu an ağac devrilmiş halde bahçede bulunmaktadır. Fatma Hanım`ın belirttiğine göre, birkaç defa keresteciler bu ağacı yüksek fiyata almak için gelmişler, fakat ağacın kutsallığından dolayı Fatma Hanım onu satmamıştır. Bu ağacı görmek ve hakkında bilgi almak için birkaç defa Amerika Birleşik Devletlerinden, Gürcistan`dan ve Türkiye`den araştırmacılar da gelmiştir.²¹⁷

Memmedli`ye göre, İngiloylar arasında ağaçlarla ilgili mevcut olan inanışa göre, yaşı çok olan ve üzerine yıldırım düşen ağaçlar kutsal kabul edilirler. Böyle kutsal ağaçları kesmek, odun olarak kullanmak doğru kabul edilmemektedir. Bu tür ağaçların kırılmış dallarını bile başka işlerde kullanmak doğru değildir, olduğu yerde bırakmak gerekir. Azerbaycan`ın diğer halklarında olduğu gibi İngiloylar`da da böyle ağaçlara çaput bağlamak, dilek tutmak adeti az da olsa mevcuttur. Hristiyan İngiloylar`ın ikamet ettikleri köylerde böyle ağaçların altında mum yakılmaktadır.²¹⁸

İngiloylar arasında ağaçlarla ilgili inanışın bir numunesi de kızılıcak ağacı ile ilgilidir. Bu inanış Azerbaycan`ın muhtelif bölgelerinde de yaygındır. İnanışa göre, cin

²¹⁵ Seyidov, *Azerbaycan Millî Tefekkürünün Kaynakları*, s. 94.

²¹⁶ Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 14.02.2019.

²¹⁷ Fatma Hanım, 72 yaş, emekli, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 25.05.2019.

²¹⁸ A. Memmedli, *Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair Legioner`in Şeref Kitabı*, s. 114.

ve şeytan kızılıcak ağacını kendilerine mesken yaparlar. Bu yüzden akşam vakitlerinde bu ağacın altında bulunmak veya yanından geçmek uygun değildir.²¹⁹

4.3. Taşla İlgili İnanışlar

İngiloylar`da mevcut olan inanışlardan biri de taşla ilgili inanıştır. Şabanov`a göre, günümüzde İngiloylar arasında taşla ilgili mevcut olan inanışlar kısmen de olsa kalmaktadır. Araştırmacının belirttiğine göre, İngiloylar`ın yaşadıkları köylerden olan Zaqatala ili Mosul köyünde yerli halk arasında “*Kalikuva*” (Taş Kız) diye denilen eski bir taş vardır. (Bkz: Ek- 2.12) Dikkatlice bakıldığında, taş gerçekten sırtüstü yere kapanmış bir insana benzemektedir. Halk arasında bilinen bir mite göre, eskiden bu bölgede bir bayan banyo yaparken kayınpederi onu görür ve kadın utancından Tanrıya kendisini taşa dönüştürmesi için dua eder. Tanrı da kadını taşa dönüştürür. O günden itibaren bu taş halk arasında kutsal kabul edilmeğe başlamıştır. Bununla beraber bu taş ile ilgili mevcut olan inanışa göre, yağmur yağmadığı zamanlarda taş ters çevrilirse, bol yağmur yağar.²²⁰

4.4. Kutsal Mekanlarla İlgili İnanışlar

İngiloylar`da mevcut olan inanışlardan biri de kutsal mekanlarla ilgili inanıştır. Bu inanış günümüzde daha çok Müslüman İngiloylar`da yaygındır. Kutsal mekanlara İngiloylar arasında genellikle “*Ziyaretgâh*” denilmektedir. İngiloylar, ziyaretgâhlara işlerinin iyi gitmesi, hastalarının şifa bulması gibi sebeplerden dolayı giderler, adaklarını sunarlar ve yılda en azından bir defa bu tür yerleri ziyaret ederler. Bu tür kutsal mekanlara örnek olarak “*Taş Hamam Ziyaretgâhi*”, “*Sarı Pir Ziyaretgâhi*”²²¹, “*Hasan Soltan Ziyaretgâhi*”²²² ve “*Babaratma Ziyaretgâhi*”²²³ verilebilir.

²¹⁹ Ş. Aliyev, *İngiloylar, Tarihî-Etnografik Tahkikat*, s.151.

²²⁰ Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 14.02.2019.

²²¹ **Sarı Pir ziyaretgâhi**, Zaqatala ili, Qımır ve Bazar köyleri arazisinde bulunmaktadır.

²²² **Hasan Soltan ziyaretgâhi**, Zaqatala ili Qandakh (Qandax) köyü arazisinde, Alazan nehrinin kıyısında bulunmaktadır. Ziyaretgâhda Hasan Soltan isimli bir Müslüman din adamının mezarı bulunmaktadır. Qandakh (Qandax) köyü, İngiloylar`ın ikamet ettikleri Aliabad ve Mosul köylerinin yakınlarında bir köydür.

²²³ **Babaratma ziyaretgâhi**, Şeki ili Babaratma köyünde bulunmaktadır. Ziyaretgâhda Hacı Ağa Mehemed isimli Müslüman din adamının mezarı vardır. (Hilal Hasanov, 25 yaş, Ziyaretgâh görevlisi, Kişisel görüşme, Şeki, Tarih: 20.10.2019)

İngiloylar, bu mekanları ziyaret ederken, burada kurban keser, Kurân ve mevlid okuturlar.²²⁴ İngiloylar`ın kendi ikamet ettikleri bölgede de “*Taş Hamam*” adı ile bilinen böyle bir ziyaretgâh bulunmaktadır. (**Bkz: Ek- 2.13**) Bu ziyaretgâh, Aliabad kasabası yakınlarında Eskipazar²²⁵ denilen bölgede bulunuyor. Burada İngiloylar`ın ve bu bölgede yaşayan diğer halkların tedavi için kullandıkları bir çeşme mevcuttur. Bölgede böyle bir taş hamam birkaç tane daha bulunmaktadır. Fakat İngiloylar Eskipazar yakınında bulunan Taş Hamam`a daha çok önem vermektedirler. Bunun sebeplerinden biri de bu arazide Hacı Kurban Efendi isimli bir Müslüman din adamına ait olduğu söylenen eski bir mezarın olmasıdır. Tarihçi Şabanov`a göre, aslında bu mezar boştur. Sadece Hacı Kurban Efendi isimli kişi burada bulunduğu için onun ismi ile makam gibi boş bir mezar yeri yapmışlardır. Buraya gelen ziyaretçiler bu mezarı ziyaret ederek, üzerine çaput bağlamaktadırlar.²²⁶

Kasaba sakini Samed Vahabov`un verdiği bilgiye göre, aslında Taş Hamam`daki mezara kimse defnolunmamıştır. Atalarımız tedavi ve dinlenmeye gelenlerin burada uygunsuz davranışlarda bulunmamaları ve buranı kutsal mekân bilmeleri için bahsi geçen kişinin adına bir mezar yeri yapmışlardır.²²⁷ Günümüzdeki İngiloylar yaz aylarında Taş Hamam`a gelir, burada dinlenir ve buradaki çeşmenin suyu ile tedavi olma amacı ile yıkanır. Taş Hamam`daki çeşmenin suyu hususi ocak yerinde ateşte kızdırılmış taşlar ile ısıtılmaktadır. Bölge ahalisi Taş Hamam`daki çeşmenin suyunda özel tedaviedici gücün olduğuna inanırlar.²²⁸ Kasaba sakini Hallac Ramazanov`un verdiği bilgiye göre, Taş Hamam`da iki tane çeşme mevcuttur ki, araştırmalar sonucunda her iki çeşmenin suyunun Kafkasya dağlarından geldiği tespit edilmiştir.²²⁹

4.5. Yiyeceklerle İlgili İnanışlar

İngiloylar`ın günlük hayatında çok sık rastlanan inanışlardan biri de yiyeceklerle ilgili inanışlardır. Memmedli`nin verdiği bilgiye göre, İngiloylar`da mevcut olan bu

²²⁴ Ş. Aliyev, *İngiloylar, Tarihi -Etnografik Tahkikat*, s.151

²²⁵ **Eskipazar**, eskiden Safeviler Devleti zamanında Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde mevcut olan Zeyem adlı şehrin merkezi olmuştur. Safeviler Devleti`nin 4 tane büyük para basılan darphanesinden bir tanesi burada faaliyet göstermiştir. (Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 19.04.2019)

²²⁶ Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 19.04.2019.

²²⁷ Samed Vahabov, 34 yaş, Öğretmen, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 22.05.2019.

²²⁸ Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala Tarih: 19.04.2019.

²²⁹ Hallac Ramazanov, 52 yaş, Serbest meslek, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 22.05.2019.

inanırlar daha çok, hayvancılık ve süt ürünleri ile ilgilidir. İnanırla göre, hayvanın yeni sağılımlırl sütünü yabancı birinin görmesi iyi değildir. Eğer ineğin yeni sağılımlırl sütünü yabancı biri görürse, sütün içerisine taş atmak gerekmektedir. Süt sağılımlırl kabı boş bırakmak olmaz, kapdaki süt biterse, içerisine hemen su dökmek gerekmektedir. Ayrıca inanırl gereği sütü kuru kabın içerisine dkmezler veya sütün içerisine kuru kaşık salmazlar. Aksi takdirde hayvan süt vermez. İngiloylar, iyi sütü olan hayvanın yavrusunu kesmez veya satmazlar. Akşam saatlerinde evden süt veya süt ürünleri verilmez.²³⁰

İngiloylar eskiden ekmeği kendileri yaptıkları için her yıl buğdayı da kendileri yetiştirmişlerdir. Yazın topladıkları buğdaydan su değirmeninde un yaparak kendi mehle²³¹lerinde kurdukları tandır veya fırınlarda kendi ekmeklerini kendileri pişirmişlerdir. Ekmek kutsal sayıldığına göre, satılmaz ve alınmazdı. Bunun için her bir aile kendi ekmeğini kendi pişirirdi. Ekmek sadece buğdaydan değil, arpa ve mısırdan da pişirilirdi. Arpa unundan pişirilen ekmeğe “*kelece*”, mısır unundan pişirilmiş ekmeğe “*ad*” denirdi. Onlar, eskiden ağartı denilen süt mahsullerini de kendileri yapmışlardır.²³²

Günümüzdeki İngiloylar da çoğu zaman ekmeği kendi yetiştirdikleri buğdaydan köy değirmenlerinde un yaptırarak tandırda pişirirler. İngiloylar`ın tandır ve tandır ekmeği ile ilgili kendilerine has gelenekleri vardır. Geleneğe göre, İngiloy ailesinde yeni tandır yapıldıktan sonra tandır ilk defa yakılıyor. Tandır iyice yakıldıktan sonra yaş bir çubuk dalını tandırın duvarına sürerek tandırın hazır hale gelip gelmediği kontrol ediliyor. Eğer yaş çubuk dalı tutuşarsa, tandır ekmek pişirmek için hazır hale gelmiş demektir. Bundan sonra yeni yapılmış tandırda ilk olarak özel tatlı ekmek pişiriliyor. İngiloylar arasında bu ekmeğe “*Nazuki*” denilmektedir. Ekmek pişirildikten sonra evin bereketlenmesi için tüm komşulara ve yakın akrabalara dağıtılıyor. Yeni tandır yapılırken gerçekleştirilen bu gelenek İngiloylar arasında ta eskilerden mevcuttur ve

²³⁰ A. Memmedli, *Eski ve ağdaş Tarihimize Dair Legioner`in şeref Kitabı*, s.115.

²³¹ **Mehle**, İngiloylar`da evin bahçesine verilen isimdir.

²³² Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddi Medeniyeti*, ss.158-164.

günümüzdeki İngiloylar da bu geleneği devam ettirmektedir. Onlar bu geleneği gerçekleştirmekle evlerinin bereketinin artacağına inanırlar.²³³

4.6. Günlük İşler ile İlgili İnanışlar

İngiloylar`ın hayatında günlük maişetleri ile ilgili inanışlar da mevcuttur. Mesela, akşam olduktan sonra İngiloylar süpürge ile ev temizlemezler, evden çöp atmazlar. Aksi takdirde evin bereketinin gideceğine inanırlar. Yine İngiloylar arasında mevcut olan inanışa göre, yerde uzanan birinin üzerinden geçmek onun küçük kalabilmesine sebep olabilir.²³⁴ Diğer bir inanışa göre, ana bedduası evlada zarar vermez, fakat baba bedduası çok tutar. Aliyev`in belirttiğine göre, anlatılan inanışlarla beraber günümüzdeki İngiloylar`ın hayatında ay, yıldız, göğe yemin etme şeklinde doğa ile ilgili inançların da kaldığını söylemektedir.

Gerek Azerbaycan`ın muhtelif bölgelerinde yaşayan halklar arasında, gerekse İngiloylar arasında da yaygın olan inanışa göre, akşam saatlerinde toprağa sıcak su dökmek doğru değildir. Eğer bir kimse akşam saatlerinde toprağa sıcak su dökerse, sıcak sudan cinlerin yavruları yanar ve sonuçta cinler bu kişiye zarar verebilirler.²³⁵

4.7. Mitolojik İnanışlar

İngiloylar`da mevcut olan mitolojik inanışlar daha çok cin, şeytan ve benzeri varlıklarla ilgili inanışlardır. Bu inanışlar Azerbaycan`da yaşayan diğer halklarda da vardır. İngiloylar`ın inanışları arasında yer alan cin ve şeytana benzer mitolojik karakterler “*aligoci*” veya diğer adı ile “*bacbacela*” dır. İnanışa göre, aligoci geceleri uyuyan kişinin üzerine çıkararak, nefes almasını engeller. İnanış gereği geceler aligocinin eve gelerek ev halkını rahatsız etmemesi için uyumadan önce yastığın altına makas, bıçak gibi kesici eşyalar koymak gerekmektedir.²³⁶

Aligocinin tek gözlü, uzun saçları olan bir kız olduğu söylenilir. Ayrıca aligocinin geceleri gelerek sabaha kadar atları sürerek rahatsız ediyormuş. Eğer birinin atı sabahleyin aşırı terlemişse, onu aligocinin sürdüğüne inanılır. Halk arasında mevcut olan inanışa göre, bir kimse aligocini yakalarsa, aligoci onu yakalayan kişinin tüm

²³³ Letif Musayev, 40 yaş, öğretmen, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 30.03.2019.

²³⁴ Bu inanç, Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde yaşayan diğer halklarda da mevcuttur.

²³⁵ Ş. Aliyev, *İngiloylar, Tarihi -Etnografik Tahkikat*, ss.149-151.

²³⁶ A. Memmedli, *Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair Legioner`in Şeref Kitabı*, ss.113-114.

dileklerini yerine getirir. Ama aligocini yakalayan kişi, onun kaçmaması için üzerine çengelli iğne sokması ve dediklerini yaptırması için yemin ettirmesi gerekmektedir.

İngiloylar`da mevcut olan diğer bir mitolojik inanış şekli, şeytanla ilgilidir. Halk arasında şeytana “*eşmagi*” denilir. İnanışa göre eşmagi, geceler evlere gelir ve ev halkından birini sanki yardım gerekiyormuş gibi çağırarak, evden uzaklara götürür ve orada bırakmış. Bu kişi uykudan uyandığında, kendini ıssız bir çölde bulurmuş.²³⁷

²³⁷ Mehmed Abdurrahmanov, 50 yaş, Serbest meslek, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 23.10.2019.

İKİNCİ BÖLÜM İNGİLOYLAR'DA HİRİSTİYANLIK VE İSLÂM

1. İngiloylar`da Hıristiyanlık İnancı

Orta çağların başında diğer Alban halklarında olduğu gibi, eski Geller arasında Hıristiyanlığın yayılması ve hâkim dinî ideolojiye çevrilmesi, monofizit ve diyofizit Hıristiyan mezhepleri arasındaki gerilim, İslâm dininin kabulünden sonra XIX. yüzyılın ortalarında Hıristiyan Ortodoks mezhepli Rusya'nın Kafkasya'da kuvvetlenmesi için İngiloylar`ın yeniden Hıristiyanlaştırılması, bu halkın tarihinde derin izler bırakmıştır.²³⁸

1.1. Albaniya`da Hıristiyanlığın Yayılması

Albaniya arazisi, ilk Hıristiyan gruplarının ortaya çıktığı yerlerden biri sayılmaktadır. Hıristiyanlık daha devlet dinî olmadan önce Alban topraklarına Hıristiyan tebliğcileri gelmeğe başlamıştır. Alban halkı ilk gelen Hıristiyanları “*Nesranlılar*” olarak adlandırmışlardır.²³⁹ Memmedli`ye göre, Albaniya`da Hıristiyanlığın kabulü IV. yüzyılın başlarına tevafuk etmektedir.²⁴⁰

Albaniya, IV. yüzyılda İran Sâsânîler Devleti`nin tabiliğine geçtikten sonra, bölgede dinî durum sık sık değişiyordu. Sâsânîler Devleti`nin tabiliğindeki diğer Hıristiyan ülkelerinde olduğu gibi Albaniya`ya da karşı uyguladığı dinî durum sabit değildi. Devlet, bazen bölgedeki Hıristiyanları savunurken, bazen de Hıristiyanların aleyhine propagandalar yapıyordu. Mesela; Roma Devleti`nde Hıristiyanlar takiplere maruz kaldıklarında kendi egemenliği altında bulunan Hıristiyanları kendi lehine kullanmak için haklarını savunmuştur. Fakat daha sonra Hıristiyanlığın zafer kazanması ve Albaniya`da Ermenistan`da ve İberiya`da devlet dinine çevrilmesi ile Sâsânîler Devleti`nin Hıristiyanlar`a karşı tavrı değişmiş ve artık Hıristiyanlar takiplere mâruz kalmağa, sıkıştırılmağa başlamıştır. Bu süreç Albaniya`da yaşayan Hıristiyan halkların zoraki dinî asimilasyona mâruz kalma durumları ile devam etmiştir. Sâsânî şahı II. Yezdegird, Hıristiyanlığın kökünü kesmek ve Mazdeizmin yayılması için bölgedeki ülkeler için 700 rahip göndermiştir ki, bunun da 300`ü Albaniya için düşünülmüştür.

²³⁸ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey Batı Azerbaycan Tarihi*, s. 391.

²³⁹ Hidayet Orucov, *En Eski Devirden Bugüne Azerbaycan'da Din*, İdrak Yayınları, Bakü, 2012, s. 56.

²⁴⁰ A. Memmedli, *Balaken; Uzak ve Yakın Tarih*, s. 22.

Tüm bu olaylar Sâsânî hükümdarlarından II. Yezdegird`in zamanında İran aleyhine halk harekâtının oluşmasına yol açmıştır. Bu zaman Albaniya`da hâkimiyette olan 2. Vaçe Sâsânî şahlarına karşı 451 yılından 463 yılına kadar defalarca isyanlar yapsa da sonunda pes ederek hâkimiyetten el çekmiştir. Sâsânîler Devleti aleyhine isyanlar sonralar yine devam etmiş ve 484 yılında İran Sâsânîler Devleti ordusunu Kafkasya ülkelerinden geri çekmek zorunda kalmıştır. 487 yılında Albaniya`da 3. Mömin Vaçagan`ın²⁴¹ hâkimiyete gelmesi ile bölgede dinî alanda rönesans olmuştur. Bu dönemde Hristiyanlık, Albaniya`da ve burada yaşayan halkların hayatındaki tek din haline gelmiştir. Vaçagan, Albaniya`da mevcut olan putperestlik ve ateşperestlik dinî inançlarını ortadan kaldırmış, Sâsânîler zamanında yıkılmış kiliseleri yeniden yaptırarak, yeni kiliseler ve okullar kurdu muştur.

Vaçagan, ayrıca Albaniya`nı yabancı güçlerin dinî ve siyasî etkisinden korumak ve Alban halklarının dinî asimilasyona mâruz kalmalarının karşısını almak amacıyla Albaniya`da tek ve bağımsız bir kilisenin kurulmasını istemiştir. Bunun için de Vaçagan, “*Aluen kilise meclisi*”²⁴² çağırmıştır.²⁴³

Kalankatuklu`ya göre, Albaniya`da Hristiyanlığı ilk defa tebliğ eden M.S. I. yüzyılda Kafkas Alban Kilisesi`nin ilk patriği havari Yelisey olmuştur. Yelisey, İsa

²⁴¹ **3. Mömin Vaçagan**, Albaniya`nın sonuncu Arşaki hükümdarıdır. (F. Memmedova, *Azerbaycan`ın (Albaniya`nın) Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, s. 185)

²⁴² **Aluen kilise meclisi**, tarihte Aguen kilise meclisi olarak da bilinmektedir. Bu kilise meclisi Albaniya hükümdarı 3. Mömin Vaçagan tarafından 487-488 yıllarında çağırılmıştır. Bu kilise meclisinde kabul edilmiş kanunlar 21 maddeden oluşmaktadır. Fakat bu meclis kanunları ayrıca baskısı mevcut değildir. Bu kilise meclisinin çağırılma sebeplerinden biri de ahali arasında dindar olanlarla dindar olmayanlar, zenginlerle fakir insanlar arasında ortaya çıkan tartışmalara son vermek idi. Bu kilise meclisinde kabul edilen kanunlar 4 kısma ayrılmaktadır. 1) Dindar kesime ait olan kanunlar. 2) Dindarlarla dindar olmayan zenginler arasındaki ilişkileri düzenleyen kanunlar. 3) Dindarlarla dindar olmayan ahali arasındaki ilişkileri düzenleyen kanunlar. 4) Sadece hukukî önem taşıyan kanunlar. I, II, VI, VII, IX, XV ve XVI maddeler kanunun birinci kısmına aittir. I ve II kanunlar kilise hiyerarşisini kuvvetlendirmekle, aşağı rütbeli kilise din adamlarının yukarı rütbeli kilise din adamları karşısındaki vazifelerini belirtmektedir. Hukukî bakımdan XV ve XVI kanunlar hem cinayet hukuk kanunlarını hem de mahkeme hukuk kanunlarını ihtiva etmektedir. Dindarlarla dindar olmayan zenginler arasındaki ilişkileri düzenleyen kanunlar, III, XVII, XVIII, XX, XXI kanunlardır. Dindarlarla dindar olmayan ahali arasındaki ilişkileri düzenleyen kanunlar, II, IV, V, XVII, XVIII, XIX kanunlardır. Bu kanunlarda esas dikkat, dindarların maddî yönden temin edilmesine verilmiştir. Aguen kilise meclisinin X ve XI kanunlarında ise nikâh ve aile ilişkilerine yer verilmiştir. Aguen kilise meclisinin kanunları ayrıca büyüclüğü dinsizlik gibi göstermiştir. (Naile Velihanlı, *Azerbaycan Tarihi III-XIII. yüzyılın I kısmı*, C. II, ss. 50-53).

²⁴³ Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, s.11; Trever, *Oçerki po İstori i Kulture Kavkazkoj Albani*, s. 216-217; Ayrıca bkz: F. Memmedova, *Azerbaycan`ın (Albaniya`nın) Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, ss. 180-185.

peygamberin yakın hevarilerinden olan Yakup'un tavsiyesi ile Hıristiyanlığı tebliğ etmek amacıyla Albaniya'ya gönderilmiştir. Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde mevcut illerden biri olan Şeki ilinin Kiş köyü arazisinde bulunan Kiş Mâbedi'ni Yelisey yaptırmıştır. Kalankatuklu'ya göre, burası tüm doğu kiliselerinin ilki olarak kabul edilir. Yelisey, mâbedi yaptırdıktan sonra oradan ayrılmış, Zergun Deresi'ni ²⁴⁴ geçerek bölgede mevcut olan putperestlerin mâbedine giderken orada öldürülmüştür. Daha sonraları Alban çarı Mömin 3. Vaçagan Yelisey'in cesedinin bulunduğu yerin üzerine bir mâbed yaptırmıştır. ²⁴⁵

Tofik Memmedov'a göre ise Hıristiyan dininin İngiloylar'ın eskiden yaşadıkları Albaniya arazisinde yayılması, yazılı kaynaklarda M.S. II. yüzyıla dayandırılmakta ve Albaniya'da Hıristiyan dininin yayılmasında Bizans imparatorluğunun büyük rolü olmuştur.

Albaniya'da Hıristiyanlığın yayılmasında Albaniya şahlarının çok emeği olmuştur.²⁴⁶ Tarihî bilgilere göre, 313 yılında Albaniya çarı Urnayr, Hıristiyanlığı devlet dinî ilân etmiştir.²⁴⁷ Memmedova, Kalankatuklu'ya istinaden bildiriyor ki, Alban hükümdarlarından olan Urnayr'ın Hıristiyanlığı kabul etmesi ve bu dinî devlet dinî ilân etmesinin sebeplerinden biri de, monoteist bir din olan Hıristiyanlığın yardımı ile muhtelif halklardan müteşekkil Albaniya'nı birleştirip ateşperest inancına sahip olan İran Devleti'ne karşı güç kazanmak idi. Onun bu siyasetini kendinden sonra varisleri de devam ettirmişlerdi. Fakat her ne kadar Hıristiyanlık dinî Urnayr'ın zamanında devlet dinî iân edilse de ve Alban hükümdarı Hıristiyanlık dışındaki inançların kökünü kesmeğe çalışsa da bu din halk arasında yeterince ilgi görmemiş, doğa güçlerine tapınma ve putperestlik tarzı inançlar halk arasında varlığını sürdürmüştür.²⁴⁸

Albaniya'da Hıristiyanlığın yayılması süreci iki döneme ayrılmaktadır. Birinci dönem, "Apostol" yani, "Havariler" dönemi olarak adlandırılır ve Albaniya'ya

²⁴⁴ **Zergun deresi**, çağdaş araştırmacılara göre, Kiş köyünden kuzeyde Samur nehri vadisinde bulunan Gelmes köyüne tevafuk etmektedir. (Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 58).

²⁴⁵ Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, ss. 28,29, 41; Daha geniş bilgi için bkz: Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 58.

²⁴⁶ Tofik Memmedov, *Kafkasya Albaniyası İlk Orta Çağlarda*, ss. 191-199.

²⁴⁷ Mroveli, *Jizn Kartliskih Sarey*, s. 74; Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, s. 41.

²⁴⁸ F. Memmedova, *Azerbaycan'ın (Albaniya'nın) Siyasi Tarihi ve Tarihî Coğrafyası*, ss. 217-219.

Hıristiyanlığı ilk tebliğe gelmiş havarilerden Bartholomeus'un öğrencilerinden olan Fadley'in ve Yelisey'in isimler ile anılmaktadır. Bu dönem, IV. yüzyıla kadar devam etmiştir. İkinci dönem, Alban çarı Urnayr'ın adı ile bağlıdır.²⁴⁹ Ayrıca Albaniya'da Hıristiyanlığı'n yayılışı Ermenistan ve İberiya'dan daha kolay olmuştur. Araştırmacılar bunun sebebini Albaniya'da etnik grupların çeşitliliği ve politeizmin mevcut olmasına bağlamaktadırlar.²⁵⁰ Albaniya'da yapılmış ilk kilise, Kiş Kilisesi²⁵¹dir. Memmedova'ya göre, bu kilise, doğu kiliselerinin anası konumundadır.

Albaniya'da yaşayan halklar arasında Hıristiyan dininin yayılmasında Alban alfabesinin oluşturulmasının, okulların açılmasının, İncil ve diğer Hıristiyanlığ'a ait edebiyatın Suriye ve Yunan dillerinden Alban diline çevrilmesinin büyük rolü olmuştur. Tüm bu faaliyetler ise Alban Arşakiler Devleti döneminde yapılmıştır. Alban hükümdarları Hıristiyan ruhanilere ve Alban Kilisesi'ne çok kaygı göstermiş ve ayrıcalıklar tanımıştır. Hükümdar sarayda ruhanileri yüksek rütbeli saray memurları ile aynı tutmağa çalışmıştır. Bu imtiyazlar çerçevesinde Alban devlet saraylarında keşiş mahkemesi ve piskopos mahkemesinden müteşekkil kilise mahkemeleri bile oluşturulmuştur. Ayrıca Alban hükümdarları piskoposları tayin etmiş ve kilise kurultayları çağırılmışlardır.²⁵²

1.2. Alban Kilisesi

Alban Kilisesi, Kafkasya'da ve aynı zamanda tüm Hıristiyan dünyasında en eski kiliselerden biri sayılır ve direk Kudüs Kilisesi'ne bağlı olarak faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Hıristiyan dünyasında ideolojik birliğin olduğu zamanlarda Ermeni ve

²⁴⁹ Velihanlı, *Azerbaycan Tarihi III-XIII. yüzyılın I kısmı*, C. II, ss. 60-62; F. Memmedova, *Azerbaycan'ın (Albaniya'nın) Siyasi Tarihi ve Tarihî Coğrafyası*, s. 207.

²⁵⁰ Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, s. 43.

²⁵¹ **Kiş Kilisesi**, Şeki ili Kiş köyü arazisinde bulunan eski bir mâbeddir. Günümüzde gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları, kilisenin Hıristiyanlık'tan daha önce ibadet amacıyla yapıldığını göstermektedir. Kilise, I-III.yüzyıllara ait eski bir mâbedin üzerine inşa edilmiştir. Tarihî belgeler, kilisenin bölgedeki tüm kiliselerin merkezi olduğunu göstermektedir. (A. Memedli, *Azerbaycan'ın Kuzeybatı Bölgesinin Tarihi Âbideleri*, ss. 85-86.) Günümüzde Kiş Kilisesi, eski bir Alban mâbedi olarak Azerbaycan Medeniyet ve Turizm Bakanlığı'nın koruması altındadır ve müze gibi faaliyet göstermektedir. Daha geniş bilgi için bkz: Jabir Osmanov, *Tarihden Günümüze Azerbaycan'da Hıristiyan Misyonerlik ve Diğer Misyoner Gruplar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2015, s. 103.

²⁵² F. Memmedova, *Azerbaycan'ın (Albaniya'nın) Siyasi Tarihi ve Tarihî Coğrafyası*, ss. 214-220.

Gürcü kiliseleri gibi, Alban Kilisesi de Yunan Kilisesi'ne tabi idi. Fakat Ermeni Kilisesi'nden farklı olarak Alban Kilisesi'nin katalikosu Kudüs'de tayin olunurdu.²⁵³

Alban Kilisesi'nin dinî rahberi “*katalikos*” ismi ile isimlendirilir. Daha önceleri kilisenin baş rütbesi olan “*arhipiskop*” VI. yüzyılda Alban katalikosu Abas tarafından katalikos ismi ile değiştirilmiştir. Albaniya'da yüksek kilise rütbeleri “*Katolikos*”, “*Patriarh*” ve “*Başpiskoposluk*” olarak aynı anlamda kullanılmıştır.²⁵⁴

Araştırmacı Tofik Memmedov'a göre, Alban Kilisesi, 705 yılına kadar kendi katalikoslarını seçmede tam bağımsız bir kilise idi.²⁵⁵ Kalankatuklu'ya göre, Albaniya şahı 3. Vaçagan döneminde Albaniya, Berde, Gabala, Haçya ve Uti Piskoposluğu olmak üzere dörde bölünmüştür. V. yüzyılda Hıristiyan dininin kutsal kitabı olan İncil Alban diline çevrilmiştir.²⁵⁶

Kafkasya'daki diğer kiliseler gibi Alban Kilisesi de ilk üç konsilin kararlarını kabul etmiştir. 451 yılında çağrılmış 4. Kadıköy konsilinde Alban Kilisesi, hukukî durumunu kanunileştirerek monofizitliği kabul etmiştir. IV. yüzyılda kilisenin merkezi başkent şehir olan Gabala (Günümüzde Azerbaycan şehirlerinden biridir) olmuştur. 551 yılında Alban Kilisesi, artık bağımsız bir kilise idi. V-VIII. yüzyıllarda Albaniya'da 12 piskoposluk faaliyet göstermiştir. Bunlar Gabala, Gaşua, Euta, Teri, Amaras, Balasaqan, Şeki, Girdiman, Mets-Kormang, Mets-İrank, Gaband ve Berde piskoposlukları idi.²⁵⁷

VI-VII. yüzyıllarda Kafkasya'da Bizans'ın siyasi etkisinin çoğalması ile diğer kiliseler gibi Alban Kilisesi de diofizit inancını kabul etmiştir. VIII. yüzyılda (705 yılında) Albaniya, Arap hilâfeti tarafından bağımsızlığını yitirdikten sonra Ermeni Kilisesi'nin etkisi ile Alban Kilisesi, monofizitliği kabul ederek, yeniden Ermeni Kilisesi'nin tabiliğine geçmiştir.²⁵⁸ Ayrıca Rus Sinodu, Ermeni Sinodu'na bölgedeki

²⁵³ F. Memmedova, *Azerbaycan'ın (Albaniya'nın) Siyasi Tarihi ve Târihî Coğrafyası*, ss. 220-222.

²⁵⁴ F. Memmedova, *Azerbaycan'ın (Albaniya'nın) Siyasi Tarihi ve Târihî Coğrafyası*, s. 224; Daha geniş bilgi için bkz: Nizami Afandiyev, “Geçmişten Günümüze Azerbaycan Alban Udi Halkının Hıristiyanlık Serüveni”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 22, Haziran 2019, s. 204.

²⁵⁵ Tofik Memmedov, *Kafkasya Albaniyası İlk Orta Çağlarda*, ss. 205-211.

²⁵⁶ Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, s. 86.

²⁵⁷ F. Memmedova, *Azerbaycan'ın (Albaniya'nın) Siyasi Tarihi ve Târihî Coğrafyası*, ss. 222-225.

²⁵⁸ Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, s.86; F. Memmedova, *Azerbaycan'ın (Albaniya'nın) Siyasi Tarihi ve Târihî Coğrafyası*, s.226.

kiliselerin eski arşivlerini yok etmesi iznini verdikten sonra Alban Kilisesi'nin arşivi de ortadan kaldırılmıştır.²⁵⁹

1.3. İngiloylar`ın Hıristiyanlık İnancı ile Tanışması

İngiloylar, Hıristiyanlık inancı ile, tarihî kronolojiye uygun olarak İslâm inancının Albaniya`da yayılışından önce tanışmışlar. Aliyev`e göre, Geller, Hıristiyanlığ`ı V. yüzyılın sonu, VI. yüzyılın başlarında Albaniya çarı 3. Mömin Vaçagan`ın zamanında kabul etmişlerdir.²⁶⁰

Mustafayev`e göre, diğer eski Alban halkları gibi İngiloylar`ın ecdatları olan Geller`in tarihinde de kronolojik olarak putperestlik ve ateşperestlik inançlarından sonra Hıristiyanlık inancı gelmektedir. Eski Geller, önce Hıristiyanlığ`ın diyofizit inancında, daha sonra ise monofizit inancında olmuşlardır.²⁶¹ Paşayeva`ya göre, Arap hilâfetinin Albaniya`yı tutmasından sonra eski Geller arasında İslâm inancı muayyen ölçüde yayılsa da onların birçoğu Hıristiyan inancında kalmıştır. VIII. yüzyılda Alban Kilisesi'nin bağımsızlığını kaybetmesinden sonra eski Geller Gürcü Ortodoks Kilisesi'nin²⁶² etkisi altında kalmışlardır. Araştırmacıya göre, IX. yüzyılın başlarında Kaheti Çarlığı'nın kurulması ile Gürcü Kilisesi'nin tesiri daha da artmıştır.²⁶³

Dünya Kültürleri Ansiklopedisi`de, günümüzdeki İngiloylar`ın dinî inançlarından bahsedilirken, İngiloylar`ın ikamet ettikleri bölgede İslâm`ın yayılmasına rağmen, Kiş`de “*Tanrının Annesinin Manastırı*”, “*Aziz George Kürmük Manastırı*”, Kum`da “*Tanrının Annesi Bazilikası*” ve diğer manastır ve kiliseler gibi Hıristiyanlığ`a ait dinî yapıların bulunduğu bahsetmektedir. Yazar burada ayrıca İngiloylar`ın

²⁵⁹ F. Memmedova, *Kafkas Albaniyası'nda Hıristiyanlık*, Bakü, 2003, s. 45.

²⁶⁰ Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, ss. 59-60.

²⁶¹ Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, s. 36.

²⁶² **Gürcü Ortodoks Kilisesi**, VIII. yüzyılda bağımsız bir kilise olmuştur ve bağımsızlığı 1057 yılı İznik konsilinde onaylanmıştır. 1811 yılında Gürcistan`ın Çarlık Rusya'nın tabiliğine geçmesi ile Gürcü Ortodoks Kilisesi de bağımsızlığını kaybetmiş ve Rus Ortodoks Kilisesi`ne bağlanmıştır. 1917 yılı Şubat ihtilalinden sonra Rusya İmparatorluğu'nun düşmesi ile, Gürcü Ortodoks Kilisesi'ni yeniden bağımsızlık kazanmıştır. 1943 yılında Rus Ortodoks Kilisesi, Gürcü Ortodoks Kilisesi'ni bağımsız bir kilise gibi tanımıştır. Kilisenin yaklaşık 3,5 milyon üyesi vardır ve üyelerinin çoğunluğu Gürcüler`dir. Bu kilisede ibadet Gürcü dilinde yapılmaktadır. Kilise başkanı, bütün Gürcistan`ın katalikos patriarhı ünvanını taşımaktadır. Katalikos Patriarh, kilisenin merkezi olan Tiflis`de bulunuyor. Kiliseye bir sinod ve 47 yeparhiya (dinî merkez) dahildir. (Anar Alizade, *Azerbaycan`da Hıristiyanlık Geçmişten Bugüne*, Elm ve Tehsil Yayınları, Bakü, 2016, ss. 109-110) İngiloylar`ın ikamet ettikleri bölgelerde mevcut olan Ortodoks kiliseler Gürcü Ortodoks Kilisesi'nin tâbiliğinde faaliyet göstermektedir.

²⁶³ Paşayeva, *Azerbaycanlılar`ın Aile Merasimlerinde Etnik Eteneler*, s. 54.

yaşadıkları bölgede mevcut olan ve her yıl kutlanan Hıristiyanlık bayramlarından da söz eder. Yazarın verdiği bilgiye göre, daha çok gözlemlenen Hıristiyanlık bayramlarından biri Kürmük Mâbedi`nde gerçekleştirilen “*Kürmükoba*” Bayramı`dır. Yazar söz konusu ansiklopedi maddesinde, İngiloylar`ın halihazırdaki dinî durumları ile ilgili bilgi vermeğe devam ederken, onların yaşadıkları bölgede küçük cemaat mâbedlerin olmasından bahsetmektedir. Paskalya ve diğer bayram günlerinde halk bu mâbedlerde toplanır, kurbanlar keserler ve bölge halkının korunması ve artması için Tanrı`ya dua ederler. İngiloylar`ın yaşadıkları bölgede Hıristiyanlık ve İslâmi ritüellerin dışında toplum faaliyetlerinin her alanında geleneksel dinî inançlar ve uygulamalar mevcuttur. Yazar bahsettiği inanç ve uygulamalara örnek olarak, İngiloylar`ın cenaze törenlerini, halk hekimliği faaliyetlerini ve evlilik törenlerini göstermiştir. Yine yazar dinî inançlarından bahsederken ayrıca halk arasında fal bakma, büyüçülük, şeytani ruhlara inanma gibi inançların da yaygın olduğunu söylemektedir.²⁶⁴

Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan, İngiloylar* isimli ilmi çalışmasında Geller`in eski ikamet ettikleri Hereti bölgesinde bulunmuş Kürmük Mâbedi gibi en eski Hıristiyanlık mâbedlerinin V-VI. yüzyıllara ait olduğunu ifade etmektedir. Araştırmacı diyor ki, her ne kadar çağdaş Gürcü kaynakları eski Hereti arazisinde mevcut olan Hıristiyanlık mâbedlerinin Gürcü mâbedleri olduğunu söyleseler de V-VI. yüzyıllarda Hereti bölgesinin eski İberiya hudutlarının dışında olması ve İngiloylar`ın da eski dönemlerden beri bu topraklarda ikamet etmiş olmaları gerçeği bu iddianın objektif ve doğru bir iddia olmadığını göstermektedir.²⁶⁵

Velihanlı *IX-XII. yüzyıl Arap Coğrafyacı Seyyahları Azerbaycan Hakkında* adlı eserinde Arap coğrafyacısı el-Mukaddesî`ye istinaden şöyle yazar: “*Şeki, dağlık olmayan arazide kurulmuş bir şehirdir. Ahalisinin çoğu Hristiyandır. Ayrıca eski Geller`in yaşadığı Tebla`da ahalinin çoğunluğunun dinî inancı Hristiyanlık`tır.*”²⁶⁶

Netice itibariyle, Albaniya`da yaşayan halklar arasında Hıristiyanlık M.S. II. yüzyılda yayılmağa başlamıştır. Fakat Albaniya`da Hıristiyanlık daha çok şahlar, saray

²⁶⁴ Migeladze, “İngilos”, *Encyclopedia of Worlds Cultures*, C. VI, s. 15.

²⁶⁵ Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 59,64.

²⁶⁶ Naile Velihanlı, *IX-XII. yüzyıl Arap Coğrafi Seyyahları Azerbaycan Hakkında*, Elm Neşriyyatı, Bakü, 1974, s. 131; Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 75.

erkânı arasında yaygın olsa da genel halk arasında yaygın hale gelmemiştir.²⁶⁷ V. yüzyılın sonu ile VI. yüzyılın başlarında eski Albaniya'da yaşayan halklar dinî bakımdan iki kısma ayrılıyordu. Halkın bir kısmı Hıristiyanlığı kabul etse de diğer kısmı eski inançlarında kalmaya devam ediyordu. Bu durum eski Geller arasında da mevcut idi. Her ne kadar Geller arasında Hıristiyanlığın yayılması V. yüzyılın sonu ile VI. yüzyılın başlarına denk gelse de ahali arasında eski putperestlik ve ateşperestlik inançlarına devam edenler de vardı. Tarihî Hereti topraklarında VI. yüzyıla ait Hıristiyanlık mâbedleri ile beraber, ateşperestlik ve putperestlik mâbedlerinin de bulunması bunu teyit etmektedir. İngiloylar'ın ecdadı olan Geller XI. yüzyıla kadar Hıristiyanlığın monofizit inancında kalmışlardır. XI. yüzyılda diğer eski Alban halkları gibi Geller de Kaheti Çarlığı'nın tabiliğine geçtikten sonra Gürcü Kilisesi'ne bağlanmışlardır. Bu durum İngiloylar'ın asimilasyona mâruz kalmasında ve sonraki etnik hayatında mühim rol oynamıştır. Şöyle ki; İber-Alban etnik yakınlaşması sürecinin ilk merhalesinde ayin, ibadet, dua dili olarak kullanılan Gürcüce tedricen buradaki halklar arasında ortak iletişim vasıtasına döndürülmüş ve Alban halklarının yerli dillerini pasifize etmiştir.²⁶⁸ Böylece XI. yüzyılın sonlarında Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde Gürcü Ortodoks Kilisesi'nin faaliyetleri güçlenmeğe başlamıştır.²⁶⁹

1.4. Çarlık Rusyası Tarafından İngiloylar'ın Hıristiyanlaştırılması

XIX. yüzyıla kadar İngiloylar'ın bir kısmı Hıristiyan inancını, bir kısmı da İslâm inancını hiç bir baskıya mâruz kalmadan yaşamaktaydı. Bu iki dinî inancla beraber İngiloylar'ın dinî hayatında ateşperestliğin, putperestliğin ve doğa ile ilgili inançların etkisi de görülmekteydi.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Çarlık Rusya Devleti kendi sınırları yakınında olan Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde kontrolü ele geçirmek ve burayı sınırları içerisine alabilmek için planlar yapmaya başlamıştır. Rusya Devleti bu planlarını bölgede yaşayan İngiloylar'ı Hıristiyanlaştırma şeklinde hayata geçirmeği hedeflemiştir.

²⁶⁷ Tofik Memmedov, *Kafkasya Albaniyası İlk Orta Çağlarda*, s.230.

²⁶⁸ Mustafayev, *İngiloylar'ın Maddî Medeniyeti*, s. 36,41.

²⁶⁹ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey Batı Azerbaycan Tarihi*, s. 50.

Aliyeva, *Çarlık Rusya'sının Kuzeybatı Azerbaycan'da Dinî Siyaseti ve İngiloylar* isimli çalışmasında Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesini kendi sınırlarına almak isteğini, bu bölgenin Çarlık için stratejik bir tehlike arz etmesi şeklinde izah etmiştir. Çünkü Rusya, İran veya Türkiye devletlerinin bu bölgeden kendine karşı mühim bir stratejik bölge gibi kullanabileceğini düşünüyordu. Rusya, kuzeybatı Azerbaycan bölgesini kendi sınırlarına ilave edebilmek için hazırladığı planlar içerisinde din konusu özel yer tutmuştur. Kısacası, Çarlık Rusyası, Kafkasya'yı ve özellikle çok önem verdiği Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesini ele geçirebilmek için bölgede Hıristiyanlaştırma siyaseti yürütmüştür. Kuzeybatı Azerbaycan'da bu siyasetin hayata geçirilmesi için bölgede yaşayan İngiloylar seçilmiştir. Komşu Gürcistan Devleti'nin de bu bölgede yaşayan İngiloy halkı ile ilgili planları olduğu için Çarlık Rusyası kendi siyasetini hayata geçirmede Gürcüler'den istifade etmiştir. Araştırmacıya göre, Çarlık Rusyası hayata geçirmek istediği bu siyaset neticesinde Gürcistan tarih edebiyatında yer alan bu bölgenin tarihi ile ilgili, "*Safevî hükümdarlarından olan Şah Abbas'ın yardımı ile dağlılar tarafından işgal olunması ve yerli ahalinin zorla Müslümanlaştırılması*" şeklindeki yanlış iddiayı ortaya atmakla, bu tarihî adaletsizliği düzeltmek zorunda olduğunu beyan etmiştir.²⁷⁰

Yine Aliyeva'ya göre, Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde yaşayan İngiloylar'ı Hıristiyanlaştırma amacı, İngiloylar'ı Hıristiyanlaştırmakla onları bölgenin yerli Müslüman halklarına karşı kullanmak, bununla da halklar arasında nifak salmak ve Hıristiyanlaşmış İngiloylar'dan kendine bölgede uzun zaman kullanabilecek bir dayanak yaratmak olmuştur. Fakat Çarlık Rusyası, amacına istediği ölçüde ulaşamamıştır. Öyleki, 1803-1830'lı yıllarda Gürcü din adamlarının çabalarına rağmen Car-Balaken Cemaatliği arazisinde sadece 32 kişiyi Hıristiyanlaştırmak mümkün olmuştur.²⁷¹

Mahmudov'a göre, XIX. yüzyılda İngiloylar, Car-Balaken Cemaatliği ve İlisu Sultanlığı arazilerinde yaşıyorlardı. Car-Balaken Cemaatliği arazisinde yaşayan İngiloylar arasında İslâm inancı daha kuvvetli olduğu için Çarlık Rusyası burada

²⁷⁰İ. Aliyeva, *Çarlık Rusya'sının Kuzey Batı Azerbaycan'da Dinî Siyaseti ve İngiloylar*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, AMEA Tarih Enstitüsü, Bakü 2014, s. 29.31.32.

²⁷¹İ. Aliyeva, "Çarlık Rusyası'nın Güney Kafkasya Siyasetinde İngiloylar", *AMEA Tarih Enstitüsü İlmi Eserler Mecmuası*, C. XXXIII, Bakü, 2010, s. 299.

yaşayan İngiloylar`ın Hıristiyanlaştırılması meselesini uygun bir zamana kadar tehir etmiştir ve 1820`li yıllardan itibaren İlisu Sultanlığı`nda yaşayan İngiloylar`ın Hıristiyanlaştırılmasına başlanmıştır. Bu işte Gürcistan piskoposu İon, Çarlık Rusyası`na özel olarak hizmet etmiştir. Tarihçiye göre, 1830 yılında Çarlık Rusyası, Car-Balaken Cemaatliği`ni tamamen kendi hâkimiyeti altına aldı ve bununla Car-Balaken Cemaatliği`nde yaşayan İngiloylar`ın Hıristiyanlaştırılması için ilk adım atılmış oldu.²⁷²

Memmedov`a göre, Rusya Devleti XIX. yüzyılda Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde yaşayan İngiloy halkını Hıristiyanlaştırmak için birkaç defa adımlar atmış, fakat her defasında yerli Müslüman halk, bunlara isyanla cevap vermiştir. Araştırmacıya göre, İngiloylar`ın Hıristiyanlaştırılmasına ilk adım 1830`lu yıllarda gerçekleştirilmiştir.²⁷³ Aliyeva`ya göre ise Çarlık Rusyası, Kuzeybatı Azerbaycan bölgesinde yaşayan İngiloylar`ı Hıristiyanlaştırmasına ilk hamleyi 1803 yılında bölgede mevcut siyasi kurum olan Car-Balaken Cemaatliği`nin işgaline başlayarak yapmıştır. Araştırmacıya göre, daha kâğıt üzerinde olan siyasetin pratik olarak hayata geçirilmesine ise, 1920`li yıllarda başlanmıştır.²⁷⁴ Çarlık Rusyası, Kuzeybatı Azerbaycan`da yaşayan İngiloylar arasında Hıristiyanlaştırma siyasetini hayata geçirirken, sanki onları himaye ediyormuş şeklinde bir görünüm sergilemeğe çalışmıştır. Çarlık Rusyası, sözde bu siyaseti hayata geçirmekle, onları bölgede yaşayan diğer Avar ve Sahur halklarının baskısından kurtaracaktı.²⁷⁵ Memmedov`a göre, Çarlık Rusyası ikinci defa İngiloylar`ı Hıristiyanlaştırma politikasını 1850`li yıllarda hayata geçirmiştir. Bu yıllarda devlet tarafından her türlü destek alan Hıristiyan misyonerler Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde yaşayan İngiloylar`ı serbest şekilde Hıristiyanlığı`ı kabul ettirmeğe çalışmıştır. Hatta Kafkasya ordusu baş kumandanı Vorontsov, eşi ile Qakh (Qax)`a gelmiş ve Hıristiyanlaştırma işinde muvaffak olanları kendisi bizzat hediyelerle taltif etmiştir. Ayrıca kumandanın hanımı kendi hesabına Qakh (Qax)`da kilise yapımı için toprak almış ve kilisenin tüm masraflarını kendi üzerine almıştır.

²⁷² Y. Mahmudov, "XIX. yüzyılda Kuzey Batı Azerbaycan`da Hıristiyanlaştırma Siyaseti ve Ortodoks Kiliselerin Kurulması Tarihi" *Halk Gazetesi*, 23 Eylül 2006 yılı, s. 4.

²⁷³ E. Memmedov, *Kuzey Batı Azerbaycan Zaqatala Dairesi*, s. 62.

²⁷⁴ İ. Aliyeva, *Çarlık Rusya`nın Kuzey Batı Azerbaycan`da Dinî Siyaseti ve İngiloylar*, ss. 34-36.

²⁷⁵ Ş. Aliyev, "Rusya Devleti`nin Kuzey Azerbaycan`da Müstemlekeçi Siyasetinde İngiloylar`ı. Hıristiyanlaştırma Cehtleri", *Bakı Üniversitesinin Haberleri Dergisi*, C. II, Bakü 2000, s.91.

Araştırmacıya göre, Hıristiyanlaştırma politikasının diğer merhalesi 1870`li yıllarda gerçekleştirilmiştir.²⁷⁶ Bu merhalede Hıristiyan misyonerleri öncelikle kenarda kıyıda kalmış köylere yönelmişlerdir.²⁷⁷ 1881 yılında Kuzeybatı Azerbaycan`da Hıristiyanlaştırma sürecinin önderlerinden olan bölge daire reisi Serafimoviç`in öldürülmesinden sonra Çarlık Rusyası Hıristiyanlaştırma politikasına bir süre ara vermiştir. 1890`lı yıllarda Kuzeybatı Azerbaycan`da Hıristiyanlaştırma siyasetinin dördüncü merhalesi başlamıştır. 1891 yılında Hıristiyanlaştırma politikasına destek amacı ile bölgede ilk kilise kütüphanesi kurulmuştur.²⁷⁸

Kerimov, birçok tarihçi İngilizler`in Ortodoks Hıristiyan inancını kabul etmelerini 1822 yılına dayandığını söylemektedir. Araştırmacıya göre, Kuzeybatı Azerbaycan bölgesinde yaşayan İngiliz halkının Hıristiyanlaştırılmasında Rusya`nın ve Gürcistan`ın yüksek rütbeli din adamları ve devlet memurları çok yakından ilgilenmişlerdir. Konu ile ilgili XIX. yüzyılda Tiflis`de “*Kafkasya Arkeoloji Komisyonu*” tarafından basılmış tarihî belgelerin sayfalarında ilginç bilgilere rastlanmaktadır. Rusya`nın bahsi geçen bölgede uzun yıllar yapmış olduğu Hıristiyanlaştırma siyasetine rağmen, 1870`li yıllarda bölgede mevcut olan Müslüman İngilizler`in sayısı Hıristiyan İngilizler`in sayısına kıyasla daha çok olmuştur. 1871 yılı istatistiklerine göre, bölgede mevcut olan Müslüman İngilizler`in sayısı 7126, Hıristiyan İngilizler`in sayısı ise 3094 idi. Gürcü araştırmacısı Bakradze`nin verdiği bilgiye göre, aynı yıllarda Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde yaşayan İngilizler`in genel sayısı 10220 olmuştur.²⁷⁹

Paşayeva`ya göre, 1822 yılında İlisu Sultanlığı`nda yaşayan İngilizler`i Hıristiyanlaştırmak için Gürcistan`dan gönderilen keşişlerin çabaları sonuç vermeyince, Çarlık Rusyası arka arkaya yaptığı savaşlar sonucunda 1830`lu yıllarda Car-Balaken Cemaatliği`ni, 1844 yılında ise İlisu Sultanlığı`nı kendi hâkimiyeti altına almakla İngilizler`i Hıristiyanlaştırma sürecini hızlandırmıştır.²⁸⁰

²⁷⁶ E. Memmedov, *Kuzey Batı Azerbaycan Zaqatala Dairesi*, ss. 62-64.

²⁷⁷ İ. Aliyeva, “Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Zoraki Hıristiyanlaştırma Siyaseti”, *AMEA Tarih Enstitüsü İlmî Eserler Mecmuası*, C. XXXII, Bakü 2010, s. 92.

²⁷⁸ E. Memmedov, *Kuzey Batı Azerbaycan Zaqatala Dairesi*, ss. 62-64.

²⁷⁹ Emil Kerimov, “İngilizler`in Kültür ve Medeniyetimizde Genel ve Özel Yönlerinin Bazı Meselelerine Dair”, *AMEA Tarih Enstitüsü İlmî Eserler Mecmuası*, C. XX, Bakü, 2007, s. 34.

²⁸⁰ Paşayeva, *Azerbaycanlılar`ın Aile Merasimlerinde Etnik Eneneler*, s. 50.

1830-1850`li yıllarda Çarlık Rusyası`nın Kuzey Kafkasya dağlarına karşı yoğun mücadele yapmasından dolayı, İngiloylar`ın Hıristiyanlaştırılması süreci tehir edilmiş, savaşın bitmesi ile yeniden başlamıştır.²⁸¹

Gaybullayev`e göre, bölgedeki Müslüman İngiloylar`ın Hıristiyanlaştırılma sürecine 1827 yılından başlamıştır ve 1880 yılına kadar devam etmiştir.²⁸²

“XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Ortodokslastırma Siyaseti“ isimli çalışmada geçen bilgiye göre, Çarlık Rusyası, Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesini Hıristiyanlaştırma sürecine 1803 yılında o zamanlar bölgede siyasi bir devlet kurumu olan Car-Balaken Cemaatliği`nin işgali ile başlamıştır. İşgal planının başında da ünlü Rus generali Sisianov vardır. Bu süreçte bölgede İngiloylar`ın çoğunlukla ikamet ettikleri Aliabad köyüne özel bir statü verilmiştir. Statüye göre, gelecekte köyde yaşayan Müslüman İngiloylar`ın Hıristiyanlığ`ı kabul etmelerine mâni olmamaları şartı ile Aliabad köyü Car-Balaken Cemaatliği`nin bünyesinde kalabilecekti. Fakat Aliabad köyüne bahsi geçen statünün verilmesi Rus Devleti`nin bölgede yaşayan İngiloylar`ı Hıristiyanlaştırma siyasetinde kendini doğrulayabilmemiş ve Rusya burada Hıristiyanlaştırma siyasetini uygun zaman gelinceye kadar tehir etmiştir.²⁸³ Memmedli de İngiloylar`ın Hıristiyanlaştırılması sürecinin 1803 yılında Car-Balaken Cemaatliği`nin işgali ile başladığını belirtmektedir. Aynı yıl 12 Nisan`da Çarlık Rusya Hükûmeti ile Car-Balaken Cemaatliği arasında yapılan sözleşmenin 9. maddesinde İngiloylar`dan bahsedilmiştir. Sözleşmeye göre, gelecekte Hıristiyanlığ`ı kabul edecek İngiloylar`a bu konuda onlara hiçbir engelleme yapılmıyacağına dair Car-Balaken Cemaatliği`nden söz alınmıştır.²⁸⁴ Aliyeva`ya göre, o dönemki resmî raporlarda İngiloylar Müslüman olmalarına rağmen sanki gizlice Hıristiyanlığ`a inanan Gürcülermiş gibi gösterilmiştir. Resmi Rus kaynakları da buna inanmıştır.²⁸⁵

²⁸¹ İ. Aliyeva, “İngiloylar`ın Çarlık Rusyası`nın Ortodokslastırma Siyasetine Karşı Direnişi”, *AMEA Tarih Enstitüsü İlmî Eserler Mecmuası*, C. XX, Bakü, 2007, ss. 131-133.

²⁸² Gaybullayev, *Toponimiya Azerbaydjana*, s. 177.

²⁸³ Y. Mahmudov, ve diğ., “XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Ortodokslastırma Siyaseti..”, s. 4.

²⁸⁴ A. Memmedli, *Azerbaycan`ın Kuzeybatı Bölgesinin Târihi Âbideleri*, s.41.

²⁸⁵ İ. Aliyeva, “Çarlık Rusyası`nın Güney Kafkasya Siyasetinde İngiloylar”, s. 295.

Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde yaşayan halkların, özellikle İngiloylar`ın Hıristiyanlaştırılması ile ilgili XIX. yüzyılda Tiflis`de “*Kafkas Arkeografiya Komisyonu*” tarafından basılmış olan belgelerde ilgi çekici bilgilere rastlanmaktadır. Memmedli, bu belgelere istinaden “*Azerbaycan`ın Kuzeybatı Bölgesi`nin Tarihî Âbideleri*” isimli çalışmasında, 1803 yılında Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinin Çarlık Rusyası`nın kontrolüne geçtiğinden ve XIX. yüzyılın ortalarına doğru Rusya`nın bu bölge ahalisini, özellikle İngiloylar`ı Hıristiyanlaştırma çabalarından bahsetmektedir. Bunun için 1827-1830 yıllarında Kafkasya`nın Canişin²⁸⁶’i olmuş İvan Paskeviç, 15 Nisan 1830`da Gürcistan piskoposu metropolit İon`a özel bir mektup yazmış, metropolitin İngiloylar`ı Hıristiyanlaştırmak için bölgeye birkaç iyi Gürcü keşişinin gönderilmesini istemiş ve bu işin, bölgenin yerli Müslüman halklarından gizli olarak yapılmasını tavsiye etmiştir. Adı geçen belgelerde Ortodoks Hıristiyanlığ`ın bölgede tebliğinin zaruriliği de özellikle belirtilmektedir.²⁸⁷ Paskeviç`in mektubu üzerine piskopos İon, İngiloylar`ın Hıristiyanlaştırılması amacı ile bölgeye birkaç güvenilir keşiş göndermiştir. O, bölgedeki İngiloylar`ın İslâm dinî inancından koparak, Hıristiyanlığ`ı kolaylıkla kabul edeceklerine inanmadığı için Paskeviç`e cevap olarak yazdığı mektubunda, oraya göndereceği keşişlere işlerini yapabilmeleri için her türlü ortam ve koşulların oluşturulmasını ve gerekirse zor kullanılmasını söylemiştir.²⁸⁸ Aliyeva`ya göre, bölgeye gönderilen keşişler Gürcü dili ile beraber Azerbaycan Türkçesi`ni de iyi bilen özel misyonerlerdir.²⁸⁹

Piskopos İon tarafından bölgeye gönderilen keşişlerden biri de Tiflis keşişi İmnadzev idi. İmnadzev, geçici olarak Zaqatala`da bulunan Rus ordusu askerleri için dinî ayinlerin icracısı adı altında bölgeye gönderilmiştir. Piskopos İon`nun tâlimatına esasen keşiş İmnadzev, bölge halkı ile yakından tanışmalı, çeşitli bahanelerle İngiloylar`ın çoğunlukla ikamet ettikleri Aliabad köyü ve diğer İngiloy köylerine giderek, İngiloylar`la yakın ilişkiler kurmalı ve halk arasında Hıristiyanlığ`ın yayılmasının elverişli yollarını aramalı idi. Fakat İngiloylar`ın Hıristiyanlığ`ı kabul

²⁸⁶ **Canışin**, Çarlık Rusyası zamanında uzak vilayetleri çarlık adından idare eden devlet memuru rütbesi olmuştur. (<https://azerdict.com/az>, Erişim Tarihi: 05.10.2018).

²⁸⁷ A. Memmedli, *Azerbaycan`ın Kuzeybatı Bölgesinin Tarihî Âbideleri*, s. 39.

²⁸⁸ Y. Mahmudov, ve diğ., “XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Ortodoksların Siyaseti..”, s. 5

²⁸⁹ İ. Aliyeva, “İngiloylar`ın Çarlık Rusyası`nın Ortodoksların Siyasetine Karşı Direnişi”, s. 134.

etmek niyetlerinin olmadığını gören eden keşiş İmnadzev, vazifesinden istifa ederek Gürcistan'a dönmüştür.

12 Ekim 1835`de Çarlık Rusya başkumandanı Baron Rozen, İngiloylar`ın Hıristiyan dinine olan münasebetlerinden şahsen emin olmak için Car-Balaken Vilayeti`nin reisi Antropov`a özel bir tâlimat vermiştir. Tâlimata esasen Antropov, İngiloy köylerinin her birinden Hıristiyan olmaya meyilli ve bu dinî kendi hemşerileri arasında yayabilecek kabiliyete olan iki nüfuzlu kişiyi Baron Rozen`e göndermeli idi. Baron Rozen, hayata geçirilecek Hıristiyanlaştırılma siyasetinin ne şekilde sonuçlanacağını bilmediği için, Antropov`u Rusya`ya gönderilmelerinin asıl amacının seçilmiş İngiloylar`a söylememesi için uyarılmıştı. Seçilmiş İngiloylar sözde şahsi ihtiyaçlarının öğrenilmesi amacı ile Rusya`ya gönderilirlerdi. Lakin Antropov`un seçtiği ve Hıristiyanlığı`ı kabul etmeğe meyilli olduğunu zannettiği Müslümanlar İngiloylar yaklaşmakta olan dinî bayramlarını kutlamak için Antropov`dan izin istemişlerdir. Onlar bundan sonra da yine çeşitli bahanelerle Rusya`ya gitmekten imtina etmişlerdir.²⁹⁰

Memmedli`ye göre, XIX. yüzyılda Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinin Hıristiyanlaştırılmasında KOHBD²⁹¹ cemiyetinin çok rolü olmuştur.²⁹²

1822 yılında Gürcistan piskoposu İon`un ve keşiş Mihail Nastvalov`un özel çabaları ile 14 İngiloy Tiflis`e götürülerek, orada vaftiz edilmiştir. Fakat keşiş Mihail Nastvalov ve ekibi Tiflis`e döner dönmez vaftiz olmuş 14 İngiloy yeniden İslâm`a dönmüşler. Söz konusu yıllarda o zamanlar bölgede diğer siyasi devlet kurumu olan İlisu Sultanlığı`nda Sultan Ahmed Han ve oğlu Alhaz beyin sert direnişleri ve sultanlıkta yaşayan İngiloylar`ın topluca itirazları sonucunda bu bölgede Hıristiyanlığı`ı

²⁹⁰Y. Mahmudov, ve diğ., "XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Ortodokslaştırma Siyaseti..", ss. 5-6.

²⁹¹**Kafkasya`da Ortodoks Hıristiyanlığının Berpası Derneği**, Kafkasya`da Hıristiyanlığı yaymak amacıyla, Gürcistan piskoposu, Kartlainya ve Kaheti metropoliti İsidor`un teşebbüsü ve Rusya`nın Kafkasya`daki canişini Aleksandr Beryatinski`nin çabaları ile 9 Haziran 1860`da Rus çarının fermanı ile kurulmuştur. Derneğe çarıca Mariya Aleksandrovna bizzat kendisi himaye etmiştir. Dernek 1910 yılına kadar faaliyet göstermiştir. Faaliyet gösterdiği dönemde Kafkasya`da ve özellikle Kuzeybatı Azerbaycan`da Ortodoks Hıristiyanlığı`nın yayılması için çok gayretler göstermiştir. (Y. Mahmudov ve diğ., "XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Ortodokslaştırma Siyaseti..", s. 7).

²⁹²A. Memedli, *Azerbaycan`ın Kuzeybatı Bölgesinin Tarihî Âbideleri*, ss. 39-40.

zorla kabul ettirme çabaları başarısız olmuştur.²⁹³ İngiloylar'ın Hıristiyan olmak istemeyişlerini açıkça belirtmeleri üzerine bölgeye gönderilmiş keşişler yeniden Gürcistan'a dönmek mecburiyetinde kalmışlardır.²⁹⁴

1830 yılında Çarlık Rusyası'nın Car-Balaken Cemaatliği'ni işgalinden ve 1844 yılında da Azerbaycan'ın kuzeybatısındaki İlisu Sultanlığı'nın faaliyetlerinin sonlandırılmasından sonra bölgede yaşayan İngiloylar'ın Hıristiyanlaştırılması meselesi yeniden gündeme gelmiştir.²⁹⁵ Aliyeva'ya göre, her ne kadar Çarlık Rusyası İngiloylar'ın Hıristiyanlaştırılması siyasetine başladığı yıllarda amacına tam olarak ulaşamamışsa da 1850'li yıllarda belirli ölçüde muvaffakiyetler elde etmeğe başlamıştır. 1850-1856'lı yıllarda İlisu Sultanlığı'ndaki Qakh (Qax), Qorağan, Alibeyli, Kötüklü, Meşebaş köyleri, 1858 yılında ise Tasmalı, Zeyem, Lelepaşa, Yengiyan ve Marsan köyleri ahalisinin tamamı Hıristiyanlığı'ı kabul etmişlerdir. Araştırmacıya göre, 1861 yılında yirmi bin İngiloy Hıristiyanlaştırılarak vaftiz olunmuştur ve bölgede dokuz Ortodoks prihod²⁹⁶u kurulmuştur.²⁹⁷ Cavadova, 1860 yılında Yenikend ve İlisu Sultanlığı'ndaki 5442 İngiloy'dan 3697'nin Hıristiyanlaştırıldığından bahsetmektedir.²⁹⁸

Çarlık Rusyası'nın XIX. yüzyılda hayata geçirdiği Hıristiyanlaştırma politikası sonucunda Hıristiyanlaştırılan İngiloy köyleri, Qakh (Qax), Qorağan, Meşebaş, Kötüklü ve Alibeyli köyleri idi. Şotavar köyünde ise birkaç aile Hıristiyanlaştırılmıştır. Bu köylerde Hıristiyanlaştırılmış ahali için iki kilise yapılmıştır. Kiliselerden biri Qakh (Qax), Meşebaş ve Kötüklü, diğeri ise Qorağan, Alibeyli ve Şotavar köyleri için yapılmıştır. Devlet her iki kilise için de keşişler tayin etmiştir.

Tüm bunlarla beraber Zaqatala dairesinde yaşayan İngiloylar arasında Hıristiyanlığın yayılmasını hızlandırmak amacıyla Çarlık Rusyası İngiloy köylerinde

²⁹³Y. Mahmudov, ve diğ., "XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Kuzeybatı Azerbaycan'da Ortodokslaştırma Siyaseti..", s. 6.

²⁹⁴ İ. Aliyeva, "İngiloylar'ın Çarlık Rusyası'nın Ortodokslaştırma Siyasetine Karşı Direnişi", s. 132.

²⁹⁵ Zerine Cavadova, "XIX. yüzyılda Şeki- Zaqatala Bölgesi Ahalisinin Etnik ve Demografik Yapısı", *AMEA Tarih Enstitüsü İlmî Eserler Mecmuası*, C.XX, Bakü, 2007, s. 54.

²⁹⁶ **Prihod**, aşağı kilise teşkilâtı ve bu teşkilât üyelerinin çoğunlukla yaşadığı mahalledir.(Neriman Seyideliyev, *Dini Terimler Luğati*, Elm ve Tehsil Neşriyyatı, Bakü, 2015, s. 74).

²⁹⁷ İ. Aliyeva, "İngiloylar'ın Çarlık Rusyası'nın Ortodokslaştırma Siyasetine Karşı Direnişi", s. 134.

²⁹⁸ Cavadova, *Kuzey Batı Azerbaycan: Tarihi, Demografik Tahkikat*, s. 37.

taştan yeni kiliseler yaptırmıştır.²⁹⁹ Bu kiliseler hangi etnik guruba ve dine mensup olurlarsa olsunlar tüm halkın ziyaret ettikleri eski Alban mâbedlerinin bulunduğu yerlerde yapılmıştır.

İlisu Sultanlığı`ndaki ilk kiliselerin yapımına 1855 yılında Qakh (Qax) ve Alibeyli köylerinde başlanmıştır. Ayrıca 1855 yılında çarlık adına Qakh (Qax) köyünde “Aziz Georgi Kilisesi”, Alibeyli köyünde “Azize Nino Kilisesi”, Qorağan köyünde ise “Aziz Meryemana Kilise” lerinin yapımına başlanmıştır. “Aziz Georgi” ve “Aziz Meryemana Kilise” lerinin yapımı 1855 yılında, “Azize Nino Kilisesi” nin yapımı ise 1877 yılında tamamlanmıştır. 1891 yılında da Tasmalı kilisesinin yapımına başlanılmıştır. Tasmalı Kilisesi³⁰⁰ KOHBD`nin hesabına, geri kalan diğer kiliselerin ise hepsi Rusya Devleti hesabına yapılmıştır. Meşhur Kiş Kilisesi de bu dönemde bahsi geçen derneğin yardımları ile restore edilmiştir.³⁰¹

Cavadova`ya göre, İngiloylar`ın Hıristiyanlaştırılması sürecinde 1851 yılında Car-Balaken bölgesinde üç kilise yapılmış ve bu kiliselere Türk dilini bilen Gürcü din görevlileri atanmıştır. 1860 yılında Yenikend ve İlisu köylerinde yaşayan 5442 İngiloy`dan 3697`i Hıristiyanlaştırılmıştır. 1861 yılında ise Zaqatala`da yaşayan İngiloylar`ın üçte ikisi Hıristiyanlaştırılmıştır.³⁰² Aliyeva`nın “Kafkasya Arkeoloji Komisyonu” raporlarına istinaden verdiği bilgilere göre, Hıristiyanlığı yaymak amacı ile Çarlık Rusyası`nın Qakh (Qax) bölgesine gönderdiği keşişlerden olan İov Tsiskorov, 28 Mart 1851`de 1170 İngiloy`u vaftiz etmiştir.³⁰³

²⁹⁹ Elvira Letifova, *Severo-Zapadnyy Azerbaydjan: İlisuyskoye Sultanstvo*, Altay Neşriyyatı, Bakü, 1999, s. 77.

³⁰⁰ Tasmalı Kilisesi`nin yapımı için bölgede faaliyet gösteren keşiş İon Barnanov 23 Ocak 1891`de Zaqatala daire reisine müracaat etmiştir. Zaqatala daire reisi keşişe cevabında 85 tüstülük Tasmalı köyü ahalisinin 70`nin Müslüman olmasından dolayı bu kararın köy ahalisi arasında gerginliğe sebep olabileceğini ve kilise yapımı için öngörülen toprak alanını inşaat için ayırmağa kendinin yetkisi olmadığını bildirmiştir. Fakat 1891 yılı Nisan ayında kilise yapımı için hazırlanmış lâyiha Kafkasya Mülki İdarecilik Baş İdaresi`nde onaylanılmıştır ve Zaqatala daire reisi kilise yapımı için öngörülen araziye resmi şekilde ayırarak İngiloy kiliselerinin keşişi Barnabov`a takdim etmiştir. (İ. Aliyeva, *Çarlık Rusya`sının Kuzey Batı Azerbaycan`da Dinî Siyaseti ve İngiloylar*, s. 124)

³⁰¹Y. Mahmudov, ve diğ., “XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Ortodokslastırma Siyaseti..”, s. 7.

³⁰² Cavadova, *Kuzey Batı Azerbaycan: Târihi, Demografik Tahkikat*, s. 118.

³⁰³ İ. Aliyeva, “Çarlık Rusyası`nın Güney Kafkasya Siyasetinde İngiloylar”, s. 298.

Paşayeva, *Azerbaycanlıların Aile Merasimlerinde Etnik Eteneler* isimli çalışmasında 1890`lı yıllarda Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde yaşayan İngiloylar`ın sayısı on binden fazla olduğunu, bunlardan 3094`ünün Hıristiyan inancına, 7126`nın ise İslâm inancına mensup olduklarını belirtmektedir. Araştırmacıya göre, 1886 yılı nüfus sayımında Çarlık Rusyası Müslüman İngiloylar`ı İngiloy adı ile, Hıristiyan İngiloylar`ı ise Gürcü adı ile kayda geçirmiştir. Rusya`nın XIX. yüzyılın başlarında bölgede yürüttüğü siyaset sonucunda XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hıristiyanlığı`ı kabul etmiş İngiloylar`ın büyük bir kısmı kendilerini Gürcü saymaya başlamışlardır.³⁰⁴

Aliyeva`ya göre, zoraki Hıristiyanlaştırılmaya karşı 1863 isyanından sonra İngiloylar arasında Hıristiyan inancının kabul etme oranında düşüş başlamıştır. 1850`li yıllarda özel imtiyazlar sebebi ile Hıristiyanlığı`ı kabul eden halk, isyandan sonra yeniden eski inançları olan İslâm`a dönmeye başlamışlardır. 1890`lı yıllarda Hıristiyan İngiloylar`ın sayısı 612 tüstü³⁰⁵den ibaret idi. Bahsi geçen yıllarda Hıristiyan İngiloylar`ın az bir kısmı devamlı olarak Hıristiyan sakramentlerini icra etmiş ve kiliseye gitmişlerdir, geri kalan kısmı ise ne ayinlere iştirak etmiş, ne de kiliseye gitmişlerdir.³⁰⁶ Aliyeva, “*Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Zoraki Hıristiyanlaştırma Siyaseti*” adlı makalesinde belirttiğine göre, bu yıllarda bölge daire reisi olan Merkulev, Hıristiyan dininden dönen İngiloylar için çok sert tedbirler düşünmüş ve bu düşündüğü tedbirleri hayata geçirmek için devlet makamlarına bir mektup yazmıştır. Merkulev, yazdığı mektubunda Hıristiyan dininden dönenlerin ve Hıristiyan dinî aleyhine tebliğat yapanların mülklerinin ve çocuklarının Hıristiyan ailelerine verilmesini, onları Rusya`nın iç vilayetlerine değil Gürcistan`ın kırsal Ortodoks Hıristiyan inancında olan köylerine sürgün edilmesini istemiştir.³⁰⁷ Çarlık Rusyası, İngiloylar`ın Hıristiyanlaştırma oranını yükseltmek için yeni planlar hayata geçirmeğe çalışsa da bunlar hiçbir sonuç vermemiştir.³⁰⁸

³⁰⁴ Paşayeva, *Azerbaycanlıların Aile Merasimlerinde Etnik Eteneler*, s. 52.

³⁰⁵ **Tüstü**, Azerbaycan`da aile hanesi için kullanılan eski bir kavramdır. Her evde bir ocak yakıldığından dolayı ocaktan çıkan duman anlamında her ev bir tüstü şeklinde ifade edilmiştir. (Teymur Bünyadov, *Azerbaycan Etnografyası*, C.III, Şərq- Qərb Yayınlar, Bakü, 2007, s.384).

³⁰⁶ İ. Aliyeva, “İngiloylar`ın Çarlık Rusyası`nın Ortodokslaştırma Siyasetine Karşı Direnişi”, s. 136.

³⁰⁷ İ. Aliyeva, “Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Zoraki Hıristiyanlaştırma Siyaseti”, s. 96.

³⁰⁸ İ. Aliyeva, “İngiloylar`ın Çarlık Rusyası`nın Ortodokslaştırma Siyasetine Karşı Direnişi”, s. 136.

Memmedli`ye göre, Çarlık Rusyası`nın Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde hayata geçirdiği zoraki Hıristiyanlaştırma siyasetine karşı iki isyan ortaya çıkmıştır. Birinci isyan 1830 yılında, ikinci isyan ise 1863 yılında gerçekleşmiştir. Fakat bu isyanlardan en büyüğü ve tarihte daha çok bilineni 1863 isyanıdır.³⁰⁹

Memmedov, Hıristiyan inancını kabul etmiş İngiloylar`ın sayısı ile ilgili bilgi verirken diyor ki, arşiv belgeleri ve konu ile ilgili diğer kaynaklarda bulunan bilgiler karşılaştırıldığında Hıristiyan inancını kabul etmiş İngiloylar`ın sayısını net olarak göstermek mümkün değildir. Çünkü çeşitli vaat ve imtiyazlara inanarak Hıristiyan dinini kabul eden İngiloylar işin aslını öğrenerek yeniden İslâm`a dönmüşlerdir. Neticede Hıristiyan dinini kabul etmiş İngiloylar`ın sayısı sık sık değişmiştir. Hatta bazen bir kişinin birkaç kez Hıristiyanlık ve Müslümanlık arasında gidip geldiği bile görülmüştür.³¹⁰

Aliyeva`nın belirttiğine göre, XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası, Kuzeybatı Azerbaycan bölgesini kendi topraklarına katmak için önceden hazırlanmış olan özel bir siyaset yürütmüştür. Bu siyasetin içeriğinde bölgede yaşayan halklardan birini himaye etmekle, onu diğerlerine düşürmek ve neticede halklar arasında münakaşa yaratmak, bölge halklarından olan İngiloylar`ı Hıristiyanlaştırmak ve bu halkı bölgenin Müslüman halklarına karşı kullanmak vardır. Bu siyasetin içerisinde İngiloylar`ın Hıristiyanlaştırılması ve sonuçta Gürcüleştirilmesi özel bir yer tutmuştur.³¹¹

1.5. İngiloylar`ın Hıristiyanlaştırılma Yöntemleri

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rusya Devleti Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde yaşayan İngiloy halkını Hıristiyanlaştırmak için çeşitli yöntemlere başvurmuştur. Çarlık Rusya Hükûmeti ideologları, bu yöntemlere genel olarak “*sivil yöntemler*” ismini vermişlerdir.³¹²

³⁰⁹ A. Memmedli, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 14 Mart 2019.

³¹⁰ E. Memmedov, *Kuzey Batı Azerbaycan Zaqatala Dairesi*, s. 63; Daha geniş bilgi için bkz: Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Târihi*, s. 286.

³¹¹ İ. Aliyeva, “Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`la ilgili İşgalçi Pılanları ve İngiloylar”, AMEA Tarih Enstitüsü İlmî Eserler, C. XXXVIII, Bakü 2011, ss. 80-81.

³¹² E. Memmedov, “Çarlık Rusyası`nın Zaqatala Dairesi`ndeki Müstemelekeci Siyasetinde Ermeni Faktörü”, *AMEA Tarih Enstitüsü İlmî Eserler Mecmuası*, C. XX, Bakü 2007, s. 103.

Cavadova, *Kuzeybatı Azerbaycan: Tarihî Demografik Tahkikat* isimli çalışmasında, İngiloylar'ın Hıristiyanlaştırılması politikasından bahsederken, Çarlık Rusyası bu siyaseti hayata geçirirken, ilk başlarda Hıristiyan inancının kabul edilmesinin gönüllü olacağını ilan etse de işin aslının böyle olmadığını ifade etmektedir. Araştırmacı diyor ki, 1822 yılına kadar ahalinin Hıristiyanlaştırılması süreci zayıf olmuştur. Bunun sebebi, Rusya'nın bölgeyi tamamen kendi tabiliğine geçirememesidir. Fakat 1830 yılından sonra Ortodoks Hıristiyanlığı'ı kabul eden İngiloylar'ın sayısı artmaya başlamıştır. Araştırmacı bunun sebebini, Hıristiyanlığı'nın yayılması için yapılan tebligat işlerine ve Hıristiyanlığı'ı kabul edenler için öngörülen imtiyazlara bağlamaktadır.³¹³

Netice itibariyle Çarlık Rusyası'nın Gürcü Kilisesi ile beraber yürüttüğü Hıristiyanlaştırma siyasetinin halk için gizli tarafları da bulunmaktaydı. Onlar bir taraftan İngiloylar'ı Hıristiyanlaştırmaya çalışırken diğer taraftan da asimilasyona maruz bırakarak, Alban köklerinden uzaklaştırmağa çalışmışlardır. Bununla da Çarlık Rusyası Kuzeybatı Azerbaycan bölgesinde sunî bir halk yaratmak niyetinde olmuştur. Öyle ki, İngiloylar daha önceki nüfus sayımlarında “*Müslüman İngiloylar*” olarak kayda geçirilmelerine rağmen, XIX. yüzyıl sonlarında yapılan nüfus kayıtlarına “*Müslüman Gürcüler*” ya da “*Hıristiyan İngiloylar*” olarak kaydedilmişlerdir, daha sonralar ise Gürcüler gibi gösterilmişlerdir.³¹⁴

Çarlık Rusyası, XIX. yüzyılda İngiloylar'ı Hıristiyanlaştırma politikasını uygularken aşağıdaki yöntemleri kullanmıştır.

1.5.1. Bölge Değiştirme Yöntemi

Çarlık Rusyası'nın Kuzeybatı Azerbaycan bölgesinde zoraki Hıristiyanlaştırma siyasetini hayata geçirdiği zaman ilk yaptığı ve çok önem verdiği yöntem, Hıristiyan inancına mensup olan Ruslar'ın ve Gürcüler'in Azerbaycan'ın kuzey ve kuzeybatı bölgesine yerleştirilmeleri olmuştur.³¹⁵ Bu planı hayata geçirmek için Çarlık Rusyası

³¹³ Cavadova, *Kuzey Batı Azerbaycan: Tarihî, Demografik Tahkikat*, s. 117.

³¹⁴ Y. Mahmudov, ve diğ., “XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Kuzeybatı Azerbaycan'da Ortodoksların Siyaseti..”, ss. 10-11.

³¹⁵ Hacı Hasanov, “Zaqatala Bölgesinde Köy İcmalarının İdaresi Tarihi”, *AMEA Tarih Enstitüsü İlmî Eserler Mecmuası*, C. XX, Bakü 2007, ss. 29-30.

önce Kuzeybatı Azerbaycan bölgesinde yaşayan halkı Gürcistan'a yerleştirmiştir. Bu maksatla Car-Balaken Cemaatliği arazisinden 1000 aile Gürcistan'a göç ettirilmiştir. Göç eden ahalinin topraklarına ise Ruslar ve Gürcüler yerleştirilmiştir.³¹⁶ Ayrıca bahsedilen dönemde Çarlık Rusya'dan Azerbaycan'ın diğer bölgelerine de Ruslar göç etmiştir. Azerbaycan arazisinde ilk Rus köyleri 1830-1850'li yıllarda Şamahı ve Cebrayıl illerinde kurulmuştur. XIX. yüzyılda Kuzey Azerbaycan'a göç ettirilen Ortodoks Hıristiyanlar'ın sayısı 1864 yılında 7802, 1893 yılında 41672 olmuştur. 1897 yılı raporlarına göre, Rusya'nın dâhili vilayetlerinden Azerbaycan'ın kuzey bölgesine göç ettirilen Ruslar'ın sayısı 199.236 idi.³¹⁷

1.5.2. Vergilerden Muaf Tutma ve Ödüllendirme Yöntemi

Çarlık Rusyası'nın İngiloylar'ı Hıristiyanlaştırma yöntemlerinden birisi de Hıristiyan inancını kabul eden İngiloylar'ın vergilerden muaf tutulması idi. Bölge ahalsinin sosyal iktisadî durumu ve psikolojisi ile ilgili yeteri kadar bilgi elde eden Rus memurları işgalden sonra İngiloylar'ı Hıristiyanlaştırmak için yeni faaliyetlere başladılar. 18 Ağustos 1851'de Zaqatala daire başkanının yardımcısı Knyaz Muhranski, İngiloylar'a Hıristiyanlığı kabul etmeleri için yeni bir teklifte bulunmuştur. Muhranski'nin teklifine göre, Hıristiyanlığı kabul eden her İngiloy vergi ve mükellefiyetlerden muaf olunacak ve ailesine gümüş para ile on beş rubleden otuz rubleye kadar ödül verilecektir. 7 Kasım 1851'de Kafkasya canişini Knyaz Vorontsov, Hıristiyanlığı kabul edecek İngiloylar'ın devlet hazinesine verdikleri "tüstü" ve "can" vergilerinden muaf olmaları ile ilgili karar vermiştir. Rusya Devleti'nin esaretinde olan ve maddî durumları son derece kötü olan ahalsinin iktisadî ihtiyaçları için düşünülmüş olan bu siyaset tam olmasa da sonuç vermiştir. İstatistiklere göre, hayata geçirilen bu siyasetin sonucunda 1851 yılında Car-Balaken Cemaatliği bölgesinde 1200 İngiloy'u Hıristiyanlaştırmak mümkün olmuştur. 1859 yılı istatistiklerine göre ise İlisu Sultanlığı'nda 1032 İngiloy Hıristiyanlaştırılmıştır.³¹⁸

³¹⁶ Cavadova, "XIX. yüzyılda Şeki- Zaqatala Bölgesi Ahalsinin Etnik ve Demografik Yapısı", s. 51.

³¹⁷ Hikmet Ahmedov, "XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da Ruslar'ın Yerleştirilmesine Dair", *Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Azerbajcanşünaslık İlmî Tahkikat Merkezi*, Sayı 4, Bakü 2009, s. 64.

³¹⁸ Cavadova, "XIX. yüzyılda Şeki- Zaqatala Bölgesi Ahalsinin Etnik ve Demografik Yapısı", s. 54.

Yukarıda bahsettiğimiz siyasetin sonuç vermeğe başladığını gören Çarlık Rusyası, Hıristiyanlaştırılma sürecini hızlandırmak amacıyla Hıristiyanlığı kabul edenler için belirlenmiş imtiyazları biraz daha arttırmıştır. 6 Aralık 1859`da yayınlanan karara istinaden, 1844 yılında Çarlık Rusyası`na karşı isyan etmiş fakat mağlup olmuş İlisu sultanı Daniyal Bey`in ve diğer beylerin müsadere edilmiş toprakları Hıristiyanlığı kabul etmiş İngilizler`a karşılıksız olarak verilmiştir.³¹⁹ Ayrıca Hıristiyanlığı kabul etmiş İngilizler tüm devlet vergilerinden ömür boyunca, yerli vergilerden altı yıllığına muaf tutulmuşlardır.³²⁰

Yine Çarlık Rusya, İngilizler`a Hıristiyanlaştırma programını uygularken, devlete borcu olan köylülerin Hıristiyan olmaları karşılığında mevcut borçlarının silineceği sözünü vermiştir. Hıristiyanlığı kabul edenler içerisinde zengin Lezgi halkından olanlar da vardır. Bunların Hıristiyan dinini kabul etmelerinin sebebi ise hükûmetin mal varlıklarına el koyma korkusudur.³²¹

Çarlık Rusyası, bölgedeki Müslüman İngilizler`ın Hıristiyanlaşmalarına o kadar çok önem vermiştir ki, onların vaftiz törenlerinde Rusya`nın Kafkasya canişini Vorontsov eşi ile beraber bizzat iştirak etmiş ve bu kişilere altın hediyeler takdim etmiştir.³²²

1.5.3. Askerlikten Muaf Tutma Yöntemi

Çarlık Rusyası, İngilizler`ı Hıristiyanlaştırabilmesi için tüm metotları kullanmaya gayret göstermiştir. Onların kullandığı metotlardan birisi de bu dönemde kiliselerin kurulmasına iştirak eden İngilizler`ın askerlikten muaf edilmeleri yönündeki kararıdır. Karara göre, askerlik yaşına gelmiş erkekler Hıristiyan dinini kabul ettikleri takdirde askerlikten muaf tutulurlardı.³²³ Bu yöntemi ile Çarlık Rusya, Hıristiyanlığı genç nesil arasında yaymağı planlamıştır.

³¹⁹Y. Mahmudov, ve diğ., “XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Ortodoksların Siyaseti.”, s. 6.

³²⁰Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, s. 394.

³²¹İ. Aliyeva, “Çarlık Rusyası`nın Güney Kafkasya Siyasetinde İngilizler”, s.299.

³²²Y. Mahmudov, ve diğ., “XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Ortodoksların Siyaseti..”, ss.7-8.

³²³Y. Mahmudov, ve diğ., “XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Ortodoksların Siyaseti..”, ss.7-8.

1.5.4. Zor Kullanma Yöntemi

Çarlık Rusyası'nın İngiloylar'ı Hıristiyanlaştırma yöntemlerinden en acımasızını, Hıristiyanlaştırma siyasetini zor kullanarak yapması idi. Devlet memurları ve Hıristiyan misyonerler kendi amaçlarına ulaşabilmek için zoraki tedbirler hayata geçirmişlerdir. Aliyeva'nın verdiği bilgiye göre, bu tedbirlere örnek olarak Hıristiyan olmak istemeyen İngiloylar'ın dövülmeleri, topraklarının ellerinden alınması ve sürgün edilmeleri verilebilir.³²⁴ Aliyev'e göre, Çarlık Rusyası tarafından uygulanan zoraki Hıristiyanlaştırılma yönteminin ilk merhalesi 1850'li yıllarda, ikinci merhalesi ise 1870'li yıllarda gerçekleştirilmiştir.³²⁵ Yerli memurlar ve misyonerler Hıristiyanlaştırma işinde o kadar acımasız olmuşlardır ki, kocalarının izni ve haberi olmadan hanımları, ebeveynlerin haberi ve izni olmadan ise çocukları vaftiz etmişlerdir.³²⁶

1886 yılında İngiloylar'ın Hıristiyanlaştırılmasında önemli isimlerden olan Merkulev, Qakh (Qax) bölgesinin reisi tayin edilmiştir. Merkulev, Qakh (Qax)'da yaşayan İngiloylar'ın kendilerine Müslüman isimleri ile hitap edilmesini yasaklamıştır. Hıristiyanlığı yeni kabul eden İngiloylar'ın, Pazar ve bayram günleri zor kullanılarak kiliseye gitmelerini ve mezar taşlarına Gürcüce yazdırılmasını emretmiştir.³²⁷ Merkulev'in gösterişi ile artık köy mahkemeleri devlet dairelerinde değil bizzat kilisede hem de ibadetten sonra yapılacaktı. Merkulev, hayatta olan İngiloylar'la beraber ölmüş İngiloylar'ı da Hıristiyanlaştırması ile de ün kazanmıştır. Şöyle ki; Merkulev'in emri ile yeni vefat etmiş ve Müslüman mezarlığına defnedilen İngiloylar'ın mezarları açtırılmış, Hıristiyan dinî esaslarına göre yeniden defnedilmişlerdir.³²⁸ Çarlık Rusyası, Merkulev'in tüm bu faaliyetlerini dikkate alarak, Onu bölge reisliği vazifesine tayin etmiştir. Merkulev, 1892 yılında zoraki tedbirler ile Tasmalı köyü halkını Hıristiyanlaştırmaya muvaffak olmuştur. Tüm yapılanlara rağmen Merkulev'in bölgedeki İngiloylar'ı Hıristiyanlaştırması amacı ile hayata geçirmeğe çalıştığı tüm bu faaliyetler istenilen neticeyi verememiştir. Merkulev'in vazifeden uzaklaştırılmasından

³²⁴ İ. Aliyeva, "İngiloylar'ın Çarlık Rusyası'nın Ortodokslaştırma Siyasetine Karşı Direnişi", s. 135.

³²⁵ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, s. 286, 393.

³²⁶ İ. Aliyeva, *Çarlık Rusya'sının Kuzey Batı Azerbaycan'da Dinî Siyaseti ve İngiloylar*, s. 136.

³²⁷ İ. Aliyeva, "İngiloylar'ın Çarlık Rusyası'nın Ortodokslaştırma Siyasetine Karşı Direnişi", s. 135.

³²⁸ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, s. 9.

hemen sonra zorla Hıristiyanlığ`ı kabul eden Tasmalı halkı yeniden İslâm`a dönmüşlerdir. 1892 yılına ait verdiği bilgilere göre, bu yıllarda Hıristiyan İngiloylar`ın sayısı 612 hâne idi. Onların az bir kısmı devamlı olarak dinî ayinlere iştirak ederdi. Geri kalan kısmı ise ne kiliseye gitmiş ne de dinî ayinlere iştirak etmiştir.³²⁹

Aliyeva, “Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Zoraki Hıristiyanlaştırma Siyaseti” adlı makalesinde belirttiğine göre, İngiloylar`ı zoraki yöntemlerle Hıristiyanlaştırma çabalarının bir sonuç vermediğini gören devlet memurları ve Hıristiyan misyonerler, 1890` lardan itibaren halkın itimadını kazanma yöntemini uygulamaya başlamışlardır. Araştırmacının verdiği bilgiye göre, Tasmalı köyü keşişi Mihail Kuloşvili köy halkı arasında itibar ve saygı kazanmak için, kendini halka yakın göstermeğe çalışmış, onlara yazma, okuma, hesap öğretmiş, hastaları ziyaret etmiş ve onlara yardım etmeğe çalışmıştır. Kuloşvili bu şekilde köyde yaşayan İngiloylar`ın itimadını kazanarak, onların arasında Hıristiyanlığ`ın rağbet kazanmasını planlamıştır.³³⁰

1.5.5. Serbestlik Yöntemi

Yukarıda bahsettiğimiz gibi 1830 yılında İngiloylar`ın Hıristiyanlığ`ı kabul etmelerinde bir artış başlamıştır. Bunun esas sebeblerinden biri de Hıristiyanlığ`ı kabul edenler için özel imtiyaz ve ayrıcalıkların tanınması ile bağlantılı idi. Bu imtiyazlardan biri de 1830 yılında İngiloylar`la ilgili yayımlanmış bir kararnameydi. Kararnameye göre, Hıristiyanlığ`ı kabul eden İngiloylar, devlete ödedikleri mükellefiyetleri ödemekte serbest bırakılacak ve onlara şahsi bağımsızlık verilecekti. Ayrıca başka bir yere göç etmek isteyen İngiloylar, taşınabilen emlakını kendisi ile götürebilme hakkına sahip olacaktı. Taşınmaz emlakını ise kendi sahiplerine emlaktan gelen gelirin on yıllık miktarını ödemekle verebileceklerdi.³³¹

Memmedov`a göre, Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan bölgesinde yaşayan İngiloylar`ı Hıristiyanlaştırma politikasında Hıristiyanlığ`ı kabul eden İngiloylar`a tanınan imtiyazlardan biri de 1859 yılında yayınlanan karara esasen,

³²⁹ İ. Aliyeva, “Çarlık Rusyası`nın Güney Kafkasya Siyasetinde İngiloylar”, ss.301-302.

³³⁰ İ. Aliyeva, “Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Zoraki Hıristiyanlaştırma Siyaseti”, ss. 96-97.

³³¹ Cavadova, *Kuzey Batı Azerbaycan: Târihi, Demografik Tahkikat*, ss. 117-118.

Hıristiyanlığı kabul eden herkese yüksek mevki ve makamlarda olan memurlarla aynı kanuni hakların verilmesi olmuştur. Araştırmacıya göre, Çarlık Rusyası tarafından Hıristiyanlığı kabul eden İngiloylar'a tanınan tüm bu imtiyazlara çok az kişi inanarak dinî inancını değiştirmiştir. İngiloylar'ın birçoğu zoraki yöntemlerle Hıristiyanlığı kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. 1863 isyanından sonra Çarlık Rusyası'nın Kafkasya Komutanlığı İngiloylar'ın Hıristiyanlaştırılması meselesini ikinci defa geçici olarak durdurmuşlardır.³³²

Ayrıca Şabanov'un belirttiğine göre, zoraki Hıristiyanlaştırmaya karşı merkezi Aliabad olan halk isyanından sonra halkın kendi inançlarına bağlılığını gören Çarlık Rusyası, devlet hesabına Aliabad Kasaba Camii'ni tamir ettirmiştir.³³³

1.5.6. Hapisten Tahliye Yöntemi

Çarlık Rusyası'nın İngiloylar'ı Hıristiyanlaştırma yöntemlerinden biri de, hapishanelerde olan çeşitli cinayetler işlemiş tutsakların Hıristiyanlığı kabul etmeleri karşılığında serbest bırakılmaları idi. Tutsaklara Hıristiyan dinini kabul ettirmek için hapishanelerde özel keşişler görev yapıyorlardı. İşlediği suçlara bakmaksızın Hıristiyan dinini kabul eden herkes hapisten azat olunuyor ve kilisenin himayesine geçiyordu. Car-Balaken Cemaatliği'nin reisi Stoletov cemaatlik içerisinde Hıristiyanlaştırma sürecinden bahsederken, 15 yıl içerisinde hırsızları, katilleri ve ahlak canilerini hapisten serbest bırakmakla imansız 2000 kişiyi Hıristiyan yapabildiklerini itiraf etmiştir.³³⁴

Aliyeva'nın ARDTA materyallerine istinaden verdiği bilgilere göre, değişik suçlar işlemiş mahkumların hapisten serbest bırakılmaları şeklinde Hıristiyanlaştırma yöntemi iki dönemde hayata geçirilmiştir. İlk olarak bu yöntem 1850-1860'lı yıllarda, ikinci defa ise 1880'li yıllarda uygulanmıştır. Yöntemin dönemlere göre uygulanış şekli farklı olmuştur. 1850-1860'lı yıllarda hapiste olan bir kişi sadece kendisi Hıristiyanlığı kabul ettiği takdirde serbest kalıyordu. Oysa 1880'li yıllarda kişiyi serbest kalabilmesi için, kendisi ile birlikte yakınlarının da Hıristiyan olması gerekiyordu. Şayet serbest kalan kişi yakınlarını Hıristiyan olmaya ikna edemezse, yeniden hapse girmek zorunda

³³² E. Memmedov, *Kuzey Batı Azerbaycan Zaqatala Dairesi*, s. 62.

³³³ Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 14.02.2019.

³³⁴ Y. Mahmudov, ve diğ., "XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Kuzeybatı Azerbaycan'da Ortodoksların Siyaseti..", ss. 10-11.

kalırdı. Yine araştırmacının belirttiğine göre, 1892 yılında Tasmalı köyü halkından bir kişi Rusya İçişleri Bakanlığı'na şikâyet dilekçesi yazmıştır. Şikâyet dilekçesinde geçen bilgiye göre, mağdur kendisinin ve diğer yakınlarının da haberi olmadan 1880'li yıllarda hapsedilmiş ve hapisten kurtulmak isteyen İsmail isimli akrabası tarafından isimleri toplu şekilde Hıristiyanlığı'ı kabul edenler listesine kaydettirilmiştir.³³⁵

Memmedov, *Kuzeybatı Azerbaycan Zaqatala Dairesi* isimli çalışmasında Hıristiyanlaştırma yöntemlerinden bahsederken, 1850'li yıllarda Çarlık Rusyası'nın Car-Balaken Cemaatliği'nde Hıristiyanlığı'ı yaymak amacıyla bu dinî kabul eden mahkumların hapishaneden bırakılması ile ilgili ferman imzaladığını fakat bu işin hiçbir netice vermediğini ifade etmektedir. Araştırmacının belirttiğine göre, bu siyaseti hayata geçirenler, raporlarında hapiste olan tutsakların hiçbir dinî olmayan tanrısız caniler olduğunu, dolayısıyla bu siyasetin hiçbir netice vermediğini kendileri de itiraf etmişlerdir.³³⁶

1.5.7. Yeni Ortodoks Kiliselerin Yapılması Yöntemi

İngiloylar'ın Hıristiyanlaştırılması siyasetini daha da hızlandırmak amacı ile Çarlık Rusyası yeni kilise yapımlarını sürdürmekteydi.³³⁷

1880'li yıllarda Tasmalı ve etraf köylerde Hıristiyanlaştırılmış ahalinin yeniden İslâm dinine dönüşü, Tasmalı prihodunun bağlanması meselesini ortaya çıkarmıştır. Fakat çarlık memurları bu prihodun stratejik konumundan dolayı faaliyette kalmasına çalışırlardı. Çünkü bu prihod Zeyem, Lelepaşa, Marsan, Şotavar ve Aliabad köylerindeki ahaliyi kontrolde tutmak için önemli bir konuma sahip idi. Ayrıca Tasmalı köyü adı geçen köylerdeki misyonerlik faaliyetlerinin yeniden canlanmasına imkân sağlayacak bir yerdi.³³⁸ Aliyeva'ya göre, Çarlık Rusyası'nın bu köye çok önem vermesinin esas sebeplerinden biri, bu köy Aliabad köyünden sonra İngiloylar'ın yaşadığı ikinci büyük köy olması idi. Araştırmacının ARDTA materyallerine istinaden

³³⁵ İ. Aliyeva, "Çarlık Rusyası'nın Kuzeybatı Azerbaycan'da Zoraki Hıristiyanlaştırma Siyaseti", ss. 94-95; Daha geniş bilgi için bkz: İ. Aliyeva, *Çarlık Rusya'sının Kuzey Batı Azerbaycan'da Dinî Siyaseti ve İngiloylar*, s. 120.

³³⁶ E. Memmedov, *Kuzey Batı Azerbaycan Zaqatala Dairesi*, s. 18.

³³⁷ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, s. 9.

³³⁸ Y. Mahmudov, ve diğ., "XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Kuzeybatı Azerbaycan'da Ortodoksların Siyaseti..", s.13.

verdiği bilgiye göre, 1870`li yıllara kadar bu köy ahalisinden kimse Hıristiyan dinini kabul etmemiştir ve köyde ilk Hıristiyanlığın kabul edilme tarihi 1871 yılıdır. Köyde ilk Hıristiyan dinini kabul eden Ruşan Lomaoglu adlı şahıs olmuştur. Bu şahıs daha sonra yeniden İslâm dinine döndüğü, evlendiği Hıristiyan kadını boşayarak Müslüman bir kadınla evlendiği, oğlunu sünnet ettirip, kızını da Müslüman örf ve adetlerine göre evlendirdiği için ömürboyu olarak Sibirya`ya sürgün gönderilmiştir.³³⁹ Yine Aliyeva`ya göre, Ruşan Loma`nın kızına İslâm inancına uygun olarak dinî nikâh yapan köy imamı da Rusya`nın dâhili vilayetlerine sürgün edilmiş ve sünnet edilmiş oğlu Oruç ise yeniden Hıristiyan inancına dönmesi ve Hıristiyan inancı ruhunda terbiye olunması için Gürcistan`nın Suhumi vilayetindeki okula gönderilmiştir.³⁴⁰ 1850`li yıllara ait Hıristiyanlaşmış köylerle ilgili hazırlanılmış raporlarda Zeyem, Lelepaşa, Marsan ve Tasmalı köyü ile de ilgili şişirtme rakamlar gösterilmiştir. Fakat bu raporlar aslı astarı olmayan raporlardır. Bu raporla ilgili *Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Zoraki Hıristiyanlaştırma Siyaseti* isimli makalede şöyle bir bilgi geçmektedir: “1861 yılında İngiloylar`ın Hıristiyanlaştırılması ile ilgili Tiflis`e gönderilmiş raporda bölgede yaşayan İngiloylar`ın üçte ikisinin yani, 20 bin kişinin Hıristiyan dinini kabul ettiği belirtilmiştir.” Fakat bu dönemde Zaqatala dairesinin nüfus sayısı 64 bin idi. Rapordaki bilgilere göre: Zaqatala dairesi nüfusunun yarısına yakınının İngiloylar olması gerekiyordu.³⁴¹

Çarlık Rusyası, İngiloylar`ı Hıristiyanlaştırma siyasetinde stratejik konuma sahip olan merkezi elden kaçırmamak için 1891 yılında Tasmalı köyünde kilise yapımına başlamıştır. Yeni kilise bölgede yaşayan Müslüman ahalinin kutsal saydıkları eski bir Alban mâbedinin harabeleri üzerinde inşa edilecekti. KOHBD, Tasmalı Kilisesi`nin yapımı için 4000 ruble (Rus parası) mali yardımı ayırmıştır.³⁴² 1892 yılında Meşebaşı Kilisesi`nin temeli atılmıştır.³⁴³ Mahmudov`a göre Meşebaşı Kilisesi,

³³⁹ İ. Aliyeva, “Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Zoraki Hıristiyanlaştırma Siyaseti”, ss. 92-93.

³⁴⁰ İ. Aliyeva, *Çarlık Rusya`sının Kuzey Batı Azerbaycan`da Dinî Siyaseti ve İngiloylar*, s. 122.

³⁴¹ İ. Aliyeva, “Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Zoraki Hıristiyanlaştırma Siyaseti”, ss. 92-95.

³⁴² Y. Mahmudov, ve diğ., “XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Ortodoksların Siyaseti..”, s.13.

³⁴³ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, s. 9.

Meşebaşı köyü halkının kendi hesabına yaptırılmıştır. 1904 yılında ise Qakh (Qax)`da yeni bir Ortodoks kilisesi yapılmıştır.³⁴⁴

Çarlık Rusyası`nın İngiloylar`ı Hıristiyanlaştırma siyasetini hayata geçirirken, bir taraftan yeni Ortodoks kiliseleri yaptırırken, diğer taraftan eski Alban mâbedlerini restore ettirerek Ortodoks kiliselerine çevirtmiştir. Bu program kapsamında Çarlık Rusyası bölgede yapılmış birçok kiliseleri eski Alban mâbedlerinin üzerine inşa ettirmiştir.³⁴⁵ Mesela, 1892-1894 yıllarında Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesi halkının kutsal sayarak, sıkça ziyaret ettikleri eski Alban mâbedlerinden olan Kürmük Mâbedi`nin harabeleri üzerine bir Ortodoks kilisesi yapılmıştır. Böyle yapılmasının çok önemli sebepleri vardır. Onların düşüncesine göre, Müslüman veya gayri Müslim tüm bölge halkı eskiden kutsal saydıkları bu mâbedi ziyaret ederken, aynı zamanda bir Ortodoks kilisesini de ziyaret etmiş olacaklar ve belki de böylece zaman içerisinde Hıristiyanlığ`ı kabul edeceklerdi.³⁴⁶

1.5.8. Dinî Bilgilendirme Yöntemi

Çarlık Rusyası`nın Hıristiyanlaştırma yöntemlerinden biri de bölge halkını Hıristiyanlık konusunda bilgilendirmesidir. 1890`lı yıllarda Kuzeybatı Azerbaycan`da Hıristiyanlaştırma politikasının yeni merhalesi başlamıştır.³⁴⁷ Aliyeva`nın belirttiğine göre, KOHBD tarafından halk arasında Hıristiyan dinî edebiyatının serbest şekilde mütalaa etme alışkanlığını oluşturma amacı ile kiliseler ve kilise okullarının bünyesinde kütüphanelerin oluşturulması için özel bir komisyon kurulmuştur. Komisyonun çalışmaları sonucunda yetişmekte olan genç nesle Ortodoks Hıristiyanlığ`ın ahkâmlarının öğretilmesi amacı ile Qakh (Qax), Alibeyli ve Qorağan kiliselerinin bünyesinde kilise okulları açılmıştır. Ayrıca KOHBD, bu yıllarda Kuzeybatı Azerbaycan`da dağıtılması için zaruri olan kitapların alınmasına 2500 ruble ödenek ayırmıştır. Qakh (Qax) Kilisesi okulu kız öğrenciler için, Alibeyli Kilisesi okulu erkek öğrenciler için Qorağan Kilisesi okulu ise hem erkek hem de kız öğrenciler için düşünülmüştür. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Kötüklü köyünde de hem erkek hem de

³⁴⁴ Y. Mahmudov ve diğ., “XIX. yüzyılda Kuzey Batı Azerbaycan`da Hıristiyanlaştırma Siyaseti..”, s. 4.

³⁴⁵ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, s. 9.

³⁴⁶ Y. Mahmudov, ve diğ., “XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Ortodokslaştırma Siyaseti..”, s. 14.

³⁴⁷ E. Memmedov, *Kuzey Batı Azerbaycan Zaqatala Dairesi*, s. 64.

kız öğrenciler için kilise okulunun kurulması ile bölgedeki kilise okullarının sayısı dört olmuştur. Ahali arasında Hıristiyanlığın yayılması amacı ile pazar günü okulları ve belirli aralıklarla “*halk okuma günleri*” oluşturulmuştur. Araştırmacıya göre, ayrıca yaşlı halk arasında dinî bilgilendirme için özel meşgale kursları düzenlenmiştir.³⁴⁸ Memmedov`a göre, Leonit isimli bir Hıristiyan misyoneri, dinî bilgilendirme amacı ile 1891 yılında Zaqatala`da büyük bir kilise kütüphanesi açmıştır. Daha sonralar aynı misyoner vasıtası ile “*Kilise Haberleri*”, “*Gürcistan Piskoposunun Dinî Haberleri*” adlı dinî dergiler çıkartılmıştır.³⁴⁹ Aliyeva`ya göre, bu yıllarda bölgede oluşturulmuş kilise kütüphaneleri Hıristiyan ruhanilerin şahsi hesapları ile “*Tserkovniy Vestnik*” (Kilise Bülteni), “*Tserkovniye Vedemosti*” (Kiliseyi Tanımak), “*Rukovodstvo dlya Selskih Pasturey s Prilojeniyami*” (Taşralı Halk için Uygulamalı Rehber) ve o dönem için çok pahalı olan ve nadir bulunan “*Ray Gruzinskih Tserkvey*” (Gürcü Kiliseleri Cenneti), “*Sankt- Peterburg Metropoliti Sabin ve Piskopos İmeretyalı Gavril`in Nasihatleri*” gibi dinî eserlerle desteklenmiştir.³⁵⁰ Bahsi geçen yıllarda Zaqatala`da faaliyet gösteren keşiş Taras İvanitski,³⁵¹ dinî bilgilendirme amacı ile kendi hazırladığı muhtelif dinî sözlükleri halk arasında yaymıştır. Ayrıca O, Qakh (Qax)`da Kazan Dinî Akademisi`nden getirilmiş anti İslâm içerikli dinî edebiyatların mevcut olduğu bir kütüphane açmıştır. Fakat 1899 yılında bu kütüphane yerli Müslüman halkın itirazı sebebi ile Gürcistan`ın Suhumi iline taşınmıştır.³⁵²

Sonuç olarak, Çarlık Rusyası`nın Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde yürüttüğü zoraki Hıristiyanlaştırma siyaseti sonucunda, İngiloylar Müslüman İngiloylar ve Hıristiyan İngiloylar olarak ikiye bölünmüşlerdir. Fakat Çarlık Rusyası, İngiloylar`ı Hıristiyanlaştırmak için tüm gerçekleştirdiği yöntemlere rağmen pılanladığı sonuca tam

³⁴⁸ İ. Aliyeva, *Çarlık Rusya'sının Kuzey Batı Azerbaycan'da Dinî Siyaseti ve İngiloylar*, ss.134-137.

³⁴⁹ E. Memmedov, *Kuzey Batı Azerbaycan Zaqatala Dairesi*, s. 64.

³⁵⁰ İ. Aliyeva, *Çarlık Rusya'sının Kuzey Batı Azerbaycan'da Dinî Siyaseti ve İngiloylar*, s.134.

³⁵¹ **Taras İvanitski**, Kuzeybatı Azerbaycan bölgesinde Hıristiyanlığın yayılmasında faal misyonerlerden biri sayılırdı. İvanitski, 1895-1897 yıllarına dair raporlarında bölgede oluşturulan kilise okullarının Hıristiyan dininin yayılmasında istenilen neticeyi veremediğini ve bunun için bölgede 5-6 yıllık pansiyonlu kilise okullarının oluşturulmasını, bu okullarda Rusça, “*Svyasenniye pisaniye*” (dinî kitaplardan kelimeler), Hıristiyan kilise tarihi ve İslâm`ın tekdibi derslerinin tedris olunmasının zarurlüğünü teklif ve beyan etmiştir. İvanitski, ayrıca Zaqatala dairesi ahali için Rus alfabesi hazırlatmış ve bu alfabe ile beraber özel hazırlanmış cep kitaplarını kilise okullarına paylanılmasını temin etmiştir. (İ. Aliyeva, *Çarlık Rusya'sının Kuzey Batı Azerbaycan'da Dinî Siyaseti ve İngiloylar*, s.135).

³⁵² E. Memmedov, *Kuzey Batı Azerbaycan Zaqatala Dairesi*, s. 64.

olarak ulaşamamıştır. Bölgede yaşayan İngiloylar`ın sadece bir kısmı Hıristiyanlığ`ı kabul etmiş, bir kısmı da Hıristiyanlığ`ı kabul ettikten sonra Çarlık Rusyası`nın bu politikadaki asıl amacını öğrenince yeniden İslâm` geri dönmüşlerdir.

1.6. Zoraki Hıristiyanlaştırmaya Karşı Halkın Tepkisi

XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası, İngiloylar`ın Hıristiyanlığ`ı kabul etmeleri için çokça gayretler göstermiş, Hıristiyanlığ`ı kabul eden İngiloylar`a özel imtiyazlar ve ayrıcalıklar tanımıştır. Bu imtiyaz ve ayrıcalıkların hayata geçirilmesi sonucunda belirli sayıda İngiloy`un Hıristiyanlaşması mümkün olmuştur. Fakat İngiloy halkının büyük bir kısmı vaat edilen bu imtiyaz ve ayrıcalıkları kabul etmeyerek kendi İslâm inancını koruyup gözetmiştir.³⁵³

Memmedov`a göre, Çarlık Rusyası bu Hıristiyanlaştırma politikasında her türlü yönetime başvursa da her defasında yerli halkın isyanı ile karşı karşıya kalmıştır. İngiloylar, bu politikaya karşı 1830³⁵⁴, 1863 ve 1877 yıllarında isyan etmişlerdir.³⁵⁵ İlisu Sultanlığı arazisinde yaşayan İngiloylar`ın Hıristiyanlaştırılması belli neticeler verse de Car-Balaken Cemaatliği`nde yaşayan İngiloylar`ın Hıristiyanlaştırılması çabaları çok az sonuç vermiştir. Bu yüzden Çarlık Rusyası tarafından Car-Balaken Cemaatliği arazisinde yaşayan İngiloylar`ın zor kullanarak Hıristiyanlaştırılması sürecine başlanmıştır. Müslümanlar`ın ibadet ettikleri mescitler halkın gözü önünde yıkılmıştır. Hıristiyanlığ`ı kabul etmek istemeyen ahali evini ocağını bırakarak dağlara kaçmak zorunda kalmıştır. Kaçarak kurtulamayanlar ise nohurlarda (ineklerin su içtiği yerler) zorla vaftiz edilmişlerdir. Vaftiz olarak Hıristiyanlığ`ı kabul etmeyenlere devlet güçleri tarafından güç kullanılmıştır. Semen Esedzade`nin verdiği bilgiye göre, arşivlerde İngiloylar`a karşı yapılmış bu tür işler ile ilgili çok sayıda belgeler mevcuttur.³⁵⁶

Aliyeva`nın Rus araştırmacı İvan Petruşevski`ye istinaden verdiği bilgiye göre, Çarlık Rusya memurlarının yaptıkları zoraki tedbirler sonucunda 1858 yılında İngiloylar`ın yaşadıkları Tasmalı, Zeyem, Lelepaşa, Marsan ve Yengiyan köyleri

³⁵³Y. Mahmudov, ve diğ., “XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Ortodoksların Siyaseti..”, s. 9.

³⁵⁴ 1830 yılı Car-Balaken isyanı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Zerine Cavadova, *Kuzey Batı Azerbaycan: Tarihî, Demografik Tahkikat*, ss. 64-67.

³⁵⁵ E. Memmedov, *Kuzey Batı Azerbaycan Zaqatala Dairesi*, ss. 62-63.

³⁵⁶ Semen Esedzade, *S İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, T. 1, Tiflis 1907, s.211.

ahalisinin çoğu Hıristiyanlaştırılmıştır. Gürcistan piskoposu hatta adı geçen köylerde yeni kiliselerin yapımı için projeler hazırlatmıştır.³⁵⁷

Zoraki yöntemlerle Hıristiyanlaştırıldıktan sonra Hıristiyan ibadetlerini yapmayanlar veya buna itiraz edenler, hapis veya sürgün cezası ile cezalandırılmıştır. Hıristiyanlaştırma siyasetini hayata geçirirken yerli devlet memurları çoğu zaman yetki sınırlarını kötüye kullanmaktan geri durmamışlardır.

1858-1861 yılları arasında zoraki Hıristiyanlaştırılan, fakat gönülleri İslâm`da olan İngilizler, defalarca devlet makamlarına şikâyet dilekçeleri yazmışlardır. Onların bir kısmı ise resmi cevap beklemeden İslâm inancına dönmüşlerdir. Bu şekildeki dönüşler gittikçe daha kitlesel hale geldiği için, Çarlık Rusyası, bu durumdan rahatsız olmaktaydı. Devlet, halkın tepkisini çekmeden bu durumu durdurmak için yollar aramaya başlamıştır. Halkın mukavemetinin günbegün arttığını gören Çarlık Rusyası 1861 yılında “*yeniden İslâm`a dönen İngilizler`in hayatlarını İslâm şeriatına uygun yaşayabilmeleri için*” karar almış, fakat aynı zamanda Hıristiyanlaşmış olan halkın yeniden İslâm`a dönmemesi için de sert önlemler almıştır. Bunun için yeniden İslâm inancına dönenlerden verilmiş tüm imtiyaz ve ayrıcalıkların kaldırılacağı ve onların daha ağır vergiler tahkim edileceği duyurulmuştur. Devlet memurları bu tedbirlerle İslâm dinine olan akının önüne geçebileceklerini düşünseler de zoraki yöntemlerle Hıristiyanlaştırılan halk tüm imtiyazların ellerinden çıkmalarına rağmen yeniden İslâm`a dönmüşlerdir. Hıristiyanlığı`ı kabul eden İngilizler`in az bir kısmı kendilerine verilmiş imtiyazları ellerinden bırakmamak için zahiren Hıristiyan olarak görünmekte devam etseler de gizlice kendi İslâmî itikadlarını koruyup gözetirdiler. Aslında Hıristiyanlaşmış İngilizler`in bu dinin kural ve kaideleri ile ilgili hiçbir bilgileri yoktu. Yerli devlet memurları ve keşişler de raporlarında bu durumu itiraf etmişlerdir.³⁵⁸

Aliyeva`nın verdiği bilgiye göre, Çarlık Rusyası`nın yerli memurlarının halkı Hıristiyanlaştırırken yaptıkları zulüm 1880-1890`lı yıllar arasında daha da artmıştır. Uğradıkları bu zulüm karşısında halk devlet makamlarına defalarca şikâyet dilekçeleri

³⁵⁷ İ. Aliyeva, “Çarlık Rusyası`nın Güney Kafkasya Siyasetinde İngilizler”, s. 299.

³⁵⁸Y. Mahmudov, ve diğ., “XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Ortodokslaştırma Siyaseti..”, ss. 9-10.

yazmış fakat bu şikâyetlerin hiçbirine bakılmamıştır. Bu şikâyet dilekçelerinde en çok şikâyet olunan devlet memuru bu yıllarda bölgede memurluk yapmış Merkulev ve en çok şikâyet olunan konu ise halkın haberi ve onayı olmadan isimlerinin Hıristiyanlığı kabul ettiklerine dair listelere yazılması olmuştur.³⁵⁹

XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Kuzeybatı Azerbaycan'da Ortodokslaştırma Siyaseti ve Ortodoks Kiliselerin Kurulması Tarihi isimli çalışmada Qorağan köyü keşişi Nikolay Bornabov'un raporundan bahsedilmektedir. Raporda Bornabov şöyle yazmaktadır: “Qorağan köyünde faaliyete başladığımdan bugüne kadar köy halkı içerisinde Hıristiyan ruhanisi yetiştirmek için çok çaba göstermeme rağmen ciddi bir sonuç almakta zorluk çekiyorum. Ortodoks Hıristiyanlığın itikadını kabul etmek, Peder'in nasihatlerini dinlemek Qorağan halkına has değildir. Halk kiliseye ve keşiş yanına sadece cenaze işleri, yeni doğmuş çocuğu vaftiz ettirmek veya nikâh yaptırmak için gelirler ki, bunları da nikâhı ve yeni doğmuş çocuğu resmileştirmek için yapırlardı.”

Hıristiyanlaşmış İngiloylar resmi işlemler için kiliseye gitselerde, günlük yaşantılarında İslâm dininin kaidelerine uygun olarak yaşamaktaydılar. Birbirlerine Müslüman adları ile hitap ediyor, cenazelerini tabuta koyarak değil, kefene sararak defnediyor ve mezar taşlarını da Azerbaycan Türkçesi ile yazırlardı. Yerli örf ve adetlerin birçoğu kilisenin gelirlerinin azalmasına sebep olsa da keşişler ahalinin Hıristiyan dinini gönüllü olarak kabul etmediklerini bildikleri için herhangi bir tedbir almamaktaydılar.³⁶⁰

XIX. yüzyılın sonlarında İngiloy halkı artık devlet memurlarının ve Hıristiyan keşişlerin samimiyetine inanmadıklarından, artık onların söylediklerine karşı kendilerini duyarsız gösterirlerdi. Bu durum bölgedeki Hıristiyan misyonerlerin raporlarında da ifade olunmuştur. Onlar Gürcistan piskoposuna yazdıkları raporlarında

³⁵⁹ İ. Aliyeva, “Çarlık Rusyası'nın Kuzeybatı Azerbaycan'da Zoraki Hıristiyanlaştırma Siyaseti”, s. 95.

³⁶⁰Y. Mahmudov, ve diğ., “XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Kuzeybatı Azerbaycan'da Ortodokslaştırma Siyaseti..”, ss. 10-11.

İngiloylar`la kendi dillerinde konuştuklarında, onlara konuşmalarını anlamadıklarını bahane ederek, Tatarca cevap verdiklerini ifade etmişlerdir.³⁶¹

Araştırmacı Ahmet Niyazov, *XIX. yüzyıl Azerbaycan`ın Kuzey Batısında Dini Hayat, İlim ve Medreseler* adlı çalışmasında bahsedilen bölge hakkında bilgi verirken, Çarlık Rusyası`nın XIX. yüzyılda Kuzeybatı Azerbaycan`da yürüttüğü zoraki Hıristiyanlaştırma siyaseti sürecinde bölge halkının millî ve manevî değerlerinin korunmasında, bahsedilen dönemde yaşamış olan, Almalılı Mahmud Efendi isimli Müslüman din adamının çok büyük faaliyetleri ve işleri olduğunu ve bu insanın yetiştirdiği ilim adamlarının faaliyetleri sonucunda Çarlık Rusyası`nın bölgede köklü olarak faaliyet gösteremediğini ifade etmiştir.³⁶²

1.6.1. Türkiye Göçü

1860`lı yıllarda Çarlık Rusyası`nın bölgede yürüttüğü zoraki Hıristiyanlaştırma politikasına tepki olarak Car-Balaken Cemaatliği`nde yaşayan halk topluca Türkiye`ye göçmek için Kafkasya Canişini`ne müracaatta bulunmuşlardır. Ancak canişinden müspet cevap alamayacaklarını tahmin eden halk toplu şekilde bağımsızlık hareketına başlamıştır.³⁶³ Bu yıllarda Zaqatala ili Aliabad köyünden kırk aile Çarlık Rusyası`nın zoraki Hıristiyanlaştırma siyasetine karşı çıkarak Türkiye`ye göç etmiştir. Göç eden İngiloylar, şu an Türkiye Cumhuriyeti Adana ili, Ceyhan ilçesinin Dağıstan köyünde yaşamaktadırlar. ³⁶⁴ Şabanov`un verdiği bilgiye göre, göç zamanı Aliabad`dan çıkan 40 haneden dört hâne yol üzerinde şu an İngiloylar`ın yaşadıkları köylerden olan Balaken ili İtitala köyünün bulunduğu yere yerleşmişler ve Adana`ya sadece 36 hâne göç etmiştir. Araştırmacıya göre, bahsedilen köy göçten ayrılarak Balaken iline yerleşen dört ailenin orada ikamet etmeleri sonucunda kurulmuştur.³⁶⁵ Dağıstan köyünde yaşayan Burhan Arıkan isimli vatandaşın verdiği bilgiye göre, bu göç olayı 1867 yılında gerçekleşmiştir. Göç etmeğe karar veren 40 hâne gece sabaha karşı gittiklerinden

³⁶¹ İ. Aliyeva, “Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Zoraki Hıristiyanlaştırma Siyaseti”, s. 97.

³⁶² Ahmet Niyazov, *XIX. yüzyıl Azerbaycan`ın Kuzey Batısında Dini Hayat, İlim ve Medreseler*, Nurlar Yayınevi, Bakü, 2016, s. 61.

³⁶³ Y. Mahmudov, ve diğ., “XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Ortodoksların Siyaseti..”, s. 11.

³⁶⁴ İ. Aliyeva, *XIX. yüzyılda Rusya`nın Azerbaycan`da Hıristiyanlığı Yayma Politikasında İngiloylar*, www. gumilev-center.az (Erişim Tarihi: 15.05. 2017).

³⁶⁵ Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 14.02.2019.

kimsenin haberi olmaması için, ocağı ve işığı açık bırakarak evlerini terk etmişlerdir. Muhacir İngilizler at arabaları ile Gürcistan üzerinden Türkiye'ye geçmişlerdir. Aslında onların amaçları Suriye'nin Şam şehrine göç etmekti, fakat Türkiye'den geçerken buradaki şartların yaşam için uygun olduğu kanaatine varmış ve orada ikamet etmeğe karar vermişlerdir. Muhacir İngilizler, önceleri Adana iline bağlı olan, günümüzde ise müstakil bir il olan Osmaniye bölgesinde ikamet etmişlerdir. Daha sonra o zamanın Osmanlı Devleti padişahı köy kurlmaları için şimdiki köyün olduğu yerde İngilizler'a toprak vermiş ve muhacir İngilizler bu arazide Dağıstan köyünü kurmuşlardır. Şu an köyde 100 civarında İngiliz aile yaşamaktadır. 1867 yılından Azerbaycan'ın bağımsızlık kazandığı 1990'lı yıllara kadar bu insanlar kendi vatanlarına dönememişler ve bunların pek çoğu da kendi memleketini bir daha göremeden orada vefat etmiştir.

Arıkan'ın verdiği bilgiye göre, Dağıstan köyünde yaşayan İngilizler, kendi öz vatanlarında konuşulan dili bilmezler ve Anadolu Türkçesi konuşurlar. Dağıstan köyü İngilizler'ı, İngiliz kavramını de pek bilmezler, kendilerini Avar Türkleri olarak tanımlarlar.³⁶⁶ Muammer Kurt'un verdiği bilgiye göre, Adana'da yaşayan İngilizler'in "*Dağıstan Köyü Yaşam Derneği*" adlı dernekleri vardır. Ayrıca derneğin <http://dağıstanlilar.blogspot.com/> isimli internet sitesi de faaliyet göstermektedir.³⁶⁷

1.6.2. Halk İsyanları

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Çarlık Rusyası'nın XIX. yüzyılda Kuzeybatı Azerbaycan'da hayata geçirdiği zoraki Hıristiyanlaştırma siyasetine karşı halk birkaç defa itirazlarını bildirmek için isyan etmiştir. Bu isyanlar içerisinde tarihte en çok hatırlananı, 1863 isyanıdır.

Çarlık Rusyası, yerli idari makamlarının Zaqatala dairesinde³⁶⁸ hayata geçirdiği Hıristiyanlaştırma siyaseti 1861-1863 yıllarında dairenin birçok köylerinde itirazlara sebep olmuştur. Zoraki Hıristiyanlaştırmaya karşı daha çok mücadele yapan Car ve Aliabad köylerinin ahalisi idi. Adı geçen köylerin ahalisi bölge ahalisini misyonerlerin

³⁶⁶ Burhan Arıkan, 62 yaş, Emekli, Kişisel görüşme, Dağıstan köyü Adana, Tarih: 26.12.2018.

³⁶⁷ Muammer Kurt, 48 yaş, Serbest meslek, Kişisel görüşme, Dağıstan köyü Adana, Tarih: 26.12.2018.

³⁶⁸ **Zaqatala dairesi**, 1860 yılında Car-Balaken arazisinde Çarlık Rusya Devleti tâbiliğinde kurulmuş idari kuruluştur. (E. Memmedov, *Kuzey Batı Azerbaycan Zaqatala Dairesi*, s. 20).

vaatlerine inanmamağa çağırırmaktaydı. Günler geçtikçe itirazcılarının sayılarının artması ile bu mücadele isyan halini almaya başlamıştır.³⁶⁹ 1863 yılında bölgede Hıristiyanlığın zoraki yöntemlerle kabul ettirilmesine karşı bölgede halk isyanı baş göstermiştir.³⁷⁰ İsyanı Hacı Murtuz isimli kişi rehberlik ediyordu. Hacı Murtuz, kendisi de zoraki Hıristiyanlaştırılma siyaseti sürecinde ağır baskılara maruz kalmıştır. Hatta Çarlık Rusya memuru Şalikov, Balaken arazisinde kilise yapılması için onun toprağını elinden almıştır ve bu olay Hacı Murtuz'un halk isyanına bizzat rehberlik yapmasına sebep olmuştur.³⁷¹

Memmedov'a göre ise isyana yüksek din eğitimi almış kaçak³⁷² Burca Ali ve Tintin Mahama da rehberlik etmişlerdir. İsyanın esas teşkilâtçılarından biri olan Murtuz Ali, İmam Şamil'in müritlerinden idi. Araştırmacıya göre, isyanın ortaya çıkma sebeplerinden biri de Balaken'de Hıristiyanlığı kabul etmiş Kalacovlar isimli bir ailenin kilise yapma istekleri olmuştur. Aliabad halkının da isyana esas katılma sebeplerinden biri, Çarlık Rusyasının köyde kilise yapma isteği idi.³⁷³ İngiloylar'ın çoğunlukla yaşadıkları Aliabad köyünde halk, zoraki Hıristiyanlaştırmaya karşı itirazlarını açık ve keskin şekilde bildirmişlerdir.³⁷⁴ Kısa zamanda Aliabad köyü Hacı Murtuz isyanının merkezi haline gelmiştir. İsyancılar, isyanın gidişatı ile ilgili toplantılarını, Aliabad Kasaba Camii'nde toplanarak yapmaktaydılar. Bu toplantıların birinde Aliabad halkı Hıristiyanlaştırılmış İngiloy köylerini isyana teşvik etme işini kendileri üstlenmişlerdir. Onlar, Hıristiyanlığı kabul etmiş İngiloylar'a Çarlık Rusya Hükûmeti'nin kendilerine tanımış olduğu imtiyaz ve ayrıcalıkları eninde sonunda onlardan geri alacağını anlatmaya gayret etmekteydiler.³⁷⁵

5 Haziran 1863` de Aliabad köyünde isyan hazırlıklarını kontrol etmek amacıyla isyancıların son toplantısı gerçekleştirildi. Toplantıya ahalisi

³⁶⁹ E. Memmedov, *Kuzey Batı Azerbaycan Zaqatala Dairesi*, s. 75.

³⁷⁰ A. Memmedli, *Azerbaycan'ın Kuzeybatı Bölgesinin Târihi Âbideleri*, s. 40.

³⁷¹ Esedzade, *S İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, T. 1, s.206.

³⁷² **Kaçak**, Çarlık Rusyası döneminde Azerbaycan'da hükûmete itiraz etmekle dağlara, ormanlara çekilerek bağımsızlık mücadelesi yürütmüş kişilere verilen isimdir. (<https://azerdict.com/az> Erişim Tarihi: 31.10.2018).

³⁷³ E. Memmedov, *Kuzey Batı Azerbaycan Zaqatala Dairesi*, s. 76; Daha geniş bilgi için bkz: Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, s. 292.

³⁷⁴ Cavadova, *Kuzey Batı Azerbaycan: Târihi, Demografik Tahkikat*, s. 118.

³⁷⁵ Ş. Aliyev ve diğ. *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, s. 292.

Hıristiyanlaştırılmış köylerden de temsilciler iştirak etti. Bu toplantıda Hacı Murtuz isyanın lideri seçildi. İngiloy köylerinden seçilmiş temsilciler, isyanda Hacı Murtuz'a destek vereceklerine dair söz verdiler. Hacı Murtuz'un etrafında toplanmış isyancıların sayısı beş bin civarında idi. Haziran ayının beşinden altısına geçen gece isyancılar Zaqatala Kalesi'ne hücum ettiler. Zaqatala Kalesi'ni ele geçirmeğe çalışan isyancılar Rus askerlerinin kaleden attıkları top mermileri karşısında ağır kayıp verdiler. Bu sırada Balaken'den yardıma gelen Zaqatala dairesinin reisi Şalikov kaleye varmadan isyancılar tarafından öldürüldü. Ayrıca isyanın ilk başladığı gün Gürcistan Azerbaycan sınırı yakınlarında çıkan çatışmada Rus ordusunun 67 askeri isyancılar tarafından öldürülmüştür.³⁷⁶

İsyan bir ay devam etti.³⁷⁷ Çarlık Rusya Hükûmeti isyanın genişlemesine karşı acil tedbirler aldı.³⁷⁸ Halkın tüm gayretlerine rağmen isyan bastırıldı ve isyanın lideri Hacı Murtuz 1864 yılında tutuklanarak Rusya'nın iç bölgelerine sürgün edildi.³⁷⁹ Memmedov'a göre, 1863 isyanının bastırılmasının esas sebebi tam donanımlı Rus askerleri karşısında isyancıların silahlarının basit kalması ve Dağıstan'dan beklenen yardımın gelmemesi idi.³⁸⁰ Başka bir sebep de isyan liderlerinin büyük çabalarına rağmen, İlisi Sultanlığı bölgesinde yaşayan İngiloylar'ın isyana iştirak etmemeleri idi.³⁸¹

Şabanov` göre, Aliabad isyanı, Azerbaycan tarihinde İslâmi değerlerin korunması için yapılan tek isyan olmuştur.³⁸² İsyan bastırıldıktan sonra Rusya'dan isyancılar ile ilgili kararname geldi. Karanameye göre, isyana iştirak etmiş tüm isyancılar aileleri ile beraber ömür boyunca Sibiryaya sürgün edilecek, evleri yıkılacak, bağları, bahçeleri ellerinden alınacak, toprakları devlet tarafından müsadere edilecek ve isyan sonucunda ortaya çıkan hasarların tazmini, isyana iştirak etmiş köylüler tarafından

³⁷⁶ Ş. Aliyev ve diğ. *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, s. 293.

³⁷⁷ İ. Aliyeva, "Çarlık Rusyası'nın Güney Kafkasya Siyasetinde İngiloylar", s.300.

³⁷⁸ Y. Mahmudov, ve diğ., "XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Kuzeybatı Azerbaycan'da Ortodokslastırma Siyaseti..", ss. 11-12.

³⁷⁹ Mahmud İsmayılov, *Azerbaycan Tarihi (XIX. yüzyıl)*, C.IV, Elm Neşriyatı, Bakü, 2007, s.148; Daha geniş bilgi için bkz: E. Memmedov, *Kuzey Batı Azerbaycan Zaqatala Dairesi*, ss. 78-79.

³⁸⁰ E. Memmedov, *Kuzey Batı Azerbaycan Zaqatala Dairesi*, s. 78.

³⁸¹ İsmayılov, *Azerbaycan Tarihi (XIX. yüzyıl)*, C. IV, s.150.

³⁸² Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 14.02.2019.

sağlanacaktı.³⁸³ Aliyeva`ya göre, Zaqatala dairesinde isyan sonucunda ortaya çıkan hasarlarlar ilgili 17 mart 1867`de verilen karara göre, devlet bu isyanda 3500 ruble zarar etmiştir ve bu para beş yıl içerisinde Zaqatala`da isyana iştirak etmiş halk tarafından karşılanacaktı. Ayrıca paranın 2000 rublesi ise KOHBD`ne ödenecektir.³⁸⁴

İsyanın karşı koyabilmek için zoraki tedbirlerin netice vermeyeceğini düşünen Zaqatala dairesinin yeni reisi Stoletov, Hıristiyanlaştırılmış İngiloylar`ın kendi istekleri ile yeniden İslâm`a dönmeleri için bir yıl süre tanımıştır.³⁸⁵ Memmedov`a göre ise, 9 Haziran 1863`de isyan basdırılmış ve isyanın aktif önderlerinden olan 19 kişi idam edilmiştir. Aynı araştırmacıya göre, 1863 isyanının oluşmasında Türkiye`nin de ciddi etkisi olmuştur. İsyandan sonra İngiloylar`ın önceki dinî inançlarına dönmeleri için 1863-1865 yılları arasında serbestlik tanınmıştır. Hatta bölgedeki Hıristiyan keşişlerin itirazlarına bakmayarak, halk arasında İslâm`a dönüş işini hızlandırmak amacı ile daireye Dağıstan ve Şeki eyaletinden Müslüman din adamları davet edilmiştir.³⁸⁶ Aliyeva`nın “*Çarlık Rusyası`nın Güney Kafkasya Siyasetinde İngiloylar*” isimli makalesinde geçen bilgiye göre, isyan sonucunda yedi Ortodoks Hıristiyan topluluğu ortadan kalkmış, Hıristiyanlaşmış İngiloylar`ın çoğu İslâm dinine dönmüşlerdir. Sadece Qakh (Qax) ve Qorağan köyleri halkından bir kısmı ile Alibeyli köyünün halkı Hıristiyan inancında kalmışlardır.³⁸⁷

1879 yılında Zaqatala dairesi reisinin yeniden değiştirilmesi ile mevcut durumlar da değişmiştir.³⁸⁸ Yeni daire reisi Serafimoviç, İngiloylar`ın yeniden Hıristiyanlaştırılması için halka baskı yapmaya başlamıştır. Fakat Serafimoviç`in baskısı hiçbir netice vermemiştir. 1880 yılında Tasmalı köyünde sadece 20 tüstünü vaftiz ettirmek mümkün olmuştur. Serafimoviç kendisi de 1881 yılında Balaken`de katledildi ve Tasmalı köyünde Hıristiyan olmuş 11 hâne ise yeniden İslâm dinine

³⁸³ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, ss. 294-295.

³⁸⁴ İ. Aliyeva, *Çarlık Rusya`sinin Kuzey Batı Azerbaycan`da Dinî Siyaseti ve İngiloylar*, s. 113.

³⁸⁵ Y. Mahmudov, ve diğ., XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Ortodokslastırma Siyaseti..”, ss. 11-12.

³⁸⁶ E. Memmedov, *Kuzey Batı Azerbaycan Zaqatala Dairesi*, ss. 78-79.

³⁸⁷ İ. Aliyeva, “Çarlık Rusyası`nın Güney Kafkasya Siyasetinde İngiloylar”, ss. 300-301.

³⁸⁸ Y. Mahmudov, ve diğ., “XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Ortodokslastırma Siyaseti..”, s.12.

dönmüşlerdir.³⁸⁹ Seramimov'un yerli Müslümanlar tarafından öldürülmesinden sonra Çarlık Rusyası Hıristiyanlaştırma politikasını bir süre askıya alma mecburiyetinde kalmıştır.³⁹⁰

1880'li yıllarda Çarlık Rusya memurlarının tüm baskılarına rağmen Hıristiyanlaştırılmış İngiloylar kiliseye gitmekten ve Hıristiyan adlarını taşımaktan imtina ederek Müslüman isimlerini kullanmışlardı. 1883 yılında Yengiyan, Tasmalı ve Zeyem köylerinin her birinde sadece birkaç aile Hıristiyan dinine itikat etmekteydi.³⁹¹ Aliyeva, bahsi geçen yıllarda Qakh (Qax), Meşebaş, Alibeyli, Kötüklü ve diğer köylerde yaşayan ve hükûmetin Hıristiyan zannettiği İngiloylar'ın önceki zamanlarda olduğu gibi Müslüman hayatlarına devam ettiklerini ifade etmektedir. Araştırmacı 1880'li yıllardaki durum hakkında bilgi verirken, İrodion Okporidze isimli yazara istinat ederek, ahalinin kiliselere gitmemesinden, hükûmetin Hıristiyan inancını kabul ettikleri için onlara verdiği Hıristiyan isimlerini değil, kendi Müslüman isimlerini kullandıklarından, mezar taşlarını da hükûmetin istediği şekilde Gürcü dilinde değil eskisi gibi Azerbaycan Türkçesi'nde yazdırdıklarından bahsetmektedir.³⁹²

XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Zaqatala dairesinde Hıristiyanlığın yayılması için hayata geçirdiği tüm çalışmalara rağmen, burada yaşayan İngiloy halkını Hıristiyanlaştırma siyaseti istenilen neticeyi verememiştir. Memmedov'un KOHBD'in resmi istatistiklerine istinaden verdiği bilgiye göre, adı geçen cemiyetin 50 yıllık faaliyeti sonucu 162 kişi Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Araştırmacıya göre, bahsi geçen dönemde Çarlık Rusyası'nın Hıristiyanlaştırma siyaseti ile ilgili yayınladığı istatistikler kasten şişirilmiştir. Ayrıca Çarlık Rusyası'nın Zaqatala dairesinde hayata geçirdiği Hıristiyanlaştırma politikası Ermeniler'in bu bölgeye göç etmelerini kolaylaştırmıştır. Bu göç olayı, 1870'li yıllarda Ermeni Şelkovnikov'un daire başkanı olduğu zamanında daha da hızlandırılmıştır. Şelkovnikov, daire başkanı çalıştığı dönemde bölgedeki

³⁸⁹ İ. Aliyeva, "Çarlık Rusyası'nın Güney Kafkasya Siyasetinde İngiloylar", s. 301.

³⁹⁰ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, s. 287.

³⁹¹ Y. Mahmudov, ve diğ., "XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Kuzeybatı Azerbaycan'da Ortodoksların Siyaseti..", s.13.

³⁹² İ. Aliyeva, "İngiloylar'ın Çarlık Rusyası'nın Ortodoksların Siyasetine Karşı Direnişi", s. 135; Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: İ. Aliyeva, "Çarlık Rusyası'nın Güney Kafkasya Siyasetinde İngiloylar", s. 301.

Ermeni tefeci tacirleri himaye etmekle Ermeniler`in bölgenin en iyi topraklarına sahip olmalarını temin etmiştir.³⁹³

Çarlık Rusya`nın XIX. yüzyılda Azerbaycan`da yürüttüğü müstemlekecilik siyasetine itiraz olarak 1905 yılında Zaqatala dairesinde yaşayan Müslüman halk Kafkasya canişinine şikâyet dilekçesi göndermişlerdir. Bu dilekçede bölgede yaşayan Müslüman halk Çarlık Rusyası`ndan yerli ahaliye karşı yürüttüğü dinî ve millî ayrımcılık siyaseti sonucunda bölgede cinayet olaylarının ve kaosun ortaya çıktığını ve bu durumdan hükûmetin suçlu olduğunu dile getirmişlerdir. Dönemin ünlü aydınlarından olan Aslanbey Gardaşov`un rahberliğinde hazırlanmış bu dilekçede, Müslüman halk Çarlık Rusyası`ndan bölgede ana dili Türkçe okulların açılmasını ve bu okullarda ana dili Türkçe, şeriat ve İslâm hukuku derslerinin tedris olunmasını, bölgede yaşayan Hıristiyanlar`a verilen hakların aynısının Müslümanlar`a da verilmesini, 50 yaşına gelmemiş Müslümanlar`ın hacca gidemeyeceği kanununun kaldırılmasını, Müslüman ahaliye kendi dinî ayinlerini serbest olarak yerine getirmelerine izin verilmesini, camiilere mahsus olan vakıf topraklarının vergilerden muaf tutulmasını, bölgede mevcut olan askeri- polis idare sisteminin kaldırılmasını ve mahkeme sisteminde ve kanunlarında yerli üyelerin iştirakı ile değişikliklerin yapılmasını talep etmişlerdir.³⁹⁴

Aliyeva`ya göre, bu Hıristiyanlaştırma siyaseti sonucunda İngiloy halkı iki dinî gruba bölünmüştür. Böylece İngiloylar`ın tek bir halk olarak mevcudiyetine ciddi bir darbe vurulmuştur. Sadece Müslüman İngiloylar`ın çabaları sayesinde bu halk kendi etnik kökenini koruyup gözetebilmiştir.³⁹⁵

Şabanov`a göre, Çarlık Rusya`nın Hıristiyanlaştırma çabaları her şeye rağmen Aliabad köyünde İngiloylar`ı etkileyememiştir. Bundan dolayı, İlisu Sultanlığı`nda Hıristiyanlaşmaktan kaçan İngiloylar da Aliabad`a sığınmışlardır. Mesela, o dönemde

³⁹³ E. Memmedov, *Kuzey Batı Azerbaycan Zaqatala Dairesi*, ss. 64- 69.

³⁹⁴ Ş. Aliyev ve diğ., *Kuzey- Batı Azerbaycan Tarihi*, s. 290.

³⁹⁵ İ. Aliyeva, “Çarlık Rusyası`nın Güney Kafkasya Siyasetinde İngiloylar”, s. 302.

Qakh (Qax) ilinin Bulğaşvili (Çeşme oğulları) soyundan bir grup Hıristiyanlaşmaktan kaçarak Aliabad kasabasına gelmiş ve şu anda kasabada yaşamaktadırlar.³⁹⁶

1.7. Günümüzdeki İngiloylar`da Hıristiyanlık

Günümüzde Hıristiyan inancına mensup olan İngiloylar`ın çoğunluğu Qakh (Qax) ilinde yaşamaktadırlar ve onlar Hıristiyanlığ`ın Ortodoks koluna bağlıdırlar.

Şabanov`un belirttiğine göre, Qakh (Qax) ilinde mevcut olan Hıristiyan İngiloylar, 1830`lı yıllarda Çarlık Rusyası tarafından Hıristiyanlaştırılmış İngiloylar`dır.³⁹⁷

Migeladze, Hıristiyan İngiloylar`ın çoğunluğunun Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinin Qakh (Qax) ilinde, az bir kısmınının ise Zaqatala ve Balaken illerinde ikamet ettiklerini beyan etmektedir.³⁹⁸ Aliyev`in de belirttiğine göre, Azerbaycan`da yaşayan Hıristiyan inancına mensup İngiloylar`ın sayısı sekiz bin civarındadır.³⁹⁹

Şabanov`ın belirttiğine göre, Zaqatala ve Balaken illerinde Hıristiyanlığ`ın izlerine rastlanmamaktadır.⁴⁰⁰ O, daha çok Qakh (Qax) ilinde yaygındır. Ceyhun Memmedov, burada dört Ortodoks kilisesinin faaliyet gösterdiğini söylemektedir.⁴⁰¹

Hıristiyan İngiloylar`ın yaşadıkları köylerden sadece ikisinde Alibeyli ve Qakh-ingiloy köyünde mevcut olan kiliselerin devlet kaydı olduğu için, ibadet ve ayinler resmi olarak sadece bu kiliselerde icra olunuyor. Diğer İngiloy köylerinde yaşayan Hıristiyanlar hafta sonları ibadetlerini faaliyet gösteren bu kiliselere gelmektedirler. Aziz Sameba Kilisesi`nde ise sadece bayram ayinleri icra olunuyor ki, bu ayinleri gönüllü olarak köy cemaatinden olan Vera Bergaşvili icra etmektedir. Emekli öğretmen

³⁹⁶ Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 14.02.2019.

³⁹⁷ Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 14.02.2019.

³⁹⁸ Migeladze, "İngilos", *Encyclopedia of Worlds Cultures*, C. VI, s. 150.

³⁹⁹ Ş. Aliyev, *Azerbaycan`ın Kadim ve Bağımsız Etnosu-İngiloylar*, www. unikal.org (Erişim Tarihi: 01.06.2016).

⁴⁰⁰ Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 14.02.2019.

⁴⁰¹ Ceyhun Memmedov, "Azerbaycan`da Tolerantlık: Tarih ve Müasirlik", *Devlet ve Din Mecmuası*, Kasım-Aralık 2016, s.20.

olan Vera Hanım Kötüklü köyünde yaşayan Hıristiyanlar`a dinî yönden rahberlik etmektedir.⁴⁰²

Hıristiyan İngiloylar biri sabah diğeri akşam olmakla günlük olarak iki defa ibadet ederler ve ibadetlerini kendi evlerinde yaparlar. İbadet dili Gürcüce`dir. Bunun için dindar her İngiloy`un evinde ibadet için özel bir oda veya ibadet köşesi mevcuttur. **(Bkz: Ek- 2.15)** Bu ibadet mekânında İsa Peygamber`in, Hz. Meryem`in resimleri, tesbih, Hıristiyan dininin mukaddes kitabı olan İncil, dua kitabları ve mum bulunmaktadır. Hıristiyan İngiloylar günlük ibadetlerini İsa Peygamber`in ve Hz. Meryem`in resimlerinin önünde oturarak yaparlar. İbadet mekanlarında sadece ibadet yapılır, başka günlük işler yapılmaz. Bu mekân, evin en kutsal yeri kabul edilmektedir. Onlar hafta sonu ibadetlerini yapmak için kendi bölgelerinde bulunan kiliseye giderler.

Günümüzdeki Hıristiyan İngiloylar`ın ikamet ettikleri köylerde dinî eğitim veren kurslar veya okullar bulunmamaktadır. Genç nesil dinî eğitimini ebeveynlerinden öğrenmektedir. Ayrıca günümüzdeki Hıristiyan İngiloylar, Hz. İsa`nın Tanrı, Hz. Meryem`in de Teotokos yani Tanrının Annesi olduğuna inanırlar.

Günümüzdeki Hıristiyan İngiloylar`da oruçluk dönemi Paskalya Bayramı`na kırk gün kala başlar, oruçları pehriz şeklindedir. Kırk günün sonunda onlar Paskalya Bayramı`nı kutlarlar.

Hıristiyan İngiloylar`ın yaşadıkları köy cemaatinin verdiği bilgiye göre, lent döneminde oruç tutanların sayısı çok olmaz. Her köyde sayılı kişiler bu oruçu tutarlar. Onlar bu dönemde süt ve et içeren proteyinli gıdalar, tatlılar ve yumurta yemezler, sadece doğal sebze, meyve türü gıdalarla beslenirler.⁴⁰³ Onlar oruç dönemlerinde sadece yeme-içmelerine dikkat etmekle kalmaz, aynı zamanda dilleri ve diğer duyu organları ile günah işlememeğe özen gösterirler. Mesela; yalan söylememeğe ve giybet etmemeye dikkat ederler. Oruç tutmayanlar ise tutanlara karşı saygılı davranırlar.

⁴⁰² Terlan Nezerli, 28 yaş, DKDK`ın Qakh (Qax) İli bölge temsilcisi, Kişisel görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 10.04.2019; Vera Bergaşivili, "Qakh (Qax)`da Yaşayan Ortodokslar Pasha Bayramı`nı Kutlamışlar", www.sputnik.az. (Erişim Tarihi: 14.05.2019).

⁴⁰³ Elbrus Hebilov, Kişisel görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 10.04.2019.

Hıristiyan İngiloylar ayrıca haftanın Pazartesi, Çarşamba ve Cuma günleri de ilave olarak nafile oruç tutmaktadırlar.⁴⁰⁴

1.8. İngiloylar`ın İkamet Ettikleri Bölgede Hıristiyanlıĝ`a Ait Dinî Âbideler

XIX. yüzyılda İngiloylar`ın ikamet ettikleri Qakh (Qax) ilinin birçok köylerinde kiliseler yapılmıştır. Bu kiliselerin yapılma sebepleri ile ilgili yukarıda detaylı bilgi verilmiştir. Günümüzdeki İngiloylar`ın ikamet ettikleri köylerde Hıristiyanlıĝ`a ait Kürmük Alban Mâbedi, Aziz Georgi Kilisesi, Azize Nino Kilisesi, Aziz Mihail Kilisesi ve Aziz Sameba Kilisesi isimli mâbedler mevcuttur.

Niyaz Niftiyev, *Azerbaycan`da Birgeyaşayış ve Multukulturalizm* isimli çalışmasında verdiği bilgiye göre, Qakh (Qax) ilinde İngiloylar`ın ikamet ettikleri Meşebaş, Alibeyli, Qakh (Qax)-İngiloy ve İngiloy-Kötüklü köylerinde Hıristiyan dininin ibadet merkezleri olan kiliseler mevcut olduğunu belirtmektedir. Bu kiliselerden Qakh (Qax)-İngiloy köyünde mevcut olan Aziz Georgi Kilisesi ve Alibeyli köyünde mevcut olan Azize Nino Kilisesi`nin 2010 yılında DKDK⁴⁰⁵ tarafından devlet kaydı yapılmıştır. Kötüklü ve Meşebaş köylerinde mevcut olan kiliseler de kullanılabilir durumdadır. Köy ahalisinin çoğunluĝu kilisede ibadet etmektedir. Araştırmacıya göre, Kötüklü köyünde mevcut olan kilise, yakın tarihte tadilat geçirmiştir. Şu an Qakh (Qax) ilinde devlet kaydı olmayan diĝer kiliselerin DKDK`da kayıtlarının yapılması için çaba sarfedilmektedir.⁴⁰⁶

Gündüz İsmayılov, *Tolerantlık: Bildiklerimiz, Bilmediklerimiz* isimli çalışmasında ifade ettiĝine göre, son yıllarda Azerbaycan`da muhtelif dinlere ait mâbedlerin restorasyonu için işler çalışmalar yapılmaktadır. Buna örnek olarak Qakh (Qax) ili Qakh- ingiloy köyündeki Aziz Georgi Kilisesi ile Alibeyli köyünde Azize Nino

⁴⁰⁴ Batsaşvili, 50 yaş, Doktor, Kişisel görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 26.04.2019.

⁴⁰⁵ **Dinî Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi**, 21 Haziran 2001 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev`in fermanı ile kurulmuştur. Bu kurumun esas vazifeleri, Azerbaycan Cumhuriyeti`nde dinî itikat azadlıĝının temin edilmesi, Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları dahilinde mevcut olan dinî kurumların devlet kayıtlarının yapılması, dinî eğitim müesseselerin eğitim prosedürünü kontrol etmek ve desteklemekten ibarettir. (www.dqdk.gov.az, Erişim Tarihi: 05.02.2019)

⁴⁰⁶Niyaz Niftiyev, *Azerbaycan`da Birgeyaşayış ve Multukulturalizm*, Bakü Uluslararası Multukulturalizm Merkezi, Bakü, 2015, s. 93.

Kilisesi verilebilir. 2011 yılında Azize Nino Kilisesi'nin restorasyondan sonra açılışı yapılmıştır.⁴⁰⁷

1.9.1. Kürmük Alban Mâbedi

“Kürmük” kavramı iki kelimedenden oluşmaktadır. “Kür”- Kitabı Dede Korkut destanında “*deli*”, “*coşkulu*”, “*sert*”, “*mük*”-ise bölgede yaşamış eski halklardan birinin ismi olduğu bilinmektedir.⁴⁰⁸ Kürmük Mâbedi, Qakh (Qax) ili Emberçay köyü yakınlarında eski bir Alban mâbedidir. Mâbedin inşa tarihi I-III. yüzyıllara dayandırılmaktadır. Ölçüleri 13.6 * 8.8 nispetindedir. Mâbed, yüksek bir arazide bulunmaktadır. Arkeolojik araştırmalar, mâbedin merhaleli şekilde dört kez onarıldığını göstermektedir. Birinci merhale I-III. yüzyıllara, ikinci merhale IV-VII. yüzyıllara, üçüncü merhale VIII-IX. yüzyıllara, dördüncü merhale ise IX. yüzyıla tesadüf etmektedir. Bu mâbed, 1892-1894 yıllarında yıkılarak KOHBD'ın hesabına üzerine Rus Ortodoks tarzında kilise yapılmıştır. Birinci merhalede yapılmış Kürmük Mâbedi'nin dokuz metre uzunluğunda olan duvar kısımları günümüze kadar gelmiştir. Araştırmacılara göre, Kürmük Mâbedi'nin temeli üzerinde Kafkas Albaniyası zamanında Selena Ay Mâbedi mevcutmuş.⁴⁰⁹

Memmedli'ye göre, Kürmük Mâbedi'nde 1956 yılında Azerbaycan araştırmacılarından Vilayet Quliyev tarafından esaslı tahkikat yapılmıştır. Quliyev'e göre, bu mâbed bir havari mâbedidir ve I-III. yüzyıllarda Albaniya'ya Hıristiyanlığı yaymağa gelmiş ilk hevarilerinden olan Yelisey tarafından yaptırılmıştır. Kürmük Mâbedi, 1892-1894 yıllarında Rus Ortodoks Kilisesi'ne, 2004 yılında yeniden restore edilerek Gürcü Ortodoks Kilisesi'ne dönüştürülmüştür.⁴¹⁰ Qakh (Qax) ilinde yaşayan Hıristiyan İngiloylar, Kürmük Mâbedi'ni Aziz Georgi Kilisesi adlandırmaktadırlar. **(Bkz: Ek- 2.5)**

⁴⁰⁷ Gündüz İsmayılov, *Tolerantlık: Bildiklerimiz, Bilmediklerimiz*, Nurlar Neşriyyatı, Bakü, 2014, s.186; Ayrıca bkz: İrade Sarıyeva, *Tolerantlık; Azerbaycançılık İdeolojyasının Mühim İstikameti Gibi*, Bakı Haber Gazetesi, Yıl 19, Sayı 3214, 2 Şubat 2016, s. 15.

⁴⁰⁸ Arif Akifoğlu, “Yol”, Erişim Tarihi: 14.03.2019, <https://www.youtube.com/watch?v=JimfCMbQqpg>, 25:00- 26:00.

⁴⁰⁹ Mehman İsmayılov, Mahir Efendi, *Kürmük Alban Mâbedi, Azerbaycan Medeniyetinin İncisi*, Saral Poligrafiya Yayınları, Zaqatala, 2014, s.4.

⁴¹⁰ A. Memmedli, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 14.03. 2019.

1.9.2. Aziz Georgi Kilisesi

Aziz Georgi Kilisesi, Qakh (Qax) ilinde ilk yapılmış kiliselerdendir. Kilise, 1855 yılında Hıristiyan din adamlarından olan Aziz Georgi'nin adına Hıristiyan halk arasında toplanılan gönüllü yardımlar ve KOHBD'nin maliye desteği ile Qakh-ingiloy köyünde yapılmıştır. Aziz Georgi Kilisesi'nin binası 120 metrekarelik bir alanı kapsamaktadır. Kilise, Azerbaycan Medeniyet ve Turizm Bakanlığı tarafından tarihî bir anıt olarak korunmaktadır. Aziz Georgi Kilisesi'nde DKDK tarafından devlet kaydı yapılmış dinî heyet faaliyet göstermektedir.⁴¹¹ Bu kilisede sadece hafta sonu ibadeti yapılmaktadır. Hafta sonları kilisede ibadet yaptırmak için Gürcistan Cumhuriyeti'nden Gürcü Ortodoks Kilisesi tarafından atanmış papaz gelmektedir. Papaz hafta sonu ayinini gerçekleştirdikten sonra Gürcistan` geri döner. Diğer günlerde kilise sadece ziyaret için faaliyet göstermektedir ve haftanın bütün günleri ziyarete açıktır. Kilisenin geniş ve güzel bir bahçesi mevcuttur. Bahçede küçük bir mezarlık bulunuyor. Bu mezarlıkta kilisenin kurulmasından günümüze kadar kilisede çalışan ve burada vefat eden Hıristiyan din adamları ve kilise çalışanları defnolunmuştur.⁴¹² (Bkz: Ek- 2.1)

1.9.3. Azize Nino Kilisesi

Azize Nino Kilisesi de Qakh (Qax) ilinde ilk yapılmış kiliselerdendir. Kilise, Qakh (Qax) ilinin Alibeyli köyünde bulunmaktadır. Kilise, 330'lu yıllarda yaşamış Azize Nino isimli bir Gürcü aydın ve din adamının anısına yapılmıştır ve 0.32 hektar alanı kapsamaktadır. 1855 yılında KOHBD tarafından yapımına başlanılmış kilisenin inşası 1877 yılında tamamlanmıştır. Azize Nino Kilisesi'nde sadece Qakh (Qax) İli Alibeyli köyünün Hıristiyan inancına mensup olan halkı değil, ayrıca yakın komşu köylerin Hıristiyan ahali de ibadet etmektedir. Azize Nino Kilisesi de bölgedeki diğer kiliseler gibi Azerbaycan Medeniyet ve Turizm Bakanlığı tarafından eski anıt olarak korunmaktadır. Kilise binası kullanım için elverişlidir.⁴¹³ Alizade'nin *Azerbaycan'da Hıristiyanlık Geçmişten Bugüne* isimli çalışmasında verdiği bilgiye göre, Azize Nino

⁴¹¹ S. Abdullayeva, *Azerbaycan'da Kiliseler: Dinî Dözümlülüğün Uzunömürlü Şahitleri*, 525. Gazete, 11 Aralık 2013, s. 6; Ayrıca bkz: Anar Alizade, *Azerbaycan'da Hıristiyanlık Geçmişten Bugüne*, s. 110.

⁴¹² Nezerli, Kişisel görüşme, Meşebaş Qakh (Qax), Tarih: 10.04.2019.

⁴¹³ Y. Mahmudov, ve diğ., "XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Kuzeybatı Azerbaycan'da Ortodoksların Siyaseti..", s.7; <http://www.dqdk.gov.az> (Erişim Tarihi: 16.02.2019) .

Kilisesi, 2010 yılında DKDK tarafından devlet kaydı yapılmıştır ve kilisede Gürcü Ortodoks Hıristiyan dinî heyet faaliyet göstermektedir.⁴¹⁴

Aziz Georgi Kilisesi`nde olduğu gibi Azize Nino Kilisesi`nde de hafta sonu ayin yapılmaktadır. Diğer günlerde kilise sadece ziyaret için faaliyet göstermektedir. Haftasonu ayinini, aynı papaz, haftanın cumartesi günü Aziz Georgi Kilisesi`nde, pazar günü ise Azize Nino Kilisesi`nde icra etmektedir.⁴¹⁵ **(Bkz: Ek- 2.2)**

1.9.4. Aziz Mihail Kilisesi

Aziz Mihail Kilisesi, Qakh (Qax) ili Meşebaş köyünde bulunuyor. Kilisenin binası 300 metrekarelik bir alanı kapsamaktadır.⁴¹⁶ Kilise, Hıristiyan azizlerinden Aziz Mihail`in isminin anısına, 1892-1894 yıllarında KOHBD`in maliye desteği ve Meşebaş köyü ahalisinin yardımları ile yapılmıştır.⁴¹⁷ Kilise, 1992-1993 yıllarında yeniden tamir edilmiştir. Aziz Mihail Kilisesi de bölgedeki diğer kiliseler gibi Azerbaycan Medeniyet ve Turizm Bakanlığı tarafından dinî ve tarihî anıt olarak korunmaktadır. Kilise, haftanın tüm günleri ziyarete açıktır. ⁴¹⁸ DKDK`in Qakh (Qax) ili temsilcisi Terlan Nezerli`nin verdiği bilgiye göre, Hıristiyan İngiloylar`ın ikamet ettikleri köylerden olan Meşebaş köyündeki Aziz Mihail Kilisesi küçük bir kilisedir ve sadece ziyaret için faaliyet göstermektedir. Kilise, haftaiçi hergün ziyaretçilere açık olsa da burada dinî ayin icra edilmemektedir. Ziyarete gelenler sadece burada mum yakarak, dua etmektedir.⁴¹⁹ **(Bkz: Ek- 2.3)**

1.9.5. Aziz Sameba Kilisesi

Aziz Sameba Kilisesi, Qakh (Qax) ili Kötüklü köyünde bulunuyor. Kilisenin binası 600 metrekarelik bir alanı kapsamaktadır. Aziz Sameba Kilisesi, Aziz Mihail Kilisesi ile aynı tarihte 1892-1894 yıllarında KOHBD`in maliye desteği ile yapılmıştır. Aziz Sameba Kilisesi de bölgedeki diğer kiliseler gibi Azerbaycan Medeniyet ve Turizm Bakanlığı tarafından dinî ve tarihî anıt olarak korunmaktadır. Araştırmacı

⁴¹⁴ Alizade, *Azerbaycan`da Hıristiyanlık Geçmişten Bugüne*, s. 111.

⁴¹⁵ Nezerli, Kişisel görüşme, Meşebaş Qakh (Qax), Tarih: 10.04.2019.

⁴¹⁶ S. Abdullayeva, *Azerbaycan`da Kiliseler: Dinî Dözümlülüğün Uzunömürlü Şahitleri*, s. 6

⁴¹⁷ Y. Aliyeva, "Azerbaycan`da Hıristiyanlık", *Dövlət və Din Mecmuası*, Ocak 2009, ss. 46-49

⁴¹⁸ Abdullayeva, *Azerbaycan`da Kiliseler: Dinî Dözümlülüğün Uzunömürlü Şahitleri*, s. 6.

⁴¹⁹ Nezerli, Kişisel görüşme, Meşebaş Qakh (Qax), Tarih: 10.04.2019.

Abdullayeva'nın verdiği bilgiye göre, kilisenin binası kullanım için tam elverişli değildir.⁴²⁰

Aziz Sameba Kilisesi'nin devlet kaydı yapılmadığı için tam olarak faaliyet gösterememektedir. Kilise, köy halkın gönüllü yardımları ile restore edilmiştir. Kilise sadece çarşamba günü ziyarete açılmakta ve köy halkı burada dualar etmektedir. Fakat devlet kaydı olmadığı için Gürcistan'dan gelen keşiş bu kilisede ayin icra etmemektedir. Bu yüzden kilisedeki dinî faaliyetlere Vera Bergaşivili isimli köy sakini rahberlik etmektedir. Aziz Sameba Kilisesi'nin bahçesinde köy kreşi bulunmaktadır. Kötüklü köy halkının söylediklerine göre, Aziz Sameba Kilisesi'nin devlet kaydının yapılması için köy halkı imza toplayarak DKDK'a müracaatta bulunmuşlardır.⁴²¹ (Bkz: Ek- 2.4)

2. İngiloylar'da İslâm

VIII. yüzyılın başlarında Araplar'ın Albaniya'ya gelmesi ile Albaniya Devleti parçalandı ve bu diğer Alban halkları gibi eski Geller'in dinî durumlarında da değişikliğe neden oldu.⁴²² Sonuçta Albaniya'da ve burada yaşayan halkların hayatında yeni bir dinî inanç, İslâm inancı yayılmağa başlamıştır.

İlk başlarda İslâm dinî Alban halkları arasında hızlı bir şekilde yayılamamıştır. Aliyev "Kuzeybatı Azerbaycan'da İslâm (IX-IX. yüzyıllar)" isimli makalesinde ifade ettiğine göre, İslâm dininin Albaniya'da ve aynı zamanda Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde geniş kapsamda yayılamamasının sebeplerinden biri de bu arazilerin sıkça Hazarlar'ın saldırılarına mâruz kalması ve bölgenin onların kontrolü altına girmesi idi. VII. yüzyılın ortalarından başlayarak VIII. yüzyılın sonlarına kadar devam eden Arap-Hazar çatışmaları Araplar'ın bölgede faaliyetlerine engel olmaktadır. Hazarlar, sadece Kuzeybatı Azerbaycan'da değil, aynı zamanda Kuzey Kafkasya'da İslâm dininin yayılmasına engel olmuştur. İslâm dininin bölgede büyük ölçüde yayılması ise Abbasiler dönemine tesadüf etmektedir.⁴²³

⁴²⁰ Abdullayeva, *Azerbaycan'da Kiliseler: Dinî Dözümlülüğün Uzunömürlü Şahitleri*, s. 6.

⁴²¹ Nezerli, Kişisel görüşme, Kötüklü Qakh (Qax), Tarih: 10.04.2019.

⁴²² Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, ss. 74-75.

⁴²³ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. yüzyıllarda*, Bakü, 1989, s.133; Ş. Aliyev, "Kuzey Batı Azerbaycan'da İslâm", *Azerbaycanşünaslığın Aktuel Problemleri II Uluslararası İlmî Konferansı Bildirisi*, Bakü, 2011, ss. 309-311.

X. yüzyılda ise Albaniya`da dinî bakımdan tam bir hoşgörü ortamı oluşmuş ve burada yaşayan halklar istedikleri dine inanmakta serbest bırakılmışlardır. Bu dönemde iktidarda olan Şah Adarnerseh de halk arasında toleranslı bir tavır sergilemiştir. Şah, cuma günleri bölgede yaşayan Müslümanlar`la, cumartesi günleri Yahudiler`le, pazar günleri ise Hıristiyanlar`la beraber ibadet edermiş.⁴²⁴ Aliyev, Arap yazar İbn Havkâl`a istinaden şah Adarnerseh`in oğlu İştan`ın da Müslüman olduğunu söylemektedir.⁴²⁵

2.1. İngiloylar`ın İslâm`la Tanışması

Araplar`ın Albaniya`ya gelişi ile burada yaşayan diğer halklar gibi eski Geller de İslâm dinî ile tanışmaya başladılar. İslâm dinini Albaniya`da yayırken Araplar`ın bölgede mevcut farklı dinî cemaatlere karşı tavrı aynı olmamıştır. Aliyev diyor ki, Araplar bölgenin ateşperest ve putperest ahalisi arasında İslâm`ın yayılmasında çok ısrarlı olsalar da Hıristiyanlar arasında İslâm`ı kabul ettirilmesinde mülayim davranmışlardır. Bu yüzden eski Geller arasında İslâm`ı kabul edenler olsalar da Hıristiyanlığ`a olan bağlılığını sürdürenler de vardı.⁴²⁶

Memmedli`ye göre, İngiloylar, XI. yüzyılın başlarından XIX. yüzyılın ortalarına kadar İslâm inancına mensub olmuşlardır.⁴²⁷

Olson, XVII. yüzyılın başında I. Şah Abbas`ın İran üzerinden İslâm`ı Kafkasya`da İngiloylar da dahil olmak üzere birçok halklara tanıttığından ve İngiloylar`ın daha çok İslâm`ın Şiilik koluna çok bağlı olduklarından bahseder. Yine araştırmacının belirttiğine göre, Osmanlı Kafkasya`yı işgal ettikten sonra İngiloylar`ın bir kısmı İslâm`ın Sünni kolunun Hanefî mezhebini kabul etmiştir. Araştırmacı, günümüzdeki İngiloylar`ın büyük çoğunluğunun İslâm`ın Şii kolu geleneğine bağlı olduğunu belirtmektedir.⁴²⁸

Pedro Ramet isimli yabancı bir araştırmacı tarafından yapılan “*Sovyetler ve Doğu Avrupada Din ve Milliyetçilik*” isimli istatistik bir raporda, geçmiş Sovyetler Birliği`nde mevcut olan Müslüman topluluklardan bahsedilirken, İngiloylar`dan da

⁴²⁴ Karaulov, *Svedeniye Arabiskih Geografov 9 i 10 vekov o Kavkaze Armeni i Azerbaydjane*, s. 57.

⁴²⁵ Ş. Aliyev, “Kuzey Batı Azerbaycan`da İslâm”, ss. 309-311.

⁴²⁶ Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, ss. 74-75.

⁴²⁷ A. Memmedli, *Mâbedler Diyarının Tarihi*, s. 23.

⁴²⁸ Olson, *an Ethnohistorical Dictionary of the Russian and Soviet Imperies*, s.291.

bahsedilmektedir. Raporda İngiloylar, “*Müslüman Gürcüler*” olarak ifade edilmektedir.⁴²⁹

Mustafayev de İslâm`ın Albaniya`da yayıldığı dönemde buradaki dinî durumun sabit olmadığından, İslâm ile beraber putperestlik, ateşperestlik, doğa ile ilgili inançların halk arasında mevcut olmasından bahsetmektedir. Araştırmacıya göre, İslâm halk arasında hızlı bir şekilde yayılmakta devam etmekte idi. Albaniya`nın kırsal bölgelerinde ise Hıristiyan inancında olan Albanlar`ın birçoğu cizye vergisi ödemekle kendi inançlarında kala bilirlerdi.⁴³⁰ Arap hilâfetinin, gayri İslâmî dinî müesseselere bu şekilde davranmasının sebebi, kiliseleri ve oradaki dinî rehberleri himaye etmesi idi. Misyonerlik ve tebliğ yönünden Albaniya`da Hıristiyanlıg`ın yayılış şekli ile İslâm`ın yayılış şekli farklılık arz etmekteydi. Şöyle ki; Albaniya arazisinde Hıristiyanlıg`ın ilk yayılışı tamamen sulh ortamında olmuştur. Fakat İslâm, Albaniya`da Araplar`ın ülkeyi istila etmesi şeklinde yayılmağa başlamıştır. Bu yüzden de Hıristiyan inancında olan diğer Alban halkları gibi eski İngiloylar` da ilk başlarda Araplar`ın getirdiği yeni dine şüphe ile yaklaşmış, içten bağlanamamışlar ve kendi inançlarında kalmaya öncelik vermişlerdir.⁴³¹ Fakat her ne kadar İslâm dini Albaniya`ya Araplar`ın ülkeyi feth etmesi ile yayılmağa başlasa da Albaniya`da yaşayan halklar İslâm`ı kabul etmekte serbest idiler. Sadece İslâm`ı kabul etmeyenler cizye vergisi vermek zorunda idiler.⁴³²

Aliyev, IX-IX. yüzyıllarda Albaniya`da mevcut dinî durumdan bahsederken, Araplar tarafından Albaniya`da yaşayan Hıristiyan ahalden cizye vergisi alınırken bazı istisnalara yer verildiğini belirtmektedir. Mesela, Emevîler zamanında Hıristiyan keşişlerden vergi alınmıyordu. Hatta keşişlerin dokunulmazlık hakları da vardı. Araplar`ın askeri seferlerine iştirak eden zimmîler de cizye vergisinden muaf tutulurlardı. Çünkü harbe iştirak etmek, cizye vergisini karşılıyordu. Günümüzdeki

⁴²⁹ Pedro Ramet, *Religion and Nasionalism in the Soviet and East Evropean Politices Edited*, Duke University Press, Durham and London, 1989, s.432.

⁴³⁰ Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, ss. 39-40.

⁴³¹ Ziya Bünyatov, *Azerbaydjan v VII-IX. Veka (Azerbaycan VII-IX. yüzyıllarda)*, İzdatelstvo Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSRİ, Baku, 1965, s. 94-95; Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, ss. 39-41.

⁴³² Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 75.

İngiloylar`ın ecdadı kabul edilen eski Geller de Arap hilâfetinin askeri seferlerine iştirak etmişlerdir.⁴³³

Velihanlı *IX-XII. yüzyıl Arap Coğrafyacı Seyyahları Azerbaycan Hakkında* adlı eserinde XII. yüzyıl Arap yazarı el- Karnati`ye (ö. 1170) istinaden VIII. yüzyılda Mesleme ibn Abdulmelik`in Kafkasya`da birçok halkları Müslüman etmelerinden bahsederken, eski Geller`in ikamet ettiği Filan Şahlığı`nı da ayrıca göstermektedir.⁴³⁴ Aliyev, el-Karnati`nin VIII. yüzyılda Gelleri`in İslâm dinini kabul etmeleri ile ilgili bilgilerin, Gürcü, Ermeni kaynaklarda geçmediğini belirtmektedir. Diğer Arap, Gürcü ve Ermeni kaynakları eski Alban halkları içerisinde sadece tüccarların ve sanatkarların İslâm`ı kabul ettiklerini ifade etmektedir. Bahsedilen eserde el-Mukaddesi, Albaniya`nın kuzeybatı sınırında Geller`in eskiden ikamet ettikleri arazilerden olan Tebla şehri hakkında bilgi verirken, burada Müslümanlar`ın 500 evinin olduğunu ve burada yaşayan halkın çoğunluğunun Hıristiyan olduğunu ifade etmiştir.⁴³⁵

Velili`ye göre, İngiloylar 1616-1617 yıllarında bölgede yaşayan I. Şah Abbas⁴³⁶`ın yardımı ile Lezgiler tarafından Müslümanlaştırılmışlardır.⁴³⁷ Fakat, Aliyev, bu bilginin I. Şah Abbas`ın İngiloylar`ı Müslümanlaştırması fikrinin yanlış bir fikir olduğunu, zira I. Şah Abbas`dan önce de İngiloylar arasında İslâm dinî mevcut olduğunu belirtmektedir. Araştırmacıya göre, I. Şah Abbas, sadece bölgedeki Hıristiyanlığı ortadan kaldırmağa çalışmıştır.⁴³⁸ Paşayeva`nın verdiği bilgiye göre, İngiloylar`ın ikinci defa İslâm dinini kabul etmesi 1616-1617 yıllarında gerçekleşmiştir. Araştırmacıya göre, bu yıllarda İslâm`ı kabul etmiş İngiloylar`ın bir kısmı XIX. yüzyılda Gürcistan piskoposu İon`un bölgedeki faaliyetleri sonucunda yeniden Hıristiyanlaştırılmışlardır. Araştırmacı, 1886 yılı istatistik verilerine göre, 1890`lı yıllarda Zaqatala bölgesinde yaşayan on binden fazla İngiloydan 7126`ının İslâm inancında olduğunu belirtmektedir.

⁴³³ Ş. Aliyev, "Kuzey Batı Azerbaycan`da İslâm", s. 309.

⁴³⁴ Velihanlı, *IX-XII. yüzyıl Arap Coğrafi Seyyahları Azerbaycan Hakkında*, s. 160.

⁴³⁵ Ş. Aliyev, *Kuzeybatı Azerbaycan: İngiloylar*, s. 75.

⁴³⁶ **I. Şah Abbas**, (1587-1629) Safevî Devleti`nin ünlü hükümdarlarından biridir. XVII. yüzyılda Gürcüler`i Müslümanlaştırması ile ün kazanmıştır. (Cihat Aydoğmuşoğlu, "Safevî Hükümdarı Şah Abbas`ın Dinî Siyaseti", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, Yılı 3, Sayı 6 Türkiye, 2011, s. 1330)

⁴³⁷ Velili, *Azerbaycan: Coğrafi, Tabii, Etnografik ve İktisadi Mûlahezat*, (Osmanlıca), s. 85.

⁴³⁸ Ş. Aliyev, 45 yaş, Tarihçi ve araştırmacı, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 13.07.2016.

Aynı istatistik verilerine göre, Rusya Devleti, resmî belgelerde Müslüman İngiloylar'ı “İngiloy” gibi, Müslüman olmayan İngiloylar'ı ise “Gürcü” gibi göstermiştir.⁴³⁹

Gaybullayev, *Toponimiya Azerbaydjana* adlı eserinde belirttiğine göre, İngiloylar ikinci defa İslâm dinni XVIII. yüzyılın başlarında benimsemişlerdir.⁴⁴⁰

Cavadova, “XIX. yüzyılda Şeki-Zaqatala Bölgesi Ahalisinin Etnik ve Demografik Yapısı” isimli makalesinde belirttiğine göre, XIX. yüzyılın başında Car-Balaken Cemaatliği'nde yaşayan ahalinin tamamı Müslüman idi.⁴⁴¹

Kerimov, “İngiloylar'ın Kültür ve Medeniyetimizde Genel ve Özel Yönlerinin Bazı Meselelerine Dair” adlı çalışmasında 1870'li yıllarda Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde yaşayan Müslüman İngiloylar'ın sayısının 7126 olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴²

Sonuç olarak, İngiloylar'ın ecdatları kabul edilen eski Geller İslâm ile Arap hilâfetinin Albaniya'yı işgal etmesi sırasında yani VIII. yüzyılda tanışmışlardır. Bazı araştırmacıların belirttikleri gibi İngiloylar'ın XVII. yüzyılda Safevî hükümdarlarından I. Şah Abbas tarafından Müslüman oldukları şeklinde verilen bilgiler doğru değildir. I. Şah Abbas, eski Geller'in ikamet ettikleri bölgeye geldiğinde zaten onlar Müslüman idiler. I. Şah Abbas, sadece Hıristiyan inancını ortadan kaldırmağa çalışmış ve bu suretle İslâm'ı İngiloylar arasında daha da pekiştirmiştir.

2.2. Günümüzdeki İngiloylar'da İslâm

Günümüzde İslâm İnancına mensup olan İngiloylar'ın sayısı Hıristiyan inancına mensup olan İngiloylar'ın sayısından fazladır.

Migeladze'ye göre, Azerbaycan'da mevcut olan İngiloylar'ın Müslüman kesimi daha çok Zaqatala ve Balaken illerinde ikamet etmektedir. Qakh (Qax) ilinde ise Müslüman İngiloylar'ın nüfusu azlık teşkil etmektedir.⁴⁴³

⁴³⁹ Paşayeva, *Azerbaycanlılar'ın Aile Merasimlerinde Etnik Eneneler*, ss. 49-52.

⁴⁴⁰ Gaybullayev, *Toponimiya Azerbaydjana*, s. 73; R. Aliyeva ve diğ., *Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Luğatı*, C. I, s. 371.

⁴⁴¹ Cavadova, “XIX. yüzyılda Şeki- Zaqatala Bölgesi Ahalisinin Etnik ve Demografik Yapısı”, s. 52.

⁴⁴² E. Kerimov, “İngiloylar'ın Kültür ve Medeniyetimizde Genel ve Özel Yönlerinin Bazı Meselelerine Dair”, s. 34.

⁴⁴³ Migeladze, “İngilos”, *Encyclopedia of Worlds Cultures*, C. VI, s. 150.

Cavadov, *Azerbaycan`ın Azsayılı Halkları ve Millî Azlıkları* isimli çalışmasında İngiloylar`ın Müslüman kesiminin İslâm`ın Sünni kolunun Şâfiî mezhebine bağlı olduklarını ifade etmektedir.⁴⁴⁴ Aliyev`in belirttiğine göre, son yılların istatistiklerinde Azerbaycan`da 20 bin civarında Müslüman İngiloy yaşamaktadır.⁴⁴⁵

Kamran Memmedov`un söylediğine göre, günümüzde İslâm dinine mensup İngiloylar, Balaken ilinin İtitala köyünde, Zaqatala ilinin Aliabad kasabası ve Mosul köyünde ikamet etmektedirler. Müslüman İngiloylar, İslâm`ın Sünni kolunun Şâfiî mezhebine bağlıdırlar. Müslüman İngiloylar`ın ikamet ettikleri köylerin hepsinde ibadet yerleri olan camii veya mescitler bulunmaktadır. Camii ve mescitler, DKDK ve KMİ⁴⁴⁶ ne bağlı olarak faaliyet göstermektedir. Bu camiilerin hepsinde DKDK tarafından resmi kaydı yapılmış dinî heyet mevcuttur. Camiilerde ibadetlere, BİÜ`nden mezun olmuş imamlar görev yapmaktadır Müslüman İngiloylar günlük ibadetlerini daha çok camii ve mescitlerde yapmaya gayret göstermektedirler. Camiilerde mukaddes cuma günü ibadetine katılım, diğer günlere göre daha fazla olmaktadır. Ayrıca camii ve mescitlerde mukaddes gün ve geceler ile ilgili programların yapılmasına önem verilmektedir. Her yıl Muhammed Peygamber`in doğumu ile ilgili Mevlid`i Nebi programları tüm köy camiilerinde yapılmaktadır.⁴⁴⁷

Müslüman İngiloylar`ın çoğunluğunun yaşadıkları Aliabad kasabasında camii ile beraber 40 civarında hücre (küçük mescit) bulunmaktadır. Bu hücreler Aliabad Kasabası Camii heyeti (köyde ve ya kasabada dinî işleri yürüten özel dinî heyet) bünyesinde faaliyet göstermektedir. Hücreler yalnız Ramazan aylarında faaliyet gösterebilir misafirler için her zaman kullanıma açıktırlar.⁴⁴⁸

⁴⁴⁴ G. Cavadov, *Azerbaycan`ın Azsayılı Halkları ve Millî Azlıkları*, Elm Yayınları, Bakü, 2000, s. 235.

⁴⁴⁵ Ş. Aliyev, *Azerbaycan`ın Kadim ve Bağımsız Etnosu-İngiloylar*, www. unikal.org (Erişim Tarihi: 01.06.2016).

⁴⁴⁶ **Kafkasya Müslümanları İdaresi**, ilk defa Çarlık Rusya`sı devrinde 1832 yılında Gürcistan`ın başkenti Tiflisede kuruldu. Rehberi tüm Kafkasya ülkelerinin dinî lideri olan Şeyhülislâm idi. Şeyhülislâmlık makamı 1917 yılında feshedildi. 28 Mayıs 1918`da Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra Kafkas Müslümanları Ruhani İdaresi adlı kurum Tiflis`ten Bakü`ye taşındı ve 1917`de feshedilmiş Şeyhülislâmlık kurumu yeniden tesis edildi. Şeyhülislâmlık makamına atanmış Ahund Molla Ağa Alizade aynı zamanda Mevara-i Kafkas Müslüman Ruhanileri İdaresinin Başkanıydı. Bugün bu makam`ın lideri Şeyhülİslâm Hacı Allahşükür Paşazadedir. (<http://www.qafqazislâm.com>, Erişim Tarihi: 15.02.2019)

⁴⁴⁷ Kamran Memmedov, 44 yaş, Öğretmen, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 21.10.2019.

⁴⁴⁸ Samed Vahabov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 26.05.2019.

Müslüman İngiloylar, hacc ibadetine çok önem verirler. Maddî durumları uygun olan İngiloylar, mutlaka hacc ibadetini yerine getirmeğe gayret ederler. Hac ibadetinden dönen, komşularını, akrabalarını ve tüm tanıdıklarını evine davet eder ve yemek ikramı yapar.

Müslüman İngiloylar`ın ikamet ettikleri köylerde camii ve mescitlerin bünyesinde dinî eğitim veren Kur`ân kursları faaliyet göstermektedir. Dinî eğitim kız ve erkek öğrencilere ayrı olarak verilmektedir. Erkek Kur`ân kurslarında BİÜ ve Aliabad İslâm Kolleci`nden mezun olan öğretmenler, kız Kur`ân kurslarında ise Şebnem İslâm Kolleci`nden mezun olan bayan öğretmenler eğitim vermektedir. ⁴⁴⁹

Müslüman İngiloylar, dinî bayramları olan Ramazan ve Kurban bayramlarını her yıl büyük coşkuyla kutlarlar. Bu bayramların tarihi KMİ kadınlar şurası tarafından belirlenmektedir.

2.3. İngiloylar`ın İkamet Ettikleri Bölgede İslâm`a ait Dinî Âbideler

Albaniya`nın eski halklarından biri olan İngiloylar`ın yaşadıkları köylerde İslâm mimarisine uygun camiiler ve mescitler bulunmaktadır. Bu camii ve mescitlerin her birisi bir sanat numunesidir. Bu camii ve mescitlerin bazıları XIX. yüzyılın ikinci yarısında yapılmıştır. İngiloylar`ın ikamet ettikleri İslâm inancına mensub olan köyler, XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası`nın Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde yürüttüğü zoraki Hıristiyanlaştırma politikası karşısında cesurca mücadele etmiş köylerdir. Bu bakımdan bahsi geçen İngiloy köylerindeki camii ve mescitler birer tarihî mimari anıtlar olmakla beraber, Çarlık Rusyası döneminde millî ve manevî değerlerin korunması yolunda mücadele eden insanların güç kaynağı, millî ve manevî değerlere olan sadakatın sembolü olmuştur. Günümüzdeki Müslüman İngiloylar`ın ikamet ettikleri köyler içerisinde Aliabad kasabasının özel bir yeri vardır. Bu kasaba hatta Sovyet hakimiyeti yıllarında en güçlü baskı dönemlerinde bile dinî birliğini korumuştur. ⁴⁵⁰

Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde mevcut olan dinî âbideler, Alban mimarisi ile İslâm mimarisinin sentezinden ortaya çıkmıştır ve çok sağlam bir yapıya sahiptir.

⁴⁴⁹ K.Memmedov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 21.10.2019.

⁴⁵⁰ A. Memedli, *Azerbaycan`ın Kuzeybatı Bölgesinin Tarihî Âbideleri*, ss.121-122.

Mesela, 1913-1915 yıllarında bölgede çok dehşetli bir depreme rağmen, burdaki camiiler yıkılmadan ayakta kala bilmişlerdir.⁴⁵¹

Günümüzdeki İngiloylar`ın ikamet ettikleri köylerde İslâm`a ait Aliabad Kasaba Camii, Mosul Köyü Camii, İtitala Köyü Camii ve Aliabad İslâm Medresesi isimli dinî âbideler mevcuttur.

2.3.1. İtitala Köyü Camii

Çalışmamızın ikinci bölümünde Çarlık Rusyası`nın Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde zoraki Hıristiyanlaştırma siyaseti konusuna değinmiştik. Bu süreçte İngiloylar`ın ikamet ettikleri Zaqatala ve Balaken illerinde baş veren isyanın esas merkezleri Zaqatala ilinin Aliabad ve Mosul köyleri ve Balaken ilinin İtitala köyü idi. Aliabad, Mosul ve İtitala köyleri, Çarlık Rusyası`nın zoraki Hıristiyanlaştırma siyasetine karşı kendi inanclarını savunmak için mücadele etmişlerdir. Günümüzde bu köylerde İslâm dinî âbideleri mevcuttur.⁴⁵²

İtitala Köyü Camii, Müslüman İngiloylar`ın ikamet ettikleri Balaken ili İtitala köyünde bulunuyor. Camii, 1902-1907 yıllarında köy cemaatinin gönüllü yardımları ile tuğladan inşa olunmuştur. Bahçesi ile beraber 1500 metrekare bir alanı kapsamaktadır. Camiinin kapsadığı alan ise 160 metrekaredir. Dışarıdan yüksekliği 20 metre, iç hündürlüğü ise 6 metredir. Camiinin minaresi bölgenin çoğu camiilerinde olduğu gibi camiiden kenarda bahçede yapılmıştır. Minare, çelik konstrüksiyonlardan kurulmuştur. 1989 yılında camiinin bahçesine taş duvar inşa olunmuştur. Camii, dinî ve tarihî anıt olarak Azerbaycan Turizm ve Medeniyet Bakanlığı tarafından korunmaktadır.⁴⁵³ (**Bkz: Ek- 2.7**)

2.3.2. Aliabad Kasaba Camii

Aliabad Kasaba Camii, XVII. yüzyılda yapılmıştır. Bu camii iki bin kişinin ibadet edebileceği kapasitededir. Aliabad Kasaba Camii`nin yirmi metre yüksekliği olan minare mevcuttur. 1981 yılında bu camii kasaba halkının gönüllü yardımları ile esaslı bir şekilde tamir edilerek, çatısı değiştirilmiştir. On sekiz yirmi metre yüksekliği olan

⁴⁵¹ A.Memmedli, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 24.03.2019.

⁴⁵² A. Memmedli, *Azerbaycan`ın Kuzeybatı Bölgesinin Tarihî Âbideleri*, ss.121-122.

⁴⁵³ A. Memmedli, Kişisel görüşme, Balaken, Tarih: 11.05.2019; Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: Şamil Hırhırov, *Balaken ili Dinî Âbideleri*, Yayımlanmamış Lisans Tezi, BİÜ, Zaqatala, 2011, s. 24.

minarenin çürüyüp dağılmakta olan üst kısmı yenlenmiştir. Ayrıca camiinin ön tarafında bu bölgede ünlü olan Hacı İrzebala isimli şahsın kabri vardır.⁴⁵⁴ Aliabad Kasaba Camii`nde KMİ onayı ile Zaqatala şehir kadısı tarafından tayin edilen imam görev yapmaktadır. Aliabad Kasaba Camii`ne tayin edilmiş imam aynı zamanda kasabaya dinî açıdan liderlik etmektedir. O, kasaba arazisinde camii ile beraber tüm hücre, medrese ve Kur`ân kurslarının faaliyetlerini düzenler ve bölge kadısının onayı ile gerekli dinî kadroların tayini meselesini bakar. Dinî heyetin faaliyet programını hazırlar ve kanuna uygun şekilde topluluğun dinî işlerini yürütür. Camii, tarihî âbide gibi Azerbaycan Turizm ve Medeniyet Bakanlığı tarafından korunmaktadır.⁴⁵⁵ (Bkz: Ek- 2.6)

Camiinin bünyesinde ayrıca orta okul öğrencilerinin İslâm din eğitimi alabilmeleri için kız ve erkek öğrenci kursları faaliyet göstermektedir. Çocuklarının İslâm dinini ve İslâm dininin mukaddes kitabı olan Kur`ân-ı Kerîm`i öğrenmesinin isteyen ebeveynler öğleden sonra çocuklarını bu kurslara gönderirler. Kurslarda eğitim almak gönüllülük esasında göredir.⁴⁵⁶

2.3.3. Aliabad İslâm Medresesi

Günümüzdeki İngiloylar`ın nüfus bakımından en kalabalık yerleşim birimlerinden biri olan Aliabad kasabasında bulunan Aliabad İslâm Medresesi, erkek öğrenciler için İslâm dinî eğitimi veren okuldur. Adı geçen kasabada bu dinî okulun kurulmasına sebep bağımsızlık döneminden sonra Azerbaycan`ın bu bölgesinde yaşanan olaylar olmuştur. XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası ve Gürcü Ortodoks Kilisesi, Azerbaycan`ın bu bölgesinde zoraki Hıristiyanlaştırma siyaseti gerçekleştire de Aliabad kasabasında bu siyaset netice vermemişti. Bir asır sonra 1990`lı yıllarda Azerbaycan Cumhuriyeti`nde mevcut olan siyasi buhrandan yararlanan komşu Gürcistan`dan gelmiş özel amaçlı misyoner grupların desteği ile kasabada yeniden Hıristiyanlaştırma politikası başlatılmıştır. Bu durum çoğunluk nüfusu Müslüman olan kasaba halkını rahatsız etmiştir Bunun için kasaba halkı tarafından kasabada İslâm dininin tedris olduğu bir okulun açılması talebi ileri sürülmüştür ve talep halkdan toplanılmış imza

⁴⁵⁴ K. Memmedov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 26.01.2019.

⁴⁵⁵ Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 26.01.2019.

⁴⁵⁶ Darçın Memmedov, 55 yaş, Aliabad kasaba imamı, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 15.04.2019.

listesi ile beraber o zaman Azerbaycan Cumhurbaşkanı olan Haydar Aliyev`e gönderilmiştir. Resmî devlet organlarına talep üzerine devlet tarafından 1984 yılında yapımına başlanan fakat bazı sebeplerden dolayı yapımı yarım kalmış kreş binası okulun kurulması için vakfedilmiştir. Aliabad İslâm Medresesi, 1995 yılı Ekim ayından itibaren faaliyet göstermektedir. Medrese daha sonralar Türkiye Cumhuriyeti`nde mevcut olan Aziz Mahmud Hüdayi vakfının maddî desteği ile faaliyetini devam ettirmiştir. Medrese günümüzde de faaliyetlerine devam etmektedir. İlk zamanlarda Kurân kursu ve yaz kursları olarak faaliyet gösteren medrese 2002 yıldan itibaren günümüze kadar üç yıllık eğitim vermektedir.⁴⁵⁷

Önceleri Aliabad İslâm Medresesi adı ile faaliyet gösteren bu okulun 2017 yılı nisan ayında resmi devlet kaydı yenilenerek, şu an KMİ ve DKDK`in bünyesinde Aliabad İslâm Kolleci adı ile faaliyetlerine devam etmektedir. Şu an Aliabad İslâm Kolleci, erkek öğrenciler için orta seviyede (imam hatip seviyesi) dinî eğitimi vermektedir. Kollecede eğitim alan öğrenciler hem liseye devam etmekte hem de dinî eğitimini tekmilleştirmektedir. Şu an kollecede yaklaşık 100 erkek öğrenci yatılı olarak eğitim almaktadır.⁴⁵⁸ **(Bkz: Ek- 2.9)**

Netice itibariyle, Aliabad kasabasında İslâm Medresesi`nin kurulması ile Hıristyan misyonerlerin kasabada faaliyetlerini zayıflattı ve burada yaşayan İngilizler`i Hıristiyanlaştırma çabaları neticesiz kaldı.

2.3.4. Mosul Köyü Camii

Mosul Köyü Camii, günümüzdeki İngilizler`in ikamet ettikleri köylerden olan Mosul köyünde bulunmaktadır. Camii, tarihî anıt gibi Azerbaycan Medeniyet ve Turizm Bakanlığı tarafından korunuyor. Mosul Köyü Camii, 480 metrekarelik bir alanı kapsamaktadır. Camiinin yüksekliği içeriden 7.60 metredir. Camiinin bahçesinde yirmi iki metre yüksekliğinde minare bulunmaktadır. Camii duvarlarında beş tane kitabe vardır. Kitabelerden elde edilen bilgiye göre, camii köy cemaatinin gönüllü yardımları ile 1889 yılında yapılmıştır. Mosul Köyü Camii, Azerbaycan`ın SSCB`in ⁴⁵⁹ tabiliğinde

⁴⁵⁷ K. Memmedov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 10.01.2019.

⁴⁵⁸ S.Vahabov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 12 Şubat 2019.

⁴⁵⁹ **SSCB**, 1917 yılında Rusya Çarlığı`nın devrilmesi ile Rusya`da kurulan, kendi bünyesinde 15 cumhuriyeti bulunduran ve 1991 yılına kadar varlığını devam ettiren bir halk sosyalist devlet kuruluşu

olduğu yıllarda SSCB Devleti tarafından diğer camiiler gibi kapatılmış⁴⁶⁰ ve Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlık kazanana kadar depo gibi kullanılmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlık kazandıktan sonra 1991 yılında “*Kanlı 20 Ocak Katliamı*”nın⁴⁶¹ yıldönümü günü camii köy halkının ibadeti için yeniden faaliyet göstermeğe başlamıştır. Camii imamı Neymet Aliyev`in verdiği bilgiye göre Mosul Köyü Camii, bölgedeki birçok bilim insanının yetişmesinde önemli rol oynamıştır. Camii, günümüzde tüm vakitlerde halka açıktır ve burada Cuma ve bayram namazları da kılınmaktadır.

Camiinin bahçesinde günlük namazların kılındığı ayrıca küçük bir mescit de bulunmaktadır. Bu mescit, camiinin ısıtılması zor olduğu soğuk kış aylarında kullanılmaktadır. **(Bkz: Ek- 2.8)**

Ayrıca camiinin bünyesinde kız ve erkek öğrencilerin İslâm dinî eğitimi alabilmeleri için Kurân kursları faaliyet göstermektedir. Kurân kursları dersleri camiide

olmuştur. Toprakları`nın 75%`i Avrupa`da 25 %`i ise Asya`da bulunmaktaydı. (Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitapevi, Ankara, 1996, s.445) Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: Elçin Zamanov, *Sovyetler Döneminde Azerbaycan`da Eğitim Haraketleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, Konya, 2014, ss. 5-10)

⁴⁶⁰ 28 Mayıs 1918`de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti`nin 1920 yılı Nisan ayında SSCB tarafından devrilmesi, Azerbaycan`da dinî durumu çok etkilemiştir. SSCB, tâbiliğinde bulunan diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi Azerbaaycan Sovyet Cumhuriyeti`nde de tüm dinî inançların yaşatılmasını engellemiştir. Bu dönemde Azerbaycan`da bulundan tüm dinî âbideler kapatılmış ve sosyal tesislere, depolara dönüştürülmüştür. Azerbaycan`ın diğer bölgelerinde olduğu gibi kuzeybatı bölgesinde de bu siyaset aynile uygulanmıştır. İngilizler`in ikamet ettikleri Zaqatala, Balaken ve Qakh (Qax) illerinde dinî faaliyetler tamamen yasaklanmış ve bölgede mevcut olan tüm dinî âbideler ibadete kapatılarak depo, okul ve diğer sosyal tesisler için kullanılmıştır.

Sovyetler Birliği döneminde ayrıca din adamları da takipe alınmış, dinin ve dinî ayinlerin icra olunması kanunla yasaklanmıştır. Yasağa uymayan din adamlarının bir kısmı Sibiryaya sürgün edilmiş, bir kısmı ise infaz olunarak öldürülmüştür. Aliabad kasabası arazisinde bahsi geçen yıllarda toplu şekilde infaz edilmiş din adamlarının topluca gömüldüğü birkaç yer bulunmaktadır. SSCB döneminde sovyet memurları kasabanın Müslüman cemaatinden bir grup dindarlarını topluca kurşuna dizerek, bu yerlere gömmüşler. **(Bkz: Ek: 2.10-11)** Böyle toplu mezarlar Azerbaycan`ın birçok bölgesinde mevcuttur. Azerbaycan tarihinde mevcut olmuş bu durum 1991 yılında Azerbaycan`ın kendi bağımsızlığını kazanmasına kadar devam etmiş ve bağımsızlıktan sonra tüm dinî âbideler yeniden ibadete açılmış, dini ayinlerin icrası ve dinî yaşam serbest bırakılmıştır. (Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 15.05.2019) Daha geniş bilgi için bkz: Elçin Zamanov, *Sovyetler Döneminde Azerbaycan`da Eğitim Haraketleri*, ss. 73-88

⁴⁶¹ **20 Ocak Katliamı**, 1990 yılında SSCB ordusu tarafından kendi bağımsızlığını kazana bilmesi için sokaklara çıkarak sesini duyurmağa çalışan Azerbaycan halkına karşı yapılmış katliamdır. Bu katliamda Azerbaycan halkı binlerle şehit verdi ve Azerbaycan bu olaydan sonra SSCB Devleti`nden ayrılarak kendi bağımsız cumhuriyetini kurdu. Azerbaycan Cumhuriyeti`nin tüm bölgelerinde her yıl 20 Ocak tarihi “*20 Ocak Katliamı*” şehitlerinin anma günüdür. (<http://azerbaijan.az> Erişim Tarihi: 29.05.2019)

mevcut olan din hizmeti odalarında yapılmaktadır ve bu kurslarda dersler öğlen orta okul dersleri bittikten sonra yapılmaktadır.⁴⁶²

⁴⁶² Neymet Aliyev, 52 yaş, Mosul köyü imamı, Kişisel görüşme, Mosul Zaqatala, Tarih: 11.03.2019.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İNGİLOYLAR'IN KÜLTÜREL YAŞANTISI VE KUTLADIKLARI BAYRAMLAR

1. İngiloylar`da Aile Kültürü

İngiloy ailesi, eskiden geniş aile tipinde ve 20-25 kişiden müteşekkil olmuştur. Bu ailelerde aile fertleri hep bir arada tek bir evde yaşamışlardır. Eğer ev küçükse evin erkekleri bir odada, hanımları ise ayrı odada yaşamışlardır. Bu tarzda olan büyük ailelerde toprak ve diğer emlak umumi mülkiyet kabul edilirdi. Aileyi, “*aksakal*” da denilen ailenin büyüyü yönetirdi. Onun sözünden çıkmak olmazdı. Aile büyüğüne “*baba*” veya “*ata*” diye hitap olunurdu. Aile fertlerinden aile büyüğünün sözünü dinlemeyen aileden dışlanırdı. Ailede evin iç işlerinden hanım sorumlu idi. Evdeki hanımların lideri ise, “*qoca ana*” olarak da adlandırılan büyük anne idi. Büyük ana hanımlar arasında iş taksimi yapar ve pişirilecek yemeklerin çeşitlerini belirlerdi. Büyük ailelerde eşler birbirilerine kendi isimleri ile hitap etmezdi. Baba beşik sallamaz, çocukları kucağına almazdı. İngiloy ailelerinde büyük gelini “*zala*”, büyük amcayı “*biza*”, büyük amcanın eşini “*lala*”, diğer yengeleri ise isimlerinin yanına “*pata*” koyarak çağırırdılar. Büyük aileden ayrılan küçük aileler her ne kadar iktisadî yönden bağımsız olsalar da diğer işlerde neslin aksakalı sayılan büyük atanı dinlemek zorundaydılar.⁴⁶³

Şabanov`a göre ise, eskiden İngiloy ailelerinde anneye “*nana*” denilirdi. Evin en yaşlı hanımına ise “*deda*” denilirdi. Dedanın sözü evde yaşayan herkes için kanun sayılırdı. Evin en yaşlısı erkek olarsa, o zaman ona da deda denilirdi. Eğer evde iki tane gerek yaşlı gerekse sözü geçen hanım var ise, o zaman en yaşlısına “*büyük deda*”, küçüğüne de “*küçük deda*” denirdi. Kısaca eski İngiloy ailelerinde kadının ayrıca bir bağımsızlığı mevcut idi. Günümüz çoğu İngiloy ailelerinde bu örf devam etmektedir. Evin en yaşlı bireyinin sözü evde kanun gibi görülmektedir.⁴⁶⁴

Günümüzdeki İngiloylar`ın aile kültürüne gelince gerek Müslüman gerekse Hıristiyan İngiloylar`da aile mefhumu çok değerlidir. İngiloylar, aile bağlarının korunup

⁴⁶³ Ş. Aliyev, *İngiloylar, Tarihî-Etnografik Tahkikat*, s. 115.

⁴⁶⁴ Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih:19.04 2019.

gözetilmesine çok dikkat ederler. Aile içerisinde anne ve babanın sözü her zaman değerlidir ve önceliklidir. Evlatlar tüm şartlarda aile büyüklerine hürmet gösterirler.⁴⁶⁵ Konu ile ilgili İngiloylar arasında güzel bir atasözü vardır: “*Did mudam dovcer, xeyir ipovni*” (Büyüklerle her zaman kulak ver, hayır bulursun.)⁴⁶⁶ Eğer evlat anne ve babasından uzakta yaşıyorsa hergün mutlakan bir defa anne babasını arıyarak, onların hal ve hatırını sormağı kendine bir borç bilir. Tüm İngiloy ailelerinde anne ve baba evlad için manevî bir dayanak kabul edilmektedir. Hatta çocuklar anne ve babaların kendilerinin eğitimi ve diğer ihtiyaçları için yaptıkları yardımları karşısında kendilerini mahcup hissederler. Ebeveynler de evladları için yaptıkları tüm iyilikleri Tanrı'nın kendileri için verdiği bir görev olarak görürler.⁴⁶⁷

Günümüzdeki İngiloylar`da bölgenin diğer halklarında olduğu gibi evlatlardan birinin anne ve babanın yanında kalarak, onlara hizmet etme geleneği mevcuttur. Geleneğe göre, eğer ailede tek erkek çocuk varsa, bu çocuk evlendikten sonra anne ve babası ile yaşar ve onlara bakar. Eğer ailede erkek çocukların sayısı çoksa, o zaman en küçük erkek çocuk anne ve babası ile beraber yaşar ve onlara bakar. Fakat bazen anne ve babaya hangi erkek çocuk bakmak isterse, o çocuk evlendikten sonra anne ve babası ile beraber yaşar. Anne ve baba vefat ettikten sonra anne ve babanın evi ve mülkü onların yanında bulunarak onlara bakan çocuğun olur.

İngiloy ailelerinde eski dönemlerde olduğu gibi günümüzde de evlendikten sonra anne ve baba çocuklarına kendi topraklarından, hayvanlarından, bahçelerinden yerli tabirler hisse ayırır. Hatta evli kız çocuklarına da bu taksimden pay düşer. Erkek çocuklar evlendikten sonra anne ve baba evlenen evladı için verdiği toprak sahasında onun için ev yapar ve evlenmiş çifti o eve yerleştirir. Sonra anne ve baba evde bulunan her şeyden birer tane ayırarak yeni eve taşınmış evladına verir. Azerbaycan`ın bu bölgesinde yaşayan halkın esas geçim kaynaklarından olan fındık bahçesinden de yeni

⁴⁶⁵ Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih:19.04.2019.

⁴⁶⁶ İrade Melikova, *Azerbaycan`da Yaşayan Halkların Atasözleri ve Deyimleri*, Ecoprint Neşriyatı, Bakü, 2016, s. 78.

⁴⁶⁷ Batsaşvili, Kişisel görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 26.04.2019.

evlenmiş çocuklar arasında taksim yapılır. Yeni eve taşınmış genç çifte anne ve baba ile beraber yakın akrabalar da maddî durumlarına göre yardımda bulunurlar.⁴⁶⁸

Şabanov`a göre, İngiloy ailelerinde aile fertlerine toprak taksim etmek eskiden kalma bir gelenektir. İngiloy ailesinde evin büyüü kız-erkek ayırt etmeden her çocuğa toprak taksim ediyor. Ailenin çocukları evlendiğinde erkek evlada verildiği gibi kız evlada da toprak taksim edilerek veriliyor.

İngiloylar`ın ev-mesken kültüründe toprak taksimi ile ilgili özel kavramlar mevcuttur. Şöyle ki; baba tarafından evin erkek evladına taksim edilmiş toprağa “*mamuli*” denilmektedir. Evin kız evladı evlendiğinde, ona ayrılmış toprağa ise “*deduli*” denilmektedir. Eskiden “*deduli*” toprağının en ölçüsü standart olarak 1 kendir⁴⁶⁹ ölçüsünde, uzunluğu ise umuma ait arsanın uzunluğu kadar olmuştur. Yine araştırmacının belirttiğine göre, İngiloylar`ın aile kültüründe mevcut olan geleneğe göre, evin erkek evladı evlendikten ve onun 2 evladı olduktan sonra neslin aksakalı çağırılıyor ve evin emlakı bölünüyor. Neslin aksakalı çoğu zaman kız istemek için ailenin adından elçiliğe giden şahıs oluyor. Neslin aksakalı, büyüü evin emlakını bölüyor, fakat taksimde son sözü deda diyor.⁴⁷⁰

Günümüzdeki Müslüman İngiloylar yeni doğmuş çocuklarına daha çok Ahmet, Muhammed, İsmayıl, Mahmud, Fatime, Aişe, Züleyha gibi isimler verirler. Hıristiyan İngiloylar ise çocuklarına Georgi, Laşa, Merobi gibi Gürcü kökenli isimler verirler.⁴⁷¹

2. İngiloylar`da Evlenme ve Düğün Kültürü

İngiloylar, eski devirlerde evlenme kültürlerinde kan bağıının olmamasına çok dikkat ederlerdi. Buna Azerbaycan nikâh kültüründe ekzogami nikâh denilmektedir. Yani gerek Müslüman İngiloylar gerekse Hıristiyan İngiloylar kız evlendirirken karşı tarafın İngiloy halkından olmasına dikkat ederlerdi. Fakat Hıristiyanlar Hıristiyanlar`la, Müslümanlar Müslümanlar`la evlenirdi. Eski İngiloylarda poligami, yani çok eşliliğe de

⁴⁶⁸ Mahmud Vahabov, 30 yaş, Öğretmen, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 27.03. 2019.

⁴⁶⁹ **Kendir**, eskiden İngiloylar`da mevcut olan bir ölçü birimidir. 1 kendir, en uzunluğu 16 metre olan arazi ölçüsü olduğu söylenilmektedir. (Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 19.04.2019)

⁴⁷⁰ Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 19.04. 2019.

⁴⁷¹ Arif Akifoğlu, “Yol”, Erişim Tarihi: 14 Mart 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=JimfCMbQqpg>, 14:10-14:20.

pek rastlanmamıştır. İkinci evlilikler ya heç çocuk olmaması ya da erkek çocuk olmaması duyurumunda yapılırdı.

Evlilik yaşı kızlar için 16-17, erkekler için 18-20 idi. Erkeğin hanımın evinde yaşamasına iyi gözle bakılmazdı. Kız kaçırma olayına rastlanılırdı ve buna “*motasa*” denilirdi. Kızın sevdiği biri ile kaçmasına ise “*qahqoleba*” denmiştir.

Düğün adetlerine gelince, Azerbaycan`ın diğer halkların`da pek farklı değildir. Ananevi eski düğün adetleri kız beğenme ile başlar, düğün ile tamamlanır. Kız istemeğe “*adna günü*” denilen perşembe günü gidilmiştir.⁴⁷² Kız istemeğe gitmeye “*macakali*” denir. Kız istemeğe üç kez gidilir, birinci gidişte kızın akrabaları düşünme için zaman ister, ikinci gidişte eğer kızın ailesi kızlarını vermeğe razı olursa, razılık alameti olarak “*şirin çay*”⁴⁷³ ikram edilir, üçüncü gidişte ise evlenecek her iki tarafın aksakallıları “*çörekkesme*”⁴⁷⁴ ayini icra ederek, ekmeği iki yere bölerek yerlerdi. Aynı gün söz kesilir ve nişan merasimi için gün tayin ederlerdi. Nişan merasiminin önemli bir karakteristiği, pirinç helvası ikram edilirdi.⁴⁷⁵

Birçok türk halklarında mevcut olan başlık parası adeti eskiden “*meçle*” adı ile İngiloylar arasında da vardır. Fakat günümüzde bu adet kalkmıştır.

Eskiden kız evinde düğünler üç gün, erkek evinde ise iki gün sürerdi. Davul zurna grubu düğünlerin ayrılmaz bir parçası idi. Gelinler, damat evine at üzerinde getirilirdi.⁴⁷⁶

Şabanov, eski İngiloy düğün adetlerinden bahsederken, düğünlerin genellikle cumaertesi başlayıp, üç gün devam ettiğini söylemektedir. Düğün davul zurnacıların çaldığı “*Koroğlu oyun havası*”⁴⁷⁷ ile başlatır ve yine Koroğlu oyun havası ile

⁴⁷² Ş. Aliyev, *İngiloylar, Tarihî-Etnografik Tahkikat*, ss. 116-119.

⁴⁷³ **Şirinçay**, İngiloylar`ın ve onların yaşadığı bölgedeki diğer halkların düğün ve evlenme kültüründe sembolik bir öneme sahiptir. Şöyle ki; evlenme işinin başlangıcı sayılan kız istemeğe gidilirken, evlenecek kızın yakınları razılık alâmeti olarak kız istemeğe gelen misafirlere şirinçay, yani tatlandırılmış çay ikram ederler.

⁴⁷⁴ **Çörek kesme ayini**, elçilikde akraba olacak tarafların aksakallarının akrabalıklarının pekiştirilmesi anlamında bir ekmeği iki kısma ayırarak yemesidir. (Rasim Hacıyev, 52 yaş, Serbest meslek, Kişisel görüşme, Qax (Qax), Tarih: 23.10.2019.)

⁴⁷⁵ Paşayeva, *Azerbaycanlı`ların Aile Merasimlerinde Etnik Gelenekler*, ss. 156-157.

⁴⁷⁶ Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, s. 169.

⁴⁷⁷ **Oyun havası**, Azerbaycan müzik kültüründe daha çok dans için seslendirilen müziklere denilmektedir.

tamamlardılar. Cumaertesi günü gelinin yakınları aldıkları hediyeleri kız evine götürürlerdi. Bu adete “*parça biçti*” denilmekteydi. Eskiden gelinin çeyizini yedi genc erkek tarafından yaya olarak götürülürdü. Geleneğe göre, damat evinde çeyiz getiren gençlere tandır başında yemek verilirdi. Bu gençler, adeta gelinin muhafızları gibi görülüyordu. Daha sonraları çeyizler yaya götürme yerine at arabası ile götürülmeğe başlanmıştır. Adete göre, çeyiz götürmek için gelmiş bu arabanın mutlaka doldurulması gerekirdi.

Pazar günü sabahı erkenden davul zurna eşliğinde ve Koroğlu oyun havası ile büyük baş bir hayvan kesilmesi için kız evine götürülürdü. Hayvan kesildikten sonra etin yarısı kız evine bırakılır, geri kalan kısmı damat evine geri götürülürdü. Bu adete “*çabağan*” denilmekteydi. Düğünün ikinci günü gelin damat evine getirilir ve gelin getiriliken yine davul zurna grubu tarafından İngiloylar`ın kendilerine has olan “*bargi*” denilen şarkı seslendirilir. Bargi seslendirildiğinde şu misralar okunurdu:

Gidersin, gelirsin. Gidersin, gelirsin

Babanın balası, annenin balası

Gidersin daha gelmezsin.

Bargi havasına “*çeyiz havası*” da denilmektedir ve bu müzik seslendirildiğinde herkes olduğu yerde hareketsiz olarak onu dinler ve müziğin bitiminde “*Allah hoşbaht etsin*” derlerdi. Malesef günümüzde ne “*Koroğlu*” ne de “*Bargi*”`yi çalabilecek davul zurna ekibi bulunmamaktadır.

Gelin damat evine getirilirken gelinle beraber “*menzanaqe*” denilen iki erkek damat evine gelirlerdi. Bu iki erkek düğün mekanının en iyi ve görünen yerinde oturtulurlardı. Geleneğe göre, tanınmaları için odun şişe geçirilmiş pişmemiş bir tavuk, bir parça kemikli et ve bir tane ekmek menzanaqelerin önüne konulurdu. İngiloy düğün kültürüne göre, düğünde menzanageler ne isterlerse verilmesi gerekirdi. Aksi hakde menzanageler damat evine istedikleri şekilde ve miktarda ceza keserlerdi. Düğünlerde damatın boynuna “*keleğayı*” denilen bir şal konurdu. Bu adet günümüzde de yaşamaktadır.⁴⁷⁸

⁴⁷⁸ Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 19.04.2019.

Günümüzdeki İngiloylar`ın evlenme ve düğün kültürü`ne gelince, onların evlenme ve düğün kültürü, Azerbaycan düğün kültürüne benzemektedir. Fakat İngiloylar`ın kendilerine has özellikler de bulunmaktadır. İngiloylar`da özellikle kız beğenme âdeti bölgenin diğer halklarından farklıdır. Kız beğenme mutlaka çeşme başında olur. Şöyle ki; kızlar su için çeşme başına gider, evlenmek için kıza aday olan gençler de çeşme başında kızı beğenirler. Kız istemeğe/ elçiliğe mutlaka yakın akrabaların aksakallıları gider ve evlenme razılığı üç kez tekrarlanır.⁴⁷⁹ Hıristiyan İngiloylar`la Müslüman İngiloylar`ın düğün ve evlenme adetleri neredeyse aynıdır. Her iki dine mensup İngiloylar`da evlilik adetleri elçilikle başlar, düğünle tamamlanır.⁴⁸⁰ Bu gelenek aynen devam etmektedir. Geleneğe göre, oğlan tarafından kızı istemeğe giden aile büyüğü, hayatta olduğu müddetçe yeni kurulacak ailenin tüm işlerine kefil olmuş olur. Eğer evlilikten sonra yeni kurulan ailede bir problem ortaya çıkarsa, bu olayı çözmek elçiliğe gidenlerin vazifesidir.

İngiloylar`da kız isteme geleneği günümüzde de aynen devam etse de düğün törenleri modernize olmuştur. Eskiden düğünler evin bahçesinde yapılır ve üç gün devam ederdi. Oysa günümüzdeki düğünler düğün salonlarda ve birkaç saat yapılmaktadır.⁴⁸¹

Günümüzdeki Müslüman İngiloylar`ın düğünleri iki şekilde yapılmaktadır. Müslüman İngiloylar`ın bir kısmı düğünlerini genellikle modern düğünlerin yapılışı şeklinde, müzik gruplarının eşliğinde yaparlar. Dinî hassasiyeti daha fazla olan Müslüman İngiloylar ise düğünlerini sade bir şekilde yaparlar. Bu düğünlerde müzik grubu olmaz. Düğüne gelen misafirlere sarhoşedici içkiler ikram edilmez. Bu şekilde yapılan düğünler Kur`ân-ı Kerim`in okunması ile başlar ve düğün İslâm dinî geleneklerine göre sürdürülür.⁴⁸²

Eskiden İngiloylar`ın evlilik kültüründe kız istemeğe gidilerken evlenecek damat adayının gitmesi ayıp sayılırdı. Düğün günü de gelin almaya damadın gitmesi

⁴⁷⁹Ş. Aliyev, “Halkımızın Eski Adetlerini Kendi Kültürlerinde Koruyub Gözeten Halk-İngiloylar”, <http://qax.org.az> (Erişim Tarihi: 06.03.2019).

⁴⁸⁰ Rasim Hacıyev, Kişisel görüşme, Qax (Qax), Tarih: 26.04.2019.

⁴⁸¹ Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 19.04.2019.

⁴⁸² S. Vahabov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 17.05.2019.

ayıp sayılırdı. Fakat günümüzde bu gelenek değişmekte ve damatlar da gelin almaya gitmektedir. Kız kaçırma olaylarına da sıklıkla rastlanılır.⁴⁸³

Eş seçiminde aynı dine mensup olma hassasiyeti güdülmektedir. Müslümanlar Müslümanlar`la, Hıristiyanlar da Hıristiyanlar`la evlenirler. Az da olsa Hıristiyanlar`la Müslümanlar arasındaki evliliklere rastlanmaktadır.⁴⁸⁴

Düğüne çağrı davetiye göndermekle olur. Fakat yakın akrabalar ve komşular düğüne yerli tabirle “*ağızla*” yani sözlü olarak davet edilir. Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde yaşayan diğer halklarda olduğu gibi, İngiloylar`da da yakın akrabaları ve komşuları düğün davetiyesi göndermek, ayıp kabul edilmektedir.⁴⁸⁵

İngiloylar`da bölgenin diğer halklarında olduğu gibi düğüne davet edilirken hediye olarak para götürülür. Hediye götürülmüş para çoğu zaman davetiye koyularak gönderilmiş zarfın içerisine koyularak takdim edilir. Günümüzde yaygın olan yeni adete göre, düğün hediyesi olan para, düğün salonunun girişinde veya düğün merasimine yakın bir yerde düğün hediyesi kabul eden şahsın yanında bulunan özel deftere yazdırılarak takdim edilmektedir. Yine günümüzdeki İngiloylar arasında yaygın olan adete göre, yakın akrabalar düğün sahibinin düğün giderlerini karşılamasına kolaylık olması için, düğün için verecekleri para hediyesini düğün sahibine düğünden daha önce verirler.

İngiloylar arasında yaygın olan adete göre düğünden bir hafta önce yakın akrabaların düğün olacak eve ziyaretleri başlar. Bu bir hafta içerisinde düğün evinde düğünün nasıl yapılacağı ile ilgili istişareler yapılır, düğün hazırlıkları için yardım edilir. Düğünün önceki akşamına “*Meslehet akşamı*” yani istişare akşamı denir. Yaygın olan adete göre, bu akşam düğün evinde kabak tatlısı yapılarak, evde bulunanlara ikram edilir. Kabak tatlısı ikramı, düğünden sonra dünürlerin birbirilerini misafir etmeleri sırasında da ikram edilmektedir. Bu adete göre, ilk önce kız tarafı ev halkı ve yakın

⁴⁸³ M. Vahabov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 27.03. 2019.

⁴⁸⁴ Nezerli, Kişisel görüşme, Meşebaş Qakh (Qax), Tarih: 10.04.2019.

⁴⁸⁵ Abdurrahmanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 20.05.2019.

akrabaları ile beraber misafir olarak davet edilir, aynı şekilde daha sonra ise erkek tarafı misafir olarak davet edilirler.⁴⁸⁶

Günümüzdeki İngiloylar`ın evlilik ve düğün kültürlerinde yeni evlenen çiftin günlük ihtiyaçlarını karşılayacak mobilya, beyaz eşya ve diğer ihtiyac olan tüm çeyiz eşyalarını evlenen kız adayı temin etmektedir. Evlenen erkek adayı düğünde sadece kız adayı için altın takılarını takar. Genellikle düğün için alınan çeyiz eşyaların ve altın takıların miktarı ve çeşitliliği konusunda evlenen kız ve erkek adaylarının aileleri maddî durumlarına göre kendi aralarında anlaşılır. Maddî durumlarının uygunluğuna göre düğün için çeyiz eşyaları ve takılar alınır.⁴⁸⁷ Bu durum Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde yaşayan diğer halklarda da aynıdır. Fakat Azerbaycan`ın bazı bölgelerinde yeni evlenen çiftin günlük ihtiyacı olan beyaz eşyası, mobilyası ve altın takılarının hepsini erkek adayı almaktadır.

Günümüzdeki İngiloylar`da ilk önce düğün kız, daha sonra erkek tarafında olur. Kız adayı evinde düğün günü erkek tarafından düğüne gelmiş misafirlere adete göre kız evi bahçenin dış kapıları kapatır. Üzerine soğan geçirilmiş bir şişi kapının arkasından yukarı kaldırılır ve erkek tarafından birisi bu soğanı tüfekte vurduktan sonra kapılar açılır. Erkek tarafından gelmiş misafirler yanlarında hediye olarak getirdikleri iki üç kilo sığır eti ile şişe geçirilmiş vaziyette iki tane tavuğu kız tarafına takdim ederler. Akşama kadar kız tarafındaki düğüne iştirak eden misafirler, akşamleyin gelini de yanlarına alarak geri dönerler. Hıristiyan İngiloylar`da erkek tarafındaki düğün, gelin alındıktan sonraki gün başlar.⁴⁸⁸ Müslüman İngiloylar`ın düğün geleneklerinde ise gelin damat evine geldiği gün düğün başlar.

Evliliğin önemli unsurlarından olan nikâh, Müslüman İngiloylar`da köy imamı, Hıristiyan İngiloylar`da ise papaz tarafından yapılmaktadır. Hıristiyan İngiloylar, dinî nikâhı kilisede yaptırırlar.⁴⁸⁹ Müslüman İngiloylar ise dinî nikâhı kendi evlerinde yaptırırlar. Her iki dine mensup olan İngiloylar, dinî nikâhdan önce mutlaka resmi nikâh

⁴⁸⁶ K. Memmedov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 11.03. 2019.

⁴⁸⁷ M. Vahabov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 02.05.2019.

⁴⁸⁸ Batsaşvili, Kişisel görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 26.04.2019.

⁴⁸⁹ Batsaşvili, Kişisel görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 23.10.2019.

yaptırırlar. Zira, Azerbaycan yasalarına göre, evlenen tarafların hukuklarının korunması amacıyla, resmi nikâhı olmayanlar için din görevlisinin dinî nikâh kıyması yasaktır.

3. İngiloylar`da Ölü Kültürü

İngiloylar`ın ölü kültüründe, şayet mevta Müslümansa İslâm dinine göre, Hıristiyansa Hıristiyan dinine göre defnedilirdi. Fakat yine de aynı etnik kökenden olmaları sebebi ile cenaze törenlerinde bazı ortak özellikler vardır. Mesela, eski Alban halklarına mahsus olan cenazelerde ağıt söylemek, her iki din mensubu İngiloylar`da vardır. Eskiden her İngiloy hanımı cenaze merasimlerinde mutlaka bedaheten/doğaçlama ağıt söylemeği bilirdi.

Müslüman İngiloylar cenazeyi kabre kefene sarılı şekilde sağ tarafı üzerine ve yüzü kibleye olacak şekilde koyarak defnetmişlerdir. Eski İngiloylar`ın defn adetlerine göre, eğer cenaze kadın ise kefenlemeden önce ona iç çamaşırları giydirilmiş. Hıristiyan inancında olan İngiloylar`da ise cenazeyi kabre koymadan önce elbiselerini kabrin içerisine alttan koyarlarmış.

Eskiden İngiloylar`ın cenaze merasimlerinde üçüncü gün “*haşlı qorqot*” denilen cenaze yemeyi ikram edilirdi. Taziye için gelenlere ikram edilen bir diğer yemek “*barı*” dır. İngiloylar`ın karakteristik cenaze yemeği olan bu yemek, özellikle cenaze merasimi için kesilmiş bir hayvanın işkembe, bağırsak gibi iç organlarının temizlenip pişirilmesi ile yapılırdı, hayvanın kırmızı etleri kullanılmazdı. Kabir ziyaretine giderken de mutlaka “*mahara*” yemeği götürülür ve kabrin başında ziyaretçilerle beraber yenilirdi.⁴⁹⁰

İngiloylar`ın cenaze merasimlerinde de mevcut olan “*Adna*”, Azerbaycan`ın başka birçok bölgelerinde de rastlanan diğer bir cenaze adettir. Buna göre, vefat etmiş kişinin ruhu haftanın pazarertesi ve perşembe akşamları eve gelmektedir. Bu yüzden hâne halkı vefat edeni simgelemek ve onu anmak amacıyla, ocağa kazan koyarak içerisine tuz dökerler. Adna merasimi, ölümün kırk günü tamamlanana kadar devam ederdi. Eski İngiloylar`ın cenaze adetlerinde ayrıca 40. gün, 52. gün adetleri de vardır

⁴⁹⁰ Paşayeva, *Azerbaycanlı`ların Aile Merasimlerinde Etnik Gelenekler*, ss. 158-159.

ki, onlar bu günlerde vefat edeni hatırlamak amacı ile cenaze evine toplanırdılar. Cenaze merasimlerinde pilav⁴⁹¹ yemeğinin önemli yeri vardır.⁴⁹²

Günümüzdeki İngiloylar`ın cenaze merasimleri de onların dinî inançlarına göre farklılık göstermektedir. Şöyle ki; eski devirlerde olduğu gibi, günümüzde de Hıristiyan İngiloylar cenaze merasimlerini Hıristiyan inancına göre, Müslüman İngiloylar ise cenaze merasimlerini İslâm inancına göre yaparlar.

Müslüman İngiloylar, cenazeni bekletmeden vefat ettiği gün defnedirler. Vefat edenin yurtdışında yakınları olduğu durumda cenaze birkaç gün bekletiliyor. Cenaze, mezarlığa cenaze nerdiveni denilen özel sedyede götürülür. Cenaze defn için mezarlığa götürülmeden önce, vedalaşma için mevtanın yakını olan hanımların yanına götürülür. Defn ayinini erkekler yapar, hanımlar defnde iştirak etmezler. Cenaze defnolduktan sonra mezarının baş ve ayak kısmına özel olarak meşe ağacından yapılmış mezar tahtaları dikilir. Mezar, bir süre bu şekilde kalar, daha sonra vefat edenin yakınları mezarın üzerini adet ve geleneklere göre yaptırır. Dinî inançlarına daha çok bağlı olan Müslüman İngiloylar, mezarları sade bir şekilde yaptırırlar. İnançlı Müslüman İngiloylar, cenazeyi defnederken mezarın baş ve ayak kısmına halk arasında “*baştaşı*” denilen meşe ağacından özel olarak hazırlanmış tahta koyar ve bir süre sonra taştan üzerine sadece mevtanın adı, soyadı, doğum ve ölüm tarihi yazılı mezar taşı yaptırırlar. İngiloylar`ın çoğunluğu ise üzerinde vefat edenin resmi olan mermer veya taş mezarlar yaptırırlar.

⁴⁹¹ Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesi pirinç yetiştirilen bölgelerinden birisidir. (Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, s. 165-168) Bu yüzden İngiloylar, eskiden millî yemeklerinde pirinç yemeklerine de ağırlık vermişlerdir. (Emil Kerimov, “İngiloylar`ın Kültür ve Medeniyetimizde Genel ve Özel Yönlerinin Bazı Meselelerine Dair”, s. 35) Pirinç pilavı, İngiloylar`ın yemek kültürlerinde meşhur yemeklerdendir. Onlar, pilav üzerine kurumuş kahaç, içi etle doldurulmuş hayvan içinden yapılan sosise benzer “*cicnaquri*”, kavurma et, ayrıca pişirilmiş taze et, tavuk, kabak, kuru fasulye koyarak servis ederlerdi. Pilavın üzerine koyulan gıda çeşitlerinde “*aşqara*” denilmekteydi. İngiloylar`ın yemek kültürlerinde pilav iki şekilde pişirilir. Suda kaynatılan pirincin suyu süzülerek pişirilen pilav, pirincin suyu süzülmeden suyu kaynatma yolu ile buharlandırılan pilav. İngiloylar arasında ikinci şekilde yapılan yemeğe pilav değil “*çilav*” denilmektedir. Eskiden beri İngiloylar, vefat etmiş yakınlarının ölüm yıldönümlerinde de pilav pişirirler. İngiloylar, pirinçten ayrıca “*pirinç helvası*” denen tatlı da yapmaktadırlar. (Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, ss. 169-171)

⁴⁹² Paşayeva, *Azerbaycanlı`ların Aile Merasimlerinde Etnik Gelenekler*, ss. 237-240.

Cenaze merasimlerinde köy imamı mevtanın vefat ettiği ilk gün cenaze evinde bulunur, cenaze namazını kıldırır ve orada bulunanlara dinî nasihat eder. Diğer cenaze merasim ve ayinlerine ise mevtanın yaşamış olduğu tabunun mollası⁴⁹³ rahberlik eder.

Aliabad kasabası sakini Memmedov'un günümüzdeki Müslüman İngiloylar'ın ölü kültürü ile ilgili verdiği bilgiye göre, Müslüman İngiloylar'ın ölü kültüründe taziyenin ilk üç günü uzaktan gelen misafirlerin dışında taziyeye gelenlere yemek ikramı olunmaz. Yemek ikramı, çoğu zaman cenazenin defnolunmasının üçüncü günü yapılmaktadır.⁴⁹⁴

Vefatı edenin arkasından birinci, ikinci, üçüncü, yedinci, kırkinci ve elli ikinci geceleri Kur`ân-ı Kerîm okunup, dua edilir. Ayrıca kırkinci güne kadar her Perşembe “*adna*” denilen merasim günümüzde de yapılır. Bir yıl sonra da seneyi devresi dolması münasibetiyle yine bir anma töreni yapılır. Bu özel günlerdeki törenlere daha çok yakın dost ve akrabalar iştirak ederler. Bu özel günlerde köyün veya mahallenin imamı sabah aydınlanmadan önce mezar başında, akşam ise cenaze evinde Kur`ân-ı Kerîm okur. Cenaze sahipleri taziyeye gelenler için “*sadaka*” olarak adlandırılan yemek ikramında bulunurlar. Bu yemek genellikle üçüncü gün ikram edilir. Bugüne “*zikir günü*” de denilmektedir. Bugünde genellikle öğle namazından sonra cenaze sahiplerinin evinde, bazen de camiide vefat eden için zikir çekilir. Zikir tamamlandıktan sonra zikre katılanlar için yemek ikram edilir. Bu ikramlar, cenaze sahibinin maddî durumuna göre değişir. Maddî durumu iyi olanların ikram ettikleri yemekler daha çok çeşitli, iyi olmayanların ise daha sadedir.

Cenaze yemekleri içerisinde “*qorqot yemeği*” nin⁴⁹⁵ özel bir yeri vardır. Bu yemek daha çok üçüncü ve kırkinci gün ikram edilir. Cenaze merasimlerinde en çok

⁴⁹³ **Molla** kavramı, İngiloylar`da cenaze gibi dinî ayinleri icra eden şahsa verilen isimdir.

⁴⁹⁴ K. Memmedov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 25.03.2019.

⁴⁹⁵ **Qorqot yemeği**, İngiloylar`ın millî yemeklerinden biridir. Bu yemeği İngiloylar, daha çok ilkbaharda Qorqot Bayramı`nda pişirirler. Qorqot yemeği, ceviz içi, “*kâhaç*” adlandırdıkları kurumuş et, biber ve kızılık turşusundan yapmışlardır. Bu yemek sadece İngiloylar`a mahsus olan millî bir yemektir. İngiloylar, ayrıca qorqot yemeğini yas merasimlerinde ve mevlid programlarında da yapmaktadırlar. (Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, s. 165-168; Akif Memedli, *Azerbaycan`ın Kuzeybatı Bölgesinin Tarihî Âbideleri*, s.41)

pilav, dolma, un helvası ve halk arasında “*Bağdat hurması*” gibi bilinen Arap hurması ve çay ikram edilmektedir.⁴⁹⁶

Mensimova`ya göre, cenaze defnedildikten sonraki gün vefat edenin yakınları ve akrabaları kabir ziyaretine giderler. Ziyaret sırasında köy imamı kabrin yanında Kur`ân-ı Kerîm okur. Daha sonra ziyarete gelenlerin kendileri ile getirdikleri tatlılar, yemekler orada bulunanlara dağıtılır. Bu adet vefat edenin vefatının üçüncü, yedinci, kırkinci ve elli ikinci günü de yapılmaktadır.⁴⁹⁷

Hıristiyan İngiloylar`ın cenaze merasimlerindeki adet ve gelenekler, Müslüman İngiloylar`ın cenaze merasimlerinde yapılan adet ve geleneklerden fazladır.

Günümüzdeki Hıristiyan İngiloylar`da cenaze, ikinci günü defnedilir. Cenaze iki gün en güzel elbiseleri giymiş halde evde tutulur ve daha sonra tabuta konularak defin için mezarlığa götürülür. Cenaze mezarlığa götürülürken, vefat edenin en çok sevdiği eşyaları da tabuta konur. Tabuttayken vefat edenin ellerin mum tutuşturulur ve üzüne yağlı kâğıt konulur. Mezarın içerisi tahtadan yapılır. Bunun için tahminen 30-35 metre tahta kullanılır. Müslüman İngiloylar, definden sonra mezarın üzerine su dökerken, Hıristiyan İngiloylar çahır⁴⁹⁸ dökerler. Hıristiyan inancında mevcut olan kişi vefat etmeden önce hasta yağlama ayini, günümüz Hıristiyan İngiloylar`da yapılmamaktadır.⁴⁹⁹

Cenaze defnedilene kadar taziye yemek ikramı için hazırlıklar yapılır. Büyük baş hayvan kesilir, yemekler pişirilir. Hıristiyan İngiloylar`ın yas merasimlerinde

⁴⁹⁶ K. Memmedov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 13.03.2019.

⁴⁹⁷ Zümrüt Mensimova, “Azerbaycan Merasim Folklorunda Adetler, İnanclar Beşerî ve Millî- Manevî Değerlerin İfadesi gibi”, s.31, <http://metafizikajurnali.az/yukle/files/Vol.3-24.pdf>, (Erişim Tarihi: 17.04.2019); Ş. Aliyev, İngiloylar, *Târihi -Etnografik Tahkikat*, s. 134.

⁴⁹⁸ **Çahır**, üzümnden yapılmış içkidir. İslâm dininin Albaniya`da yayılışına kadar diğer Alban halkları gibi İngiloylar`ın ecdatları olan Geller de alkollü içkileri, özellikle “*çahır*”ı yaygın olarak kullanmışlardır. Fakat İslâm dinini kabul ettikten sonra Müslüman İngiloylar şeran yasak olduğu için alkollü içkilerden uzak durmaya başlamışlardır. Hıristiyan İngiloylar ise çahır yapımını sürdürdüler ve kullanmaya da devam etmektedirler. Hıristiyan İngiloylar gerek düğünlerde gerekse yas merasimlerinde çahır içkisi kullanmaktadırlar. Hatta Hıristiyan İngiloylar her yemek sonrası mutlaka hastalanmamak amacı ile çahır içkisi tüketmektedirler. Çahır uzun zaman bozulmadan tutmak için ve serin kalması için onu özel küplerde toprağa gömerler. Hıristiyan İngiloylar mehlelerinde çahır depolama için özel bir yer ayırırlar. Çahır küpten özel olarak su kabağından yapılmış “*qotoş*” denilen kepeç ile alırlar. (Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, ss. 169-171)

⁴⁹⁹ Batsaşvili, Kişisel görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 23.10.2019.

“*Ostiri*” isimli yemek pişirilir. Ayrıca ölümün 52. günü “*Çilapilav*” isimli özel bir pilav pişirilmektedir. *Ostiri* yemeği, büyük baş hayvanın kuşbaşı şeklinde doğranmış etine salça ve isot ilave olunarak pişirilir. *Çilapilav* yemeği ise, et suyunda pişirilmiş pirinç yemeğidir. Bu yemek de dört beş kilo büyük baş hayvanın kuşbaşı şeklinde doğranmış etine birkaç kilo koyunun kuyruk yağı, isot veya pul biber ilave olunarak pişirilir. Taziye yemeklerinde *ostiri* yemeğinden başka soyutma yemeği⁵⁰⁰, balık ve tavuk yemekleri de ikram olunur. Taziye yemekleri 500 kişilik için hazırlanır. Genellikle Hıristiyan İngiloylar`ın taziye yemeklerinin çok acılı olduğu görülmektedir.

Hıristiyan İngiloylar`ın ölü kültürlerinde de cenazeni defnetmek için mezarlığa sadece erkekler giderler. Erkekler cenazeyi defnedip geri dönene kadar taziyeye gelmiş hanımlara yemek ikramı yapılır, erkeklere de yemek ikramı definden döndükten sonra yapılır.

Hıristiyan İngiloylar`ın taziye yemek ikramlarının başında çahır içkisi gelir. Onlar, bir taziyede yaklaşık 300-400 litre çahır tüketirler. İçki içmeyen için limonata veya benzeri içecekler ikram edilir.

Günümüzdeki Hıristiyan İngiloylar`da lent döneminin son perşembe günü erkeklerin mezarlığa gitme geleneği⁵⁰¹ vardır. Bugün Hıristiyan İngiloy erkekleri mezarlıkta bulunan tüm yakınlarının mezarlarının üzerine toprak çimi koyarlar. Bu yıl (2019) bu gelenek 25 Nisan tarihine tekabül etmiştir. Hıristiyan İngiloylar kabir ziyaretine giderken kendileri ile yemek de götürürler. Bu yemekleri, çahır içkisini ve diğer içecekleri yakınlarının mezarlarının üzerine koyarak bir sofraya açarlar. Daha sonra mezarın üzerinde mum yakarlar. Mezarın üzerindeki yemek sofrası mum bitene kadar orada kalır. Mum bittikten sonra sofradaki yemekler eve götürülerek yenir. Lent dönemindeki bu ziyarette yapılan yemeklerin oruç/ pehrize uygun yemekler olmasına dikkat edilir. Lent döneminin dışında da kabir ziyaretleri yapılır. Sofra geleneği yine

⁵⁰⁰ **Soyutma yemeği**, salça ve benzeri malzemeler ilave olunmadan et ve patatesin suda pişirildiği yemektir. Bu yemek çok fazla et kullanılan yemeklerdendir. Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinin düğünlerinde ve yas merasimlerinde pişirilen esas yemeklerden sayılmaktadır.

⁵⁰¹ Hıristiyan İngiloylar dinî bayramlarında yapılan mezar ziyaretinden başka, yılda iki kez toplu mezar ziyareti yaparlar. Biri nisan diğeri ise eylül ayında. Nisan ayında yapılan mezar ziyaretinden farklı olarak eylül ayında erkeklerle beraber hanımlar da mezar ziyaretine giderler. (Batsaşvili, Kişisel görüşme, Qax (Qax), Tarih: 23.10.2019.)

uygulanır. Fakat bunlarda her türlü yiyecek ve içecek serbesttir. Mezarların üzerine yiyecek ve içecek koymak, mezardaki kişiye ikramda bulunma anlamı taşımaktadır. İngiloylar`ın Müslümanlarında olduğu gibi Hıristiyanların`da da yedinci, kırkıncı, elli ikinci gün geleneği vardır. Yine aynı şekilde kırkıncı gün tamamlanana kadar her Perşembe adna geleneği bunlarda da uygulanır.

Onlar ebeveynlerine karşı gösterdikleri saygıyı vefat ettikten sonra da devam ettirirler. Anne veya babası vefat eden Hıristiyan İngiloy kırk gün öğleden sonra vefat eden ebeveyninin resminin önünde mum yakar ve resmin önüne bir bardak çay, bir bardak çahır, bir bardak su ve o gün pişmiş yeni yemekler dahil evde bulunan tüm yiyeceklerden koyar ve mumun yakarak, bitinceye kadar orada bekler. Eğer bu ayın lent dönemine denk gelirse, yemek sofrasına sadece oruçlukta yiyilebilecek yemeklerin konması gerekir. Vefat edenin resminin önüne konulan yiyecek ve içeceklerin yanında mutlaka üzerine yanar vaziyette bir mumun batırıldığı ekmek de konur. Mum yanıp bittikten sonra ekmek bölünür, içecekler olduğu yere azca serpiştirilir ve daha sonra resmin önünden götürülür. Bu tören anne veya baba ile beraber yemek yeme anlamını taşımaktadır.⁵⁰²

Hıristiyan İngiloylar mum yakarken “*sagmel*” isimli bir tozdan istifade ederler. Sagmel, çam ağaçlarının üzerinde bulunur ve hoş bir kokusu vardır. Mum yakarken mutlaka üzerine sagmel tozu serpilir. Aksi takdirde mum yakma ayini icra edilmiş sayılmaz. Sagmelin güzel koku vermesi için mumun yanında kömür de yakılır. Piyasada bu iş için özel olarak satılan kömürler mevcuttur. Cenazenin 40. gününde yapılan yemek ikramında vefat edenin yakınları mum ile beraber yaktıkları kömürün üzerine sagmeli ilave ederek sofraya konulmuş yiyecek ve içeceklerin üzerinde “*Allah rahmet eylesin*” deyerek üç defa dolandırır. Taziyeye gelen misafirlerin de bu özel hazırlanmış kömürün üzerine sagmel dökmeleri gerekmektedir. Bu işlem üç kez tekrarlanır ve “*Allah rahmet eylesin*” denilir.⁵⁰³

⁵⁰² Batsaşvili, Kişisel görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 26.04.2019.

⁵⁰³ Hacıyev, Kişisel görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 26.04.2019.

4. İngiloylar`da Askerlikle İlgili Merasimler

İngiloylar`da askerlik görevi, Azerbaycan`ın diğer halklarında olduğu gibi çok önemli bir vatandaşlık görevi olarak görülmektedir. Askerlik yaşına gelmiş bir genç mutlaka askerlik görevini yapar. Günümüzde az rastlansa da eskiden bu bölgede askerlik görevini yapmayana kız vermezlermiş. Elçiliğe gidilirken ilk sorulan sorulardan biri de damad adayı askeriğini yaptımı sorusu oluyordu.⁵⁰⁴

Askerlik merasimlerinde yemek verme adeti Müslüman ve Hıristiyan İngiloylar arasında ortak bir davranıştır. İngiloylar`da askerlik merasimleri iki şekilde oluyor. Askere uğurlama merasimleri ve askerden dönüş merasimleri. Askere uğurlama merasimleri, çoğu zaman düğünlerde olduğu gibi müzik gurubu eşliğinde yapılıyor. Fakat Müslümanlar bunun yanı sıra mevlit okuturlar. Askerden dönüş merasimlerinde ise sadece yemek ikramı yapılıyor. Yemeğe gelen misafiler, gelirken yanlarında hediyeler de getirirler. Askere uğurlama merasimleri için özel davet yapılmaz. Duyan bu merasimlere katılır. Fakat askerden dönüş merasimlerinde ev sahibi merasime gelecek misafirleri kendisi belirler. Yani, asker uğurlamada verilen yemekte herkes katıla bilir, ama asker dönüşü olan yemeye sadece davetliler katılır.⁵⁰⁵

5. İngiloylar`da Çocuk Doğumu ile İlgili Merasimler

Bebek doğumunda hem Müslüman hem de Hıristiyan İngiloylar arasında adet, “*Beşikqoyma*” adı ile bilinir. Günümüzde bu geleneği Müslümanlar daha çok yaşatmaktadır. Bu merasim bazen çocuğun doğumundan bir hafta, bazen de kırk gün sonra (yerli tabirle çocuğun kırkı çıktıktan sonra) yapılır. Dinî hassasiyeti daha çok olan Müslüman İngiloylar arasında ise bu merasim çocuğun doğulmasından sonra kırk gün içerisinde yaparlar. Bu merasime de askere gitme merasiminde olduğu gibi kimse davet edilmez, duyanlar giderler. Merasime gidenler ya çocuğun yatağının yanına para bırakırlar yahut da hediye götürürler. Müslüman İngiloylar “*Beşikqoyma*” merasimi olduğu gün kurban kesilir. Bu merasime esasen hanımlar katılırlar. Erkekler bu merasimlere gitmezler. Müslüman İngiloy ailesinde dünyaya gelen erkek çocukların küçük yaşlarında, bazen de ilk yaşı tamam olmadan, çocuk daha yürümeye başlamadan

⁵⁰⁴ M. Vahabov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 18.03.2019

⁵⁰⁵ K. Memmedov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 13.03.2019.

İslâm geleneğine uygun olarak sünnet edilme adeti vardır. Fakat bunun için ayrıca bir merasim yapmazlar.⁵⁰⁶

Günümüzdeki Hıristiyan İngiloylar`da çocuk dünyaya geldikten sonra anne çocukla beraber kırk gün babası evinde kalır. Çocuk bir veya iki yaşlarında Hıristiyan dinî geleneğine uygun olarak kiliseye götürülerek vaftiz edilir. Fakat günümüzde vaftiz ayinini herkes yaptırmıyormuş. Bu ayin hayata geçirilirken vaftiz olunacak çocuk için kirve tayin edilir ve bu kirve, bu çocuğun hayattaki tüm önemli işlerinde her zaman yanında olur. Ayrıca kirve, Hıristiyan İngiloylar`da manevî baba sayılmaktadır. Çocuğun kendi öz babası ise biyoloji baba hesap olunuyor. Kirve, çoğu zaman çocuğun hayatında baba ile beraber karar verme hukukuna sahiptir.⁵⁰⁷

Yeni doğmuş çocuğa vaftiz ayini yapılırken, çocuğa kirve denilen vaftiz babası ile beraber ayrıca vaftiz annesi de tayin edilmektedir. Vaftiz babası ve vaftiz annesine Hıristiyan İngiloylar arasında “*natila*” denilmektedir. Vaftiz ayinine ise “*manatvila*” denilir. Eğer çocuk doğulduğu zaman vaftiz yapılmamışsa, büyüdükten sonra da bu ayin yapıla bilinir. Yeni doğmuş çocuğa vaftiz suya daldırılarak, büyüklere ise üzerine serpilerek yapılmaktadır. Sünnet geleneğinde olduğu gibi, vaftiz geleneğinde de herhangi bir merasim yapılmaz.⁵⁰⁸

6. İngiloylar`ın Bölgedeki Diğer Halklarla İlişkileri

Azerbaycan, günümüzde farklı etnik grupları ve halkları kendi içinde barındıran çok kültürlü bir ülkedir. Azerbaycan genelinde Türkler, Tatlar, Talışlar, Kürtler, Molokanlar, İngiloylar, Sahurlar, Avarlar, Lezgiler, Hınalıklar, Buduglular, Rutullar, Udinler, Grızlar gibi halklar yaşamaktadır.⁵⁰⁹

Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde de Avarlar, Lezgiler, Sahurlar, İngiloylar gibi çok sayıda halk yaşamaktadır. Bu halklar, farklı dillerde konuşsalar da farklı kültürlere sahip olsalar da onların birbirileri ile olan iletişimde, sosyal ve medeni ilişkilerinde herhangi bir farklılık görülmemektedir. Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesi

⁵⁰⁶ K. Memmedov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 20.03.2019.

⁵⁰⁷ Hacıyev, Kişisel görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 26.04.2019.

⁵⁰⁸ Batsaşvili, Kişisel görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 23.10.2019.

⁵⁰⁹ Kemal Polat, Bozkurt Koç, “Orta Asya`da Yaşayan Müslümanlar`ın Diğer Dinlere Bakışı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Yıl 2, Sayı 4, Bursa 2013, s.304.

tüm bu özelliklerinden dolayı multukultural bir bölge olarak bilinmektedir. Bu bölgede yaşayan halklar birbirileri ile kardeş gibidirler.

İngiloylar, etnik, medenî ve kültürel yönleri ile Azerbaycan Türkleri ile sık akrabalık bağları olan bir halktır. Bu halk, yaşadıkları cemiyete çabucak adapte olabilmeye özelliği ile tanınmaktadır.⁵¹⁰ İngiloylar hiçbir etnik farklılık göstermeden bölgede yaşayan diğer halklarla medenî ilişkilerini sürdürmektedirler. Ayrıca İngiloylar, günümüzde Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde yaşayan diğer halklarla sıkı şekilde medenî ve kültürel bağlara sahiptirler. Hiçbir zaman kendilerini bölgede yaşayan diğer halklardan ayırmazlar. Tüm bu yönleri ile İngiloylar, Azerbaycan'da ve bölgede multukultural değerlerin nümunesi sayılmaktadırlar.⁵¹¹

7. İngiloylar'ın Kutladıkları Bayramlar

İngiloylar'ın kutladıkları dinî olmayan bayramlar “*Kürmük Bayramı*” ve “*Qorgot Bayramı*”dır. Ayrıca Hıristiyan İngiloylar'ın, “*Paskalya*”, Müslüman İngiloylar'ın ise “*Ramazan*”, “*Kurban*” dinî bayramlarını da kutladıkları bilinen bir hususdur.

7.1. Kürmük Bayramı

Kürmük Bayramı, İngiloylar'ın eski kutladıkları bayramlarından biridir. Bayramın bir diğer adı da “*Kürmükoba*”dır. Bu bayram yılda iki kez Nisan veya Mayıs ve Ekim veya Kasım aylarında Kürmük Mâbedi ve civarında kutlanılır. Aliyeva'nın araştırmacı Fon Plotto'ya istinaden verdiği bilgiye göre, eski İngiloylar bu bayramı kutlarken önce Kürmük Mâbedi'nde dinî ayinler icra eder ve kurbanlar keserlermiş. Daha sonra mâbed karşısında halk müzisyenlerinin katılımı ile halk bayramı yapılmış. Araştırmacının belirttiğine göre, Kürmük Mâbed'i XIX. yüzyılda Hıristiyan mâbedine dönüştürülse de bölge ahalisi her yıl Kürmük Mâbedi'nde bu bayramı kutlamaya devam etmektedirler.⁵¹²

⁵¹⁰ Memleket Ömerova, *Azerbaycan'da Yaşayan Azsayılı Halkların Medeni İrsinin Öğrenilmesi ve Yaşatılmasında Azerbaycan Modeli*, s.10.

⁵¹¹ Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 13.05.2019.

⁵¹² İ. Aliyeva, “Kuzeybatı Azerbaycan'da Kürmük Bayramı'nın Kutlanması Tarihi Dair”, *AMEA Tarih Enstitüsü İlmî Eserler Mecmuası*, C. XXIII, Bakü 2008, s. 169.

Paşayeva`ya göre, bu bayramın bölge halkı tarafından adlandırılan bir diğer adı da “*Heretioba Bayramı*”dır. Bayramın adlarından birinin “*Heretioba*” olması, İngiloylar`ın ecdadı olan Geller`in eskiden ikamet etmiş oldukları bölgenin Hereti bölgesi olduğunu teyit etmektedir. Araştırmacının belirttiğine göre, bölge ahalisi bu bayramın kutlamalarını sadece gündüz vaktinde değil, gökte ayın çıkışını seyretmek için ateş etrafında gece saatlerinde de devam ettirirlermiş. Eskiden çocuğu olmayan hanımlar bahar geldiğinde adak adar, eğer çocukları olursa bayram günlerinde dağın üzerinde mâbede yalın ayakla çıkarlarmış.⁵¹³

Kürmük Bayramı, bölge ahalisinin ve özellikle İngiloylar`ın tek tanrılı dinlere itikat etmeden önce kutsal saydıkları bir inançla ilgilidir. Şöyle ki; bu bayramın ismi Kuzeybatı Azerbaycan`ın meşhur nehirlerinden olan Kürmük nehrinin ismi ile ilgilidir. Kafkasya dağlarının karlı zirvelerinden akıp gelen bu nehrin suyundan ziraatla meşgul olan bölge ahalisi her zaman kullanmışlardır. Halk inancına göre, bu nehir ilkbahar ve son bahar aylarında halkın itimatsızlığından kızarak taşarmış. Halk da nehrin ilkbahar ve son baharda taşarak kendilerine zarar vermemesi için nehrin yakınında dağın üzerinde bir mâbed yapmış ve her yıl bahsedilen aylarda nehir için kurbanlar sunmaya ve ayinler tertip etmeğe başlamıştır. Eski İngiloylar`ın bu bayramı nehirlerin taşıdığı mevsimlerde kutlamalarının sebebi de budur. Bu bayramı gerek Müslüman gerekse Hıristiyan İngiloylar inanç gözetmeksizin bir arada kutlamışlardır. Kısaca, Kürmük Bayramı bir nevi İngiloy halkının ziraat bayramıdır.⁵¹⁴

SSCB zamanında bu bayramın kutlanması yasaklansa da bu bayram halkın hafızasında günümüze kadar yaşamakta devam etmiştir.⁵¹⁵

Memmedli`ye göre, Kuzeybatı Azerbaycan bölge halklarının Kürmük Bayramı`nı kutladıkları Kürmük Mâbed`i, Ortodoks Hıristiyan mâbedi olmadan önce bölge halkı yılda iki defa bahar ve güz aylarında burada bayram kutlarlarmış. Bunlardan bahardaki Nisan ayında kutlanmakta ve bir tabiat bayramı niteliğini taşımaktadır, güzün kutlanana ise Ekim, Kasım aylarında rastlamakta ve bir şükran bayramı niteliği

⁵¹³ Paşayeva, “Azerbaycan`da Dinlerin Senkretizm Örneği: Kürmük Mâbedi”, ss. 26-28.

⁵¹⁴ İ. Aliyeva, “Kuzeybatı Azerbaycan`da Kürmük Bayramı`nın Kutlanması Tarihi Dair”, s. 170.

⁵¹⁵ M. İsmayılov, M. Efendi, *Kürmük Alban Mâbedi, Azerbaycan Medeniyetinin İncisi*, s. 14.

taşımaktadır. Yani, Nisan ayında halk tabiatın kış uykusundan uyanmasını, doğanın yeniden dirilmesini kutlar, Ekim ve Kasım aylarında ise güzün topladıkları mahsul için şükranlarını sunmak üzere bayram yaparlardı. Bayram sırasında halk kendileri ile getirdikleri kurbanlık hayvanları Kürmük Mâbedi'nin yakınında bulunan büyük siyah bir kayanın üzerinden aşağı yuvarlardılar.⁵¹⁶

Geleneğe göre, bu bayram sırasında domuz eti yenilmez.⁵¹⁷ Bayram sırasında yapılan ilginç adetlerden birisi de dileği olan insanların dileklerinin kabulü için dağın üzerindeki mâbede yalın ayaklarla çıkıp inmeleridir. Bu mâbedde mum yakılır ve dilek tutulur. Son yıllarda bu bayram, adı değiştirilerek tahrif edilmeğe çalışılsa da, halkın hafızasındaki yerini korumuştur.⁵¹⁸ Paşayeva'nın verdiği bilgiye göre, Gürcüler bu bayramın kendilerine ait olduğunu göstermek amacı ile bayrama “Aziz George” ismini vermişlerdir.

Günümüzde Kürmükoba Bayramı hem Müslüman hem de Hıristiyan İngilizler tarafından kutlanması açısından çok ilginç bir bayramdır. Paşayeva, “Azerbaycan`da Dinlerin Senkretizm Örneği: Kürmük Mâbed'i” isimli makalesinde Kürmükoba Bayramı'ndan bahsederken, bu bayramın hem Hıristiyan hem de Müslüman İngilizler tarafından kutlanmasının dinî senkretizm örneği olarak ifade etmiştir.⁵¹⁹

İsmayılov, Kürmük Mâbedi'nin faaliyet göstermediği zamanlarda bile bölge halkının inanç merkezlerinden biri olduğunu belirtmektedir. Araştırmacıya göre, İslâm dininin kabulünden sonra da Azerbaycan'ın bu bölgesinde yaşayan halklar bu mâbedi koruyup gözetmiş ve ziyaret etmişlerdir.⁵²⁰

Bu bayram sırasında Müslüman ve Hıristiyan İngilizler'in yanı sıra, Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde yaşayan diğer halklardan ve komşu Gürcistandaki Hıristiyanlar'dan da Kürmük Mâbedi'ni ziyarete gelenler olmaktadır. Bu bayram,

⁵¹⁶ A. Memmedli, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 14.03. 2019.

⁵¹⁷ Arif Akifoğlu, “Yol”, Erişim: 14 Mart 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=JimfCMbQqpg>, 23:00-24:00.

⁵¹⁸ M. İsmayılov, M. Efendi, *Kürmük Alban Mâbedi, Azerbaycan Medeniyetinin İncisi*, ss. 15-16.

⁵¹⁹ Paşayeva, “Azerbaycan`da Dinlerin Senkretizm Örneği: Kürmük Mâbedi”, *Devlet ve Din Mecmuası*, Sayı 12, Bakü 2015, ss. 24-25.

⁵²⁰ Gündüz İsmayılov, *Tolerantlık: Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz*, Nurlar Neşriyyatı, Bakü, 2014, ss. 119-120.

bölgede yaşayan tüm halkların ortak bayramıdır.⁵²¹ Abdurrahman Vahabov'un verdiği bilgiye göre ise, Kürmük Bayramı'nı kutlamak için gelen İngiloylar'ın çoğu Zaqatala ve Balaken ilinden değil, Qakh (Qax) ilindedir. Zaqatala ilinden çok fazla İngiloy bu bayrama katılmazlar.⁵²²

Günümüzdeki İngiloylar, bu bayram için özel hazırlıklar yaparlar. Bayram günü sabahdan itibaren çok sayıda insan bayramın kutlandığı mekan olan Kürmük Mâbedi'ne akın etmeğe başlarlar. Evde yaptıkları yemeklerin bir kısmını Kürmük Mâbedi'ne getirirler. Bir kısım insanlar da mâbede horoz, tavuk ve koyun getirerek, burada keserler.⁵²³ Kurbanlıklar, mâbedin etrafında dört kez dolandırılırlar, daha sonra mâbedin aşağısında bayram kutlamak için ayrılmış alanda kesilirler. Kesilen hayvanların etleri ile burada yemekler pişirilir ve hep birlikte yenir.⁵²⁴ Bayram günü Kürmük Mâbedi civarının insan kalabalığından geçilmez olmaktadır.⁵²⁵

Kürmük Bayramı, her yıl aynı tarihlerde kutlanmaz. Bu yıl (2019) bahar aylarına denk gelen Kürmükoba Bayramı 06 Mayıs tarihinde kutlandı.⁵²⁶ Güz mevsiminde kutlanacak bayramın tarihi ise 23 Kasım tarihine denk gelmektedir.⁵²⁷ Kürmükoba Bayramı günü, Kürmük Mâbedi'nde herhangi bir dinî ayin icra olunmaz. Gerek Hıristiyan İngiloylar'dan, gerekse Gürcistan Cumhuriyeti'nden gelen Hıristiyanlar Kürmük Mâbedi'ni ziyaret ettikten sonra Aziz Georgi Kilisesi'nde dinî ayin icra ederler.⁵²⁸ Memmedli'ye göre, bu bayramın tarihi, eskiden ay takvimine göre belirlenirdi. Fakat son iki yılda Gürcü Ortodoks Kilisesi, bayramın ismini “Aziz Georgi Bayramı” şeklinde isimlendirerek tarihini de kendileri belirlemektedirler.⁵²⁹ **(Bkz: Ek-2.14)**

⁵²¹ Nezerli, Kişisel görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 10.04.2019.

⁵²² Abdurrahman Vahabov, 56 yaş, Muhasebeci, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 15.04.2019.

⁵²³ M. İsmayilov, M. Efendi, *Kürmük Alban Mâbedi, Azerbaycan Medeniyetinin İncisi*, ss. 15-16.

⁵²⁴ M. Vahabov, Kişisel görüşme, Kürmük Qakh (Qax), Tarih: 06.05.2019.

⁵²⁵ A. Memmedli, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 14.03. 2019.

⁵²⁶ Nezerli, Kişisel görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 10.04.2019.

⁵²⁷ Batsaşvili, Kişisel görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 23.10.2019.

⁵²⁸ Nezerli, Kişisel görüşme, Meşebaş Qakh (Qax), Tarih: 10.04.2019.

⁵²⁹ A. Memmedli, Kişisel görüşme, Balaken, Tarih: 25.12. 2019.

7.2. Qorqot Bayramı

İngiloylar`ın eskiden kutladıkları bayramlardan biri de Qorqot Bayramı`dır. Araştırmacı Aliyev`e göre, Qorqot bayramı, İngiloy hakının mührü gibidir.⁵³⁰ Onlar, Qorqot Bayramı`nı ilkbaharda baharın gelişi zamanı kutlamışlardır. Onlar`ın hayatında yazın gelişi, turnaların uçup gelmesi ise hesaplanmıştır. Ayrıca turna kuşu, kutsal kabul edilmiş, onu öldürmek günah sayılmıştır. “*Qorqot*” İngiloyca “*turna*” demektir.⁵³¹ İngiloylar, herhangi bir isim verirken, onu gördükleri şekilde isimlendirirler. Muhtemelen turnaların da qorqot adlandırmaları, onların “*qor-qor*” şeklinde ses çıkarmalarından dolayıdır.⁵³² Turna kuşları, Azerbaycan`da baharın gelişini insanlara ilk haber veren, müjdeleyen kuşlar olarak kabul edilmektedir. Zira, bahar geldiğinde turnaların toplu şekilde gelişini görmek mümkündür.⁵³³

Memmedli`ye göre, bu bayramın ismi hakkındaki düşüncelerden biri de bayramın isminin “*od, ateş*” anlamlarına gelen “*qor*” sözüden oluşmasıdır. Bu da, Hıristiyanlık ve İslâm inançlarından önce İngiloylar`ın ecdadları olan Geller`in dinî hayatlarında mevcut olan ateşperestlik inancı ile alakalıdır.⁵³⁴

İngiloylar bu bayramı Nevruz Bayramı olarak da adlandırmışlardır. Qorqot bayramının Nevruz Bayramı adı olarak adlandırılmasının sebebi, bu bayramın Nevruz Bayramı günlerinde kutlanmasıdır. Aliyev`in söylediğine göre, bu bayramın Azerbaycan`ın çoğu bölgelerinde kutlanan Nevruz Bayramı ile yakın ilişkisi olsa da Nevruz Bayramı`ndan farklı yönleri de bulunmaktadır. Şöyle ki; Qorqot Bayramı`nda Nevruz Bayramı`na has olan “*semeni*”⁵³⁵ yetiştirmek, “*kosa*”, “*keçel*”, “*bahar kızı*” gibi bayram sembolleri yoktur. Ayrıca Nevruz`dan farklı tarafı Qorqot Bayramı kutlamalarının uzun süre devam etmektedir. Nevruz Bayramı mart ayının 20-21`de,

⁵³⁰ Ş. Aliyev, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 13.07.2016.

⁵³¹Ş. Aliyev, “Halkımızın Eski Adetlerini Kendi Kültürlerinde Koruyub Gözeten Halk-İngiloylar”, <http://qax.org.az> (Erişim Tarihi: 06.03.2019).

⁵³² Ş. Aliyev, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 13.07.2016.

⁵³³Ş. Aliyev, “Halkımızın Eski Adetlerini Kendi Kültürlerinde Koruyub Gözeten Halk-İngiloylar”, <http://qax.org.az> (Erişim Tarihi: 06.03.2019).

⁵³⁴ A. Memmedli, *Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair Legionerin Şeref Kitabı*, Adiloğlu Neşriyatı, Bakü, 2004, s. 108.

⁵³⁵ **Semeni**, Azerbaycan`da Nevruz Bayramı`nın sembollerinden biri sayılmaktadır. Azerbaycan`da ve bölgelerinde bayramdan önce halk buğdayı küçük kablarda yetiştirirler ki, buna semeni denilmektedir. Ayrıca semeni, Azerbaycan kültüründe hayat ve bereket sembolü kabul edilmektedir. (Heyber Göyallı, *Nevruz; Genезisi Tarihi Transformasiyalari ve Merasimleri*, Kanun Neşriyatı, Bakü, 2015, s.121)

Qorqot Bayramı ise mart ayının sonuna kadar, hatta Nisan ayının başlarına kadar kutlanmaktadır.⁵³⁶

Bayramın karakteristik özelliklerinden biri, bayram günlerinde “*qorqot*” isimli yemeğin pişirilmesidir. Bu yemek hakkında yukarıda bilgi verilmiştir. Eski İngiloylar`ın bu bayramda qorqot yemeğini pişirmeleri, onların kışın sınavından başarıyla geçmelerini simgelemektedir. Geleneğe göre, bayramda pişirilen qorqot yemeği, akşam sofrasında yenir ve komşulara da dağıtılırdı.⁵³⁷

Eskiden İngiloylar bayram öncesi, ziraat işlerini tamamlar, evi, avluyu, bahçeni temizler, daha sonra önceki yıldan kalmış buğdaydan qorqot yemeği yaparlarmış. Bayram çoğu zaman toplu şekilde kutlanılıyordu. Araştırmacı Paşayeva`ya göre, Kürmük ve Qorqot Bayramı Azerbaycan`ın kuzeybatı bölgesinde sadece İngiloylar`ın kutladıkları eski halk bayramlarıdır.⁵³⁸

Günümüzdeki İngiloylar da ecdadlarının kutlamış olduğu “*Qorqot Bayramı*”nı kutlarlar. Bu bayramın zamanı gelmeden önce İngiloylar evlerinde, bağ ve bahçelerinde özenle temizlik yapar ve baharı daha güzel karşılamaya çalışırlar.

Qorqot Bayramı`nda günlerinde İngiloy köylerindeki obalar, tabunlar kendi aralarında para toplar ve toplanan bu para ile gıda tedariki yaparak, kendilerine bir pinkik alanı seçerek orada baharın gelişini kutlarlar. Bu kutlamalarda obada veya tabunda büyükden küçüye herkes iştirak ederler.⁵³⁹ Bayram sırasında “*reqs*” denen halk oyunları, oynanılmaktadır.⁵⁴⁰

7.3. Dut Nübgarı Bayramı

İngiloylar`da dut ağacı kutsal olduğu için kesilmez. Dut ağaçlarının ipekçilikle ilişkisi olduğu için bu bayram ipek yetiştiriciliğinin son aşaması olan barama (koza)⁵⁴¹

⁵³⁶ Ş. Aliyev, “Halkımızın Eski Adetlerini Kendi Kültürlerinde Koruyub Gözeten Halk-İngiloylar”, <http://qax.org.az> (Erişim Tarihi: 06.03.2019)

⁵³⁷ Ş. Aliyev, *İngiloylar, Tarihi -Etnografik Tahkikat*, ss. 138-140

⁵³⁸ Paşayeva, *Azerbaycanlıların Aile Merasimlerinde Etnik Gelenekler*, s. 156

⁵³⁹ M. Vahabov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 27.03. 2019.

⁵⁴⁰Ş. Aliyev, “Halkımızın Eski Adetlerini Kendi Kültürlerinde Koruyub Gözeten Halk-İngiloylar”, <http://qax.org.az> (Erişim Tarihi: 06.03.2019)

⁵⁴¹İngiloylar`ın ziraat kültüründe eskiden mevcut olan ipek böceği yetiştiriciliği günümüzde de devam etmektedir. Bu yüzden İngiloylar, bahçelerinde ipek yetiştiriciliği için dut ağaçlarının olmasına da çok önem verirler. Çünkü ipek yetiştiriciliğinde önemli faktör olan ipek böceği dut ağacı yaprakları ile

hasadı günü yapılır.⁵⁴² İngiloy ailelerinin çoğunun bahçesinde veya dış kapısının hemen yanında mutlaka dut ağacı bulunur. İpeğ`in yapımının son aşaması olan “*barama temizliği*” olarak adlanan safhada bu bayram kutlanılır. Dut Nübgarı Bayramı aşamasında o yıl ne kadar barama yetiştirilirse yetiştirilsin barama temizlemek için İngiloy aileler yaşadıkları civarda bulunan yaşlı nineleri evlerine davet ederler. Barama temizliği için özel olarak hazırlanmış yerde barama temizliği yapılır. Barama temizliği devam ederken ev sahibi bir hayvan keser ve kesilmiş hayvanın etinden değişik yemekler yapılır. Öğleden sonra evin bahçesinde bulunan beyaz dut ağaçlarındaki yetişmiş dutlar silkeleme yolu ile toplanır. Beyaz dut barama temizliğine kadar yetişse bile o güne kadar toplanmaz, bayrama kadar beklenir. Toplanan beyaz dut “*lenqari*” denilen büyük tepsilerde yenilmesi için ilk olarak barama temizleyenlerin önüne koyuluyor. Toplanan dutun bir kısmı barama temizliğine gelmiş ninelere, geri kalan kısmı ise bahçelerinde dut ağacı bulunsa da bulunmasa da tüm komşulara dağıtılır. Dut Nübgarı Bayramı günü toplanan dut sadece sadaka gibi dağıtılır. Bölgede meşhur olan dut pekmezi daha sonra toplanan duttan yapılır.⁵⁴³

Hıristiyan İngiloylar ise Dut Nübgarı Bayramı`nı, duttan ilk içki yapıldığı zaman bu içkiyi içerek kutlarlar.⁵⁴⁴

7.4. Kara Bayram Geleneği

Kara Bayram geleneği, Müslüman İngiloylar arasında yaygın olan bir uygulamadır. Fakat bu uygulama günümüzde çok az yapılmaktadır. Geleneğe göre, Ramazan ve Kurban bayramlarından önce İngiloy ailesinde birisi vefat ederse, o bayram bu aile için yasa dönüşür, dolayısıyla aileler bu bayramları kutlamazlar. Mutluluk ve sevinc getirmesi gereken bu bayramlar, bu aileler için kara bayrama dönüşür. Böyle

yetiştirilmektedir. Eskiden İngiloylar arasında ipek yetiştiriciliği ile meşgul olanlara “*kümdar*” denilmiştir ve İngiloylar ta eski zamanlardan iyi kümdar olmuşlardır. Onlar ipek yetiştirmekle “*barama*” dedikleri ipek hammaddesi alırlardı. İngiloylar, ipek böceğini ev odalarında veya çardaklarında, hayvan damlarında yetiştirirlerdi. (Mustafayev, *İngiloylar`ın Maddî Medeniyeti*, ss. 109-110)

⁵⁴²A. Memmedli, *Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair Legioner`in Şeref Kitabı*, s. 108.

⁵⁴³Şabanov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 19.04. 2019.

⁵⁴⁴Arif Akifoğlu, “Yol”, Erişim Tarihi: 14 Mart 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=JimfCMbQqpg>, 27:00-27:20.

durumlarda bayram günlerinde bu yaşlı aileler ziyaret edilir, Kur`ân-ı Kerîm ve dualar okunur.⁵⁴⁵

Evlerinden cenaze çıkan hâne halkı, bu bayram günlerinde bayram tebriği için gezmezler, her daim kendi evlerinde bulunup, taziyeleri kabul ederler.⁵⁴⁶

8. Hıristiyan İngiloylar`ın Kutladıkları Bayramlar

Hıristiyan İngiloylar`ın kutlamış oldukları en önemli bayram Paskalya`dır. Onlar, Ortodoks Hıristiyanlar`ın 7 Ocak`ta kutladıkları Hz. İsa`nın doğumu ile ilgili Epifani`ni pek kutlamazlar.⁵⁴⁷

Bu bayramlardan başka ayrıca her kilisenin kendisine has olan bayramları mevcuttur. Mesela; Azize Nino Kilisesi`nde 01 Haziran`da Aziz Sameba Kilisesi`nde ise 28 Mayıs`da kilisenin kendine has olan bayramları kutlanmaktadır. Kiliselerin bulunduğu köylerde yaşayan halkın verdiği bilgiye göre, bu bayramların sebepleri tam olarak bilinmiyor. Fakat yaygın görüşe göre, bu bayramlar adı geçen kiliselerin ismini taşıdıkları din adamlarının hayatı ile bağlantılıdır. Bu bayramlarda Hıristiyan İngiloylar, kiliseye toplanır, burada mum yakar, dualar ederler.⁵⁴⁸

8.1. Paskalya Bayramı

Qakh (Qax) ilinde yaşayan Hıristiyan İngiloylar, Hazreti İsa`nın diriliş bayramı olan Paskalya Bayramı`nı, bu yıl (2019) 28 Nisanda kutlamıştır. İngiloylar bu bayrama “Pasha” da derler. Bayramdan önce kırk gün oruç tutular. Bilindiği gibi Hıristiyanlık`ta oruç tutma dönemine “*lent dönemi*” denilmektedir. Fakat Hıristiyan İngiloylar, bu süreyi “*oruçluk dönemi*” olarak adlandırırılar. Hıristiyan İngiloylar, lent döneminin tamamlandığı sonuncu pazar günü gece saatlerinde Paskalya`yı kutlarlar.

Lent döneminin sonuncu haftasının cuma günü oruç biter. İnanclarına göre, bu cuma günü hâne halkının vefat etmiş yakınlarının ruhları eve döner. Eve gelen bu ruhlar için, Paskalya bayram günlerinde evlerinde bayram sofraları kurarlar. Bu sofralardan

⁵⁴⁵ K. Memmedov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 11.03.2019.

⁵⁴⁶ M. Vahabov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 27.03.2019.

⁵⁴⁷ E. Hebilov, Kişisel görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 02.11.2019

⁵⁴⁸ Batsaşvili, Kişisel görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 23.10.2019.

aynı zamanda bayramlaşma için gelmiş ziyaretçiler de yerler.⁵⁴⁹ Geleneğe göre, evlerde kurulan bu bayram sofrası, dokuz gün boyunca devam eder.⁵⁵⁰

Aziz Georgi ve Azize Nino Kiliselerinin bulunduğu Qakh-İngiloy ve Alibeyli köylerinde Paskalya Bayramı kilisede geniş şekilde kutlanılmaktadır. Açık ibadetlerin yapılmadığı Aziz Sameba ve Aziz Miheyil kiliselerinin bulunduğu Meşebaş ve Kötüklü köylerinde ve kilise bulunmayan İngiloy köylerinde yaşayan İngiloylar ise Paskalya Bayramı'nı kendi evlerinde veya birkaç aile bir eve toplanarak kutlar veya yakın köylerdeki kiliselere giderler.

Paskalya Bayramı sabahı Hıristiyan İngiloylar yakınlarında bulunan kiliseyi ziyaret ederler.⁵⁵¹ Daha sonra bayram tebriği için ev ziyaretleri başlar.⁵⁵² Paskalya Bayramı'nda Müslümanlar da Hıristiyan komşularını ve akrabalarını ziyaret eder, bayramlarını kutlarlar.⁵⁵³

Müslüman çocukların Kurban ve Ramazan bayramlarında kapıkapı dolaşarak bayram hediyesi toplama geleneği Hıristiyan İngiloylar'ın Paskalya Bayramı'nda da mevcuttur.⁵⁵⁴

Paskalya ile ilgili bir başka gelenek, çahır içkisi (üzüm şerabı) küplerinin açılmasıdır. Çahır içkisi küplerinden çıkartılan çahır bayram günü sofralara koyulur ve bayrama gelen misafirlere ikram edilir. Bayram günü bu küpler özel bir merasimle açılır.

Hıristiyan İngiloylar, Paskalya Bayramı'nın ikinci günü kabir ziyareti yaparlar.⁵⁵⁵ Bu kabir ziyareti sırasında bayram için yaptıkları yemeklerden, tatlılardan ve şerablardan yanlarında götürüp vefat eden yakınlarının mezarları üzerine koyarlar.

⁵⁴⁹Sevda Resulkızı, Murad Heşimov, "Güne Doğru", Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=3pIEgqwJURc&t=1s>, 0:46-0:56

⁵⁵⁰ Resulkızı, Heşimov, "Güne Doğru", 0:38-0:40.

⁵⁵¹ Pervane Mustafayeva, Mübariz Memmedov, "Qaxda Pasha Qeyd Olundu", Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=UYKBB-aOpik&t=20s>, 0:10.

⁵⁵² Mustafayeva, Memmedov, "Qaxda Pasha Qeyd Olundu", 01:09-01:11.

⁵⁵³ Resulkızı, Heşimov, "Güne Doğru", 1:45-1:50.

⁵⁵⁴ Batsaşvili, Kişisel görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 23.10.2019; Mustafayeva, Memmedov, "Qaxda Pasha Qeyd Olundu", 01:02-01:05.

⁵⁵⁵ Mustafayeva, Memmedov, "Qaxda Pasha Qeyd Olundu", 0:41-0:43.

Paskalya Bayramı`nda Hıristiyan İngiloylar “*Pasha*” isimli özel bir tatlı da yaparlar.⁵⁵⁶ Bu tatlı, diğer tatlı çeşitlerinden farklıdır. Geleneğe göre, pasha tatlısı lent döneminin sonuncu haftasının cuma günü pişirilmelidir. Pasha, şerbetli bir tatlı olmayıp, yağ ve sütün de kullanıldığı mayalı hamurdan yapılan, içine üzüm kurusu konulan, daha ziyade poğaçaya görünümündedir. Bu pişirilirken evin tam sessiz ve sıcak olması gerekir. Şayet bu pişirme sırasında evde konuşan olarsa, pashanın iyi pişmiyeceğine inanılır.⁵⁵⁷ Buna “*Pasha çöreği*” de denilmektedir.⁵⁵⁸

Paskalya Bayramı geleneklerden birisi de “*yumurta boyama*” dır.⁵⁵⁹ Bayrama bir ay kala Hıristiyan İngiloy aileleri kullandıkları soğanların kabuklarını atmazlar, bayramda yumurta boyamak için saklarlar. Yumurtaların renginin doğal olması için soğan kabuğu gibi nesnelere kullanılır. Bu boyanmış yumurtalar misafirlere ikram

⁵⁵⁶ Batsaşvili, Kişisel görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 26.04.2019.

⁵⁵⁷ Resulkızı, Heşimov, “Güne Doğru”, 1:03-1:21.

⁵⁵⁸ Mustafayeva, Memmedov, “Qaxda Pasha Qeyd Olundu”, 0:12-0:15.

⁵⁵⁹ **Yumurta boyama geleneği**, Hıristiyan yortularının birçoğunda olduğu gibi Paskalya Bayramı`na da dahil olmuş eski pagan dönemi adet ve geleneklerinden biridir. Başlangıçta Büyük perhiz esnasında yenilmesi yasak olan yumurta, daha sonra Paskalya Bayramı`nda yeniden dirilmenin simgesi olmuştur.(Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 2005, s. 600) Yumurta boyama geleneği, yer üzerinde mevcut olan birçok halklarda mevcut olan bir gelenektir. Genel olarak yumurtanın insan yaşamına girişi milattan önce Hindistan çevresinde orman tavuklarının evcilleştirilmesi ile olmuştur. Güçlü bir besin kaynağı olan yumurtanın sembolik yanı sıra sadece bereket ve yaşama sınırlı değildir. Kuzey Afrika`da bir kişi vefat ettiğinde ateş yakılmadığı ve yemek yapılmadığı için komşular ve akrabalar cenaze sahipleri için yemek götürürler. Götürdükleri yemekler içerisinde sembolik olarak yumurta da bulunuyor. Ölümü ve doğurganlığı sembolize eden yumurtalar, ölüm sonrasında aileye yaşamın devam ettiği yumurta aracılığıyla hatırlanmaktadır. Görüldüğü gibi, yumurta insanlar için ölüm ve hayat ikiliğinin arasındaki ilişkisi sembolize eden bir besin haline gelmiştir. Paskalya yumurtası geleneği Avrupa ile beraber diğer kıtalarda da yaygınlaşmış ve boyanması bir halk sanatı haline gelmiştir. Paskalya yumurtalarının renklerine gelince, bu yumurtalar bir çok renkte boyansa da, en yaygın renk kırmızı renktir. Bir çok bölgelerde kırmızı renkli yumurtaların kutsallığına daha çok inanılmaktadır. Kırmızıya boyanmış yumurtalar ile ilgili bir çok hikayeler mevcuttur ve bu hikayeler dinî anlatılara da yansımıştır. Ortodoks Hıristiyanlar arasında günümüzde de yaygın olan bir hikayeye göre İsa Mesih`in takipçilerinden olan Mecdelli Meryem İsa Mesih`in yeniden dirilişini insanlara anlatmak için bir yolculuğa çıkmıştır. Roma`ya geldiğinde İmparator Tiberius`u ziyaret ederken, İsa Mesih`in dirilişini anlatırken masadan bir yumurta alıyor. Tiberis onunla alay edencesine masadaki yumurtanın kırmızıya çevrilemeyeceğini gibi bir insanın da öldükten sonra yeniden dirilmesinin mümkün olmayacağını söyler. Tam bu sırada Mecdelli Meryem`in elindeki yumurtanın renki kırmızıya dönüşür. Bu sebepten bazı Ortodoks ikonalarda Mecdelli Meryem elinde kırmızıya boyanmış yumurta ile resmedilmiştir. Günümüzde de Paskalya Bayramı günü ayından sonra yumurta tokuşturulmaktadır. Bir kişi elinde yumurta ile başkasına giderek “*Mesih dirildi!*” der ve diğer kişi “*Gerçekten dirildi!*” deyerek kendisine uzatılmış yumurtaya elindeki yumurta ile vurur. (Nilüfer Nahya, “Yaşamın Renkli Sembolleri Paskalya Yumurtaları”, *Metro Gastro Dergisi*, Sayı 65, İstanbul 2012, ss.162-165) Yumurta boyama geleneği, Hıristiyan yortularının birçoğunda olduğu gibi Paskalya Bayramı`na da dahil olmuş eski pagan dönemi adet ve geleneklerinden biridir. Başlangıçta Büyük perhiz esnasında yenilmesi yasak olan yumurta, daha sonra Paskalya Bayramı`nda yeniden dirilmenin simgesi olmuştur.(Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 2005, s. 600)

olunması için bayram sofralarına konulur.⁵⁶⁰ Oruçluk döneminini sonuncu haftası cuma günü Hristiyan İngiloylar`da “*yumurta tokuşturma*” geleneği mevcuttur.⁵⁶¹ Paskalya Bayramı`ndaki yumurta tokuşturma geleneği, Müslümanlar`ın Ramazan ve Kurban bayramlarındaki aynı adlı gelenekle benzerlik arz etmektedir.

9. Müslüman İngiloylar`ın Kutladıkları Bayramlar

Müslüman İngiloylar`ın kutladıkları esas bayramlar, İslâm dinî bayramları olan Ramazan ve Kurban bayramlarıdır. Bu bayramların tarihi her yıl KMİ kadılar şurası tarafından resmi olarak ilân edilmektedir. Gerek Kurban gerekse de Ramazan Bayramı`nda yapılan etkinlikler aynıdır. Farklı olan Kurban Bayramı`nda bayram namazında sonra büyük baş veya küçük baş hayvanın kurban kesilmesidir. Ayrıca Müslüman İngiloylar`ın bir kısmı İngiloylar`a has bayramlar olan Kürmükoba ve Qorqot bayramlarını da kutlamaktadırlar.

9.1. Ramazan Bayramı

Ramazan Bayramı, Müslüman İngiloylar`ın kutladığı esas bayramlardandır. Bu bayram eski dönemlerden bugüne kadar Müslüman İngiloylar arasında büyük coşku ile kutlanmakta devam etmektedir.

İslâm dinî geleneklerine uygun olarak Müslüman İngiloylar bayramdan önce yirmi dokuz veya otuz gün oruç tutarlar. Oruçluk dönemi tamamlandığında Ramazan Bayramı`nı kutlarlar. Ramazan Bayramı günü İngiloylar`ın yaşadıkları köylerdeki camiiler ve hatta camiilerin bahçeleri bayram namazını kılmaya gelen cemaatle dolmaktadır. Normalde günlük ibadet için camiye gelmeyenler de bayram günü bayram namazını kılmak için camiilere gitmektedirler. Bayram namazı sonrası camiye gelmiş İngiloylar birbirilerinin bayramlarını tebrik eder ve diğer akrabaları ile komşularının bayramlarını tebrik etmek için bayram gezisine başlarlar. Bayramın devam ettiği üç gün süresince her yerde gruplar halinde bayram tebriki için acele eden insanlara rast gelinir.⁵⁶²

⁵⁶⁰ Batsaşvili, Kişisel Görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 26.04.2019.

⁵⁶¹ Hacıyev, Kişisel görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 26.04.2019.

⁵⁶² M. Vahabov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 27.03.2019.

9.2. Kurban Bayramı

Müslüman İngiloylar'ın kutladıkları esas bayramlardan biri de Müslüman aleminde Ramazan Bayramı'ndan tahminen iki ay on gün sonra kutlanılan Kurban Bayramı'dır. Günümüzdeki Müslüman İngiloylar bu bayramı da büyük coşku içerisinde kutlamaktadırlar. Ramazan Bayramı'nda olduğu gibi Kurban Bayramı'nda da bayramın birinci günü sabah erkenden Müslüman İngiloylar bayram namazını kılmak için camiilere akın ederler. Namazı çıkışında İngiloylar birbirlerinin bayramlarını kutlarlar, daha sonra kurbanlık hayvanlarını kesmek veya kesdirmek için evlerine acele ederler.

Aliabad kasabasında yaşayan İngiloylar'dan Vahabov'un verdiği bilgiye göre, bu bayramlarda daha çok sevilen çocuklar oluyor. Zira gerek Ramazan Bayramı'nda gerekse Kurban Bayramı'nda İngiloy çocukları ellerinde yerli tabirle “*torbalar*”, yani poşetlerle kapıkapı gezerek, tanıdık tanımadık farkı koymadan tüm köy halkını bayramını tebrik ederler ve her hâne de çocuklara çikolata, gofret gibi hediyeler verirler. Bazen bayram tebriğine gelen çocuklara para verildiği de görülmektedir.

Ramazan ve Kurban bayramlarında görülen adetlerden biri de “*yumurta boyama*” geleneğidir. Bayram gelmeden önce İngiloy aileleri çokca yumurta boyarlar. Bu yumurtaların bir kısmı bayram tebriğine gelen çocuklara dağıtılır, bir kısmı da bayramların ilk günü akşamı yerli tabirle dimgelerde “*yumurta tokuşturma*” için saklanır. Bayramın ilk günü akşamı sokaklarda çok sayıda topluca yumurta tokuşturan gençleri görmek mümkündür.⁵⁶³

Ramazan ve Kurban bayramlarında yaşatılan geleneklerden birisi de kabir ziyaretleridir. Müslüman İngiloylar her iki bayramda çoğu zaman bayramın ilk günü bayram namazından sonra, arefe günü mezarlıklara giderek, vefat etmiş yakınlarının kabirlerini ziyaret ederler. Kabir ziyaretleri sırasında mezarlıkta Kur`ân-ı Kerîm okur ve orada defnedilen yakınları için dualar ederler. Bayramın ilk günü kabir ziyaretine sabahleyin sadece erkekler, öğleden sonra ise kadınlar giderler.

⁵⁶³ M. Vahabov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala Tarih: 27.03.2019.

Günümüzdeki İngiloylar arasında Kurban Bayramı ile ilgili “*Ekberula*” adlı bir adet vardır. Fakat gittikçe popülaritesini kaybeden bu adete göre, arefe günü gençler kendilerini maskelerle gizleyerek evleri dolaşırlar ve hediye toplarlar.⁵⁶⁴

İngiloylar`ın Ramazan ve Kurban bayramlarında özel yemek kültürleri mevcut değildir. İngiloylar, bu bayramlarda kendi yemek kültürlerinde mevcut olan pilav, dolma, soyutma gibi et yemekleri pişirirler.⁵⁶⁵

⁵⁶⁴ M. Vahabov, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala Tarih: 27.03.2019.

⁵⁶⁵ L. Musayev, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 04.02.2019.

SONUÇ

Günümüzdeki İngiloy halkının ataları sayılan Geller, iki bin yıldan fazla tarihî süreç içerisinde Kafkas Albaniyası'nın kuzeybatısında ikâmet etmiş Türk kökenli Alban halkıdır. İngiloylar, XV. yüzyıla kadarki tarihî kaynaklarda “Her”, “Ger”, “Gel”, “Filan”, “Cilan” ve “Geloy” gibi farklı isimlerle isimlendirilse de etimolojik çalışmaların tahlili, bu kavramların hepsinin eski Gel halkının farklı isimleri olduğunu göstermektedir. Daha sonra bu kavram XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar “İnisel ve Yenisel Gelleri” şeklinde, XVIII. yüzyıldan sonra “İngiloy vey Yengiloy” şeklinde kullanılmaya başlamıştır.

Günümüzde İngiloy kavramının anlamı ile ilgili gerek Azerbaycan gerekse Gürcü ve Rus araştırmacıları tarafından “Müslümanlaştırılmış Gürcüler”, “Yeniden dönderilmişler”, “Yeni yere göç ettirilenler” ve “Yeni Geller” gibi farklı görüşler ileri sürülse de, kavramın anlamı ile ilgili daha doğru görüşün “Yeni Geller” olduğu kanaatindeyiz.

Son iki yüzyılda İngiloylar, konuştukları dillerinin Gürcü dilinin doğu lehçesi olmasından dolayı, Gürcü kökenli bir etnik grup gibi gösterilmeğe çalışılmıştır. Birçok Gürcü, Rus ve İngiliz kaynakları da bu fikri desteklemektedir Fakat araştırmalarımız sonucunda ulaştığımız gerçek, Gürcistan'ın “Qaqma Mhari”, “Şiqnit Kaheti” bölgelerinde yaşayan Geller'in M. XII-XV. yüzyıllar arası Gürcüler tarafından asimilasyona maruz bırakılarak tamamen Gürcüleştirilmiş olmalarıdır. Azerbaycan topraklarında yaşayan İngiloylar'ın ise sadece dilleri asimilasyona mâruz kalmıştır. Ayrıca Azerbaycan'da yaşayan İngiloylar'ın konuştukları lehçede eski dillerinin izleri görülmektedir ve onlar kendilerine Gürcü değil, İngiloy denilmesini istemektedirler. Zaten aslında bir halka ne denildiğinden çok onların kendilerini ne hissettikleri daha önemlidir.

Asimilasyon sürecinin dil ve kültürün tamamen değişmesi sonucunda tamamlandığı bilinmektedir. İngiloylar sadece dil bakımından asimile olmuşlar ama kültürlerini sürdürmeyi başarmışlardır. İngiloylar'ın mührü sayılan ve “turna” anlamına gelen “Qorqot” Bayramı'nın isminin de Gürcüce değil, kendi dillerinde

olması, onların Gürcü kökenli değil, Alban kökenli bir halk olduğunu göstermektedir. Zira, turmanın Gürcüce karşılığı “*sero*” dur.

Öte yandan *Dünya Kültürleri Ansiklopedisi* gibi İngilizce kaynaklarda İngiloylar`ın Gürcü kökenli bir etnik grup olmaları, Azerbaycan Türkleri ile bir arada yaşamaları ve Azerbaycan Türkçesi`ni benimsemelerinden dolayı, onların Azerbaycan Türkleri tarafından asimilasyona mâruz bırakıldıkları iddia edilmektedir. Fakat görülen bu ki, İngiloylar`ın günlük konuşmalarında İngiloy lehçesi ile beraber Azerbaycan Türkçesi`ni de kullanmaları zoraki yolla değil, doğal asimilasyon sonucu gerçekleşmiştir. Ayrıca İngiloylar`ın günlük konuşmalarında “*dinge*”, “*çeper*” gibi Türk kökenli kavramları kullanmaları, İngiloy şairlerin şiirlerini Türkçe yazmaları ve İngiloy annelerin ninnilerini Türkçe söylemeleri, onların eski Türk kökenli Alban halkı olduğunu bir daha ispatlar mahiyettedir. Öte yandan tarihî olayları objektif olarak inceleyen L. Mroveli, M. Canaşvili, G. Melikişvili, V. Dondua gibi Gürcü araştırmacıların da kendi çalışmalarında İngiloylar`ın eski Gel halkı ile bağlılığını dile getirmeleri bu gerçeği doğrulamaktadır.

İngiloylar, günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti`nin kuzeybatı bölgesinde bulunan, Qakh (Qax), Zaqatala ve Balaken illerinde ikamet etmektedirler. Qakh (Qax) ilinin Qakh- ingiloy, Alibeyli, Meşebaş ve Kötüklü köylerinde yaşayan İngiloylar Hıristiyan (Ortodoks) inancına, Balaken ilinin İtitala köyünde, Zaqatala ilinin Aliabad kasabası ve Mosul köyünde yaşayan İngiloylar ise İslâm (Sünni/ Hanefî, Şâfiî) inancına mensupturlar. Önceleri İngiloy köyleri sayılan Zaqatala ili Yengiyan köyü, Qakh (Qax) ili Tasmalı, Qorağan, Lelepaşa, Şotavar, Marsan ve Zeyem köyleri son yüz yılda İngiloy lehçesini kullanmayıp unuttuklarından dolayı İngiloy köyleri olarak kabul edilmemektedirler.

İngiloylar, tarihi süreç içerisinde Kafkas Albaniyası`nda mevcut olan dinî inançları kronolojik olarak benimseyerek, Hıristiyanlığ`ın bölgede yayılışına kadar ateşperestlik, putperestlik ve doğa güçleri ile ilgili inançlara itikat etmiş, Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra VIII. yüzyılda Araplar`ın Albaniya`ya gelişi ile İslâm ile tanışmışlardır. Ateşperestlik inancı, Kafkas Albaniyası`nın Sâsânî İnan Devleti`nin hâkimiyetinde olduğu dönemde daha yaygın hale gelmiştir. Ayrıca İslâm dinini

benimsemelerinden sonra uzun zaman İngiloylar arasında Hıristiyanlığın ve diğer eski inançların izleri görülmüştür. Çarlık Rusya Devleti, XIX. yüzyılın başlarından sonuna kadar İngiloylar'ı “zor tatbik etme”, “vergilerden ve askerlikten muaf tutma”, “hapisten tahliye etme”, “bölge değiştirme” gibi çeşitli yöntemlerle Hıristiyanlaştırmaya çalışsa da amacına tam olarak ulaşamamış, halkın sadece bir kısmı Hıristiyanlığı benimsemiştir. İngiloylar, Çarlık Rusyası'nın gerçekleştirdiği Hıristiyanlaştırma politikasına karşı tepkisini göstererek birkaç defa isyana kalkmış, fakat bu isyanların hepsi yenilgiye uğramıştır. Ayrıca bahsedilen dönemde bir grup İngiloy zoraki Hıristiyanlaştırma politikasına karşı çıkarak Türkiye'ye göç ederek, Adana ili, Ceyhan ilçesi, Dağıstan köyüne yerleşmiştir.

Günümüzdeki İngiloylar'ın dinî yaşantılarında Hıristiyanlık ve İslâm inançları ile beraber ayrıca ateşle, ağaçla, taşla ve yiyeceklerle ilgili halk inanışlarına da rastlanmaktadır.

İngiloylar'ın günümüzdeki dinî inançları farklı olsa da kültürel yaşantılarında pek fazla farklılık görülmemektedir. Mesela; her iki dine mensup olan İngiloylar'ın evlilik merasimleri kız isteme ile başlar, düğünle tamamlanır ve mutlaka dinî nikâh kıyılır. Dinî nikâhın kıyılmasında farklı olan husus, Hıristiyan İngiloylar'ın onu kilisede papaza, Müslüman İngiloylar'ın ise evde camii imamına yaptırmasıdır.

Her iki dine mensup olan İngiloylar'ın ölü kültüründe, cenazenin defninden sonra yemek verilmesi, yedinci, kırkıncı, elli ikinci geceleri ile sene-i devriyesinde anma merasimlerinin icra edilmesi gibi ortak yönler mevcuttur. Farklılık daha çok, cenazenin defninde, cenazede pişirilen yemeklerde ve cenaze merasimlerinde tüketilen içeceklerle ilgilidir. Şöyle ki; Hıristiyan İngiloylar'ın cenaze yemekleri, Müslüman İngiloylar'ın cenaze yemeklerinden farklı olarak çok acılı yapılmaktadır. Başka bir farklılık Hıristiyan İngiloylar'ın cenaze merasimlerinde alkollü içkiler tüketilmesi ve mevtanın kendi elbiseleri ve şahsi eşyaları ile birlikte tabutta defnedilmesidir.

Dinî inançlarına bağlı olmaksızın tüm İngiloylar'ın kutladıkları iki millî bayramları vardır. Bunlar Qorqot ve Kürmük bayramlarıdır. Qorqot Bayramı, baharın gelişi sırasında kutlanan bir nevi bahar bayramıdır. Kürmük Bayramı ise, ziraatla ilgili olarak kutlanan bayramdır. Ayrıca her iki dine mensup İngiloylar'ın kendi dinleri ile

ilgili olarak kutladıkları bayramları da vardır. Müslüman İngiloylar, Ramazan ve Kurban bayramlarını, Hıristiyan İngiloylar ise Paskalya Bayramı'nı kutlarlar. Dinî bayramlar arasında farklılıklar olsa da mezar ziyareti, yumurta boyanması ve tokuşturulması, çocukların kapı gezmesi gibi bazı adetler ortaktır. Ayrıca Paskalya öncesinde Hıristiyan İngiloylar diğer Hıristiyanlar gibi kırk gün oruç tutarlar. Oruçları perhiz şeklinde olup, sadece proteinli gıdalardan uzak dururlar.

Hıristiyan İngiloylar, Hıristiyan sakramentlerinden vaftizi genellikle doğumdan sonraki kırk gün içinde uygularlar. Evlilik ritüelini de rahip huzurunda kilisede gerçekleştirirler. Onlar haftalık ibadetleri için pazar günü kiliseye giderler.

Netice itibariyle şunu söyleyebiliriz ki, hangi sebeple olursa olsun, halkların tarihindeki dil ve din değişiklikleri, onların etnik kökenleri ile ilgili tartışmaların ortaya çıkmasındaki en önemli etkenlerdir. Bu yüzden İngiloylar hakkındaki etnik tartışmaların muhtemel nedenlerinden en önemlileri onların zaman zaman İslâm ile Hıristiyanlık arasında gel-gitler yaşamış olması ve zoraki asimilasyon sonucunda ana dillerini unutmalarıdır. Onlar her ne kadar XV. yüzyıldan itibaren kendi dilleri unutup Gürcüce'nin doğu lehçesi ile konuşmak zorunda kalsalar ve XIX. yüzyıldan itibaren de Çarlık Rusya Devleti ile Gürcü Ortodoks Kilisesi tarafından zorla Hıristiyanlaştırma politikasına maruz bırakılsalar da gerek günlük yaşantıları gerekse kültür ve medeniyetlerindeki örnekler, onların Kafkas Albaniyası'ndaki Türk Alban kökenli Geller'in günümüzdeki temsilcileri olduğunu göstermektedir.

BİBLİOGRAFİYA

ABBASOV, Arif; KERİMOV, Emil, “Azerbaycan`da Etnik Gruplar”, *Azerbaycan Millî Ansiklopedisi*, Azerbaycan Millî Ansiklopedisi İلمي Merkezi, ss. 105-107, Bakü, 2007.

ABDULLAYEVA, S. “Azerbaycan`da Kiliseler: Dinî Dözümlülüğün Uzunömürlü Şahitleri”, 525. *Gazete*, 11 Aralık 2013.

AĞAYEV, Elnur, “Azerbaycan`ın Etnik Yapısı”, *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi*, Sayı 81, Temmuz, Aralık, 2015, ss. 1030-1048, 2013.

AĞAYEV, İbrahim, *Günümüzde Azerbaycan`da Millî Etnik Süreçler*, MBM Yayınları, Bakü, 2006.

AHMEDOV, Hikmet, “XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan`da Ruslar`ın Yerleştirilmesine Dair”, *Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Azerbaycanşünaslık İلمي Tahkikat Merkezi*, Sayı 4, Bakü 2009.

AFANDİYEV, Nizami, “Geçmişten Günümüze Azerbaycan Alban Udi Halkının Hıristiyanlık Serüveni”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 22, ss. 197-216, Şırnak. 2019.

AKİFOĞLU, Arif, “Yol”, Erişim Tarihi: 14 Mart 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=JimfCMbQqpg>.

ALEKSİDZE, Zaza, *Kafkas Albanları Dillendiler*, Gürcistan İlimler Akademisi K. Kekelidze adına Elyazmaları Enstitüsü, Gürcüce`den çev., Nesib Nesibov, Artanuci Yayınevi, Tiflis, 2003.

ALIŞOV, Natig, “Kafkas Albaniyası`nın Hıristiyan Âbidelerinin Tahkiki Azerbaycan Tarihçiliğinde”, *Tarih ve Onun Problemleri Dergisi*, Yıl 1, Sayı 2, Bakü 2009.

ALİYEV, İğrar, *İstorii Midii*, İzdatelstvo Nauka Azerbaycan SSRİ, Bakü, 1960.

ALİYEV, Kemal, *Antiçnaya Kafkaskaya Albaniya*, Azərneşr Yayınevi, Bakü, 1992.

ALİYEV, Şirinbey ve diğ., *Kuzey Batı Azerbaycan Tarihi*, Şərğ- Qərb Yayınları, Bakü 2011.

ALİYEV, Şirinbey, “Azerbaycan`ın Kadim ve Bağımsız Etnosu-İngiloylar”, unikal.org (Ziyaret Tarihi: 01.06.2016)

_____, “Halkımızın Eski Adetlerini Kendi Kültürlerinde Koruyub Gözeten Halk-İngiloylar”, <http://qax.org.az> (Ziyaret Tarihi: 06.03.2019)

_____, “Çarlık Rusya Devleti`nin Kuzey Azerbaycan`da Müstemlekeçi Siyasetinde İngiloylar`ı Hıristiyanlaştırma Cehtleri”, *Bakü Üniversitesinin Haberleri*, Sayı 2, ss. 88-95, Bakü 2000.

_____, *İngiloylar, Tarihî Etnografik Tahkikat*, Yayımlanmamış Doktora tezi, Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Bakü, 2001.

_____, *Kuzey Batı Azerbaycan: İngiloylar*, Tahsil Yayınları, Bakü 2007.

_____, Kuzey Batı Azerbaycan`da İslâm”, *Azerbaycanşünaslığın Aktuel Problemleri II Uluslararası İlmi Konferansı Bildirisi*, ss. 309-315, Bakü, 2011.

ALİYEVA, İrade, “Çarlık Rusyası`nın Güney Kafkasya Siyasetinde İngiloylar”, *AMEA Tarih Enstitüsü İlmi Eserler Mecmuası*, C.XXXIII, ss. 293-304, Bakü, 2010.

_____, “Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Zoraki Hıristiyanlaştırma Siyaseti”, *AMEA Tarih Enstitüsü İlmi Eserler Mecmuası*, C. XXXII, ss.92-98, Bakü, 2010.

_____, “Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycanla ilgili İşgalçi Pilanları ve İngiloylar”, *AMEA Tarih Enstitüsü İlmi Eserler Mecmuası*, C. XXXVIII, ss. 79-83, Bakü, 2011.

_____, “İngiloylar`ın Çarlık Rusyası`nın Ortodoksların Siyasetine Karşı Direnişi”, *AMEA Tarih Enstitüsü İlmi Eserler Mecmuası*, C. XX, ss.131-136, 2007.

_____, “Kuzeybatı Azerbaycan`da Kümrük Bayramı`nın Kutlanması Tarihine Dair”, *AMEA Tarih Enstitüsü İlmi Eserler Mecmuası*, C. XXIII, ss.169-176, 2008.

_____, “XIX. yüzyılda Rusya`nın Azerbaycan`da Hıristiyanlığı`ı Yayma Politikasında İngiloylar”, [www. gumilev-center.az](http://www.gumilev-center.az) (Ziyaret Tarihi: 15 Mayıs 2017)

_____, *Çarlık Rusyası'nın Kuzeybatı Azerbaycan'da Dinî Siyaseti ve İngiloylar*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, AMEA A.A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Bakü, 2014.

ALİYEVA, Rübabe ve dğr., *Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Luğatı*, C.I, Şərq- Qərb Yayınları, Bakü, 2007.

_____, *Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Sözlüğü*, C.II, Şərq- Qərb Yayınları, Bakü, 2007.

ALİYEVA, Yaqut, "Azerbaycan'da Hıristiyanlık", *Dövlət və Din Mecmuası*, Ocak 2009.

ALİZADE, Anar, *Azerbaycan'da Hıristiyanlık Geşmişten Bugüne*, Elm ve Tehsil Yayınları, Bakü, 2016.

AVEDİS, K., Sanjian, "The Armenian Alphabet", *The World's Writing Systems*, Edited by Peter T. Daniels, William Bright, *Oxford University Press*, New York, ss.356-360, 1996.

AYDIN, Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 2005.

AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, "Safevî Hükümdarı Şah Abbas'ın Dinî Siyaseti", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Yıl 3, Sayı 6, ss.1329-1337, Türkiye, 2011.

Azerbaycan Devlet Statistik Komitesi Raporu, *Azerbaycan Regionları*, Bakü, 2003.

BAGRATİONİ, Vahuşti, *Geografiya Gruzi*, Tiflis, 1904.

_____, *İstoriya Sarstva Qruzinskovo*, Tiflis, 1976.

BAKIHANOV, Abbaskulu Ağa, *Gülüstani-İrem*, Bakü, 1991.

BATUK, Cengiz, "Georges Dumézil ve Türk Dinler Tarihindeki Yeri", *Ondokuz Mayıs İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXVIII, Sayı 28, ss. 87-111, Samsun, 2010.

BEKİROVA, Ellada, *Azərbaycan Albaniyası'nın Batı Toprakları Antik Devirde*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AMEA A.A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Bakü, 2015.

BERGAŞİVİLİ, Vera, "Qax (Qax)'da Yaşayan Ortodokslar Pasha Bayram'ını Kutlamışlar", www.sputnik.az, (Ziyaret Tarihi 14.05.2019)

BERİDZE Marina, LORTKİPANİDZE Liana, NADARAİA David, "Dialect Dictionaries in the Georgian Dialect Corpus", "10. Logic, Language, And Computation" *Uluslararası Sempozyumu*, ss.82-96, Tiflis, 23-27 Eylül 2013.

BÜNYADOV, Teymur ve diğ., *Azərbaycan Etnografyası*, Azərbaycan Millî İlimlər Akademisi, Arkeoloji ve Etnografi Enstitüsü, C. I, Şərq- Qərb Yayınları, Bakü, 2007.

BÜNYADOV, Ziya, *Azərbaycan VII-IX. yüzillərdə*, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1989.
 _____, *Azərbaycan v VII-IX. veka*, İzdatelstvo Akademi Nauk Azerbaydjanskoy SSRİ, Bakü, 1965.

_____, *Dinlər Tarikatlar Mezhepler*, Şərq- Qərb Yayınevi, Bakü, 2007.

CAVADOV, Gəməşah, *Azərbaycan'ın Azsaylı Həkləri və Millî Azlıkları*, Elm Yayınları, Bakü, 2000.

_____, "Azərbaycan'ın Azsaylı Etnosləri XXI. yüzillənin Başlarında" *Azərbaycan Gazetesi*, 18 Haziran 1998.

CAVADOVA, Zerine, "XIX. yüzillə Şeki- Zaqatala Bölgesi Ahalisinin Etnik və Demografik Yapısı", *AMEA Tarih Enstitüsü İlmî Eserlər Mecmuası*, C. XX, ss.50-54, 2007.

_____, *Kuzey Batı Azərbaycan: Tarihî, Demografik Təhqikat*, Altay Neşriyatı, Bakü 1999.

CELALYAN, Hasan Yesai, *Alban Ülkesinin Kısa Tarihi*, Işık Yayınları, Bakü, 1992.

DEDEOĞLU, Azad, *Ahıska Bölgesinde Kıpçak Atabegler'in Tarihi (XIII-XVI. yüzillər arası)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Konya, 2018.

DJANGİDZE, Tarasovna, Venera, *İngiloylskiy Dialekt v Azerbaydjane*, İzdatelstvo Mesniereba, Tbilisi, 1978.

EMRULLAH KIZI, Bedircahan, “Qakh (Qax) ilinin Kürmük Kilisesi`nde Arkeoloji ve Etnografik Tahkikatlar Hakkında”, *Devlet ve Din Mecmuası*, Kasım-Aralık, ss.232-242, Bakü, 2009.

ESEDZADE, Semen, *S İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, T 1, Tiflis 1907.

GARDANOV, Valentin, *Kafkaskih Etnografiçeskih Sbornik*, İzdatelstvo SSCB Akademii, Moskova, 1969.

GAYBULLAYEV, Giyaseddin, *Azerbaycan Türklerinin Teşekkül Tarihi*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1994.

_____, *Azerbaycanlılar`ın Etnik Tarihine Dair*, İlim Neşriyatı, Bakü, 1994.

_____, *K Etnogenezu Azerbaydjansev*, İzdatelstvo Elm, Bakü, 1991.

_____, *Toponimiya Azerbaydjana*, İzdatelstvo Elm, Bakü, 1986.

GÖYALLI, Heyber, *Nevruz; Genezisi Tarihi Transformasiyaları ve Merasimleri*, Kanun Neşriyatı, Bakü, 2015.

GRİGORİANTZ, Aleksandr, *Kafkas Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sintez*, çev., Doğan Yurdakul, Sabah Yayınları, İstanbul, 1999.

GUKASYAN, Voroşil, *Kafkas Albaniyası*, Öğretmen Yayınevi, Bakü, 1993.

GULİYEV, Hasan; BAHTİYAROV, Alay, *Azerbaycan`da Eski Dinî Ayinler ve Onların Günümüzde Kalıntıları*, Komünist Neşriyatı, Bakü, 1968.

GULİYEVA, Semaye, *Azerbaycan`da Yaşayan Azsaylı Halkların Adet ve Enenelerinin Tebliğinde Kütüphanelerin Rolü*, Mirza Fatali Ahundov Adına Azerbaycan Millî Kütüphanesi Yayınları, Bakü, 2012.

GURBANOV, Rafig, *Kafkas Tarihi*, Zerdabi Neşriyatı, Bakü, 2002.

HASANOV, Hacı, “Zaqatala Bölgesinde Köy İcmalarının İdaresi Tarihi”, *AMEA Tarih Enstitüsü İlmî Eserler Mecmuası*, C. XX, ss. 29-31, Bakü, 2007.

- HAVİLOV, Havil, *Azərbaycan Etnoqrafiyası*, İlim Neşriyatı, Bakü, 1991.
- HEYET, *Azərbaycan Tarihi. Yedi ciltte*, C. II., Bakü, 1998.
- HEYET, *Azərbaycan Tarihi*, Şərq- Qərb Yayınları, Bakü, 2016.
- HEYET, *Azərbaycan Tarihi*, Tehsil Yayınları, Bakü, 2015.
- HIRHIROV, Şamil, *Balaken ili Dinî Âbideleri*, Yayımlanmamış Lisans Tezi, BİÜ, Zaqatala, 2011.
- <http://www.azerbaijans.com>, (Ziyaret Tarihi: 10.04.2018)
- <http://www.qafqazislâm.com>, (Ziyaret Tarihi: 15.02.2019)
- <https://azerdict.com/az> (Ziyaret Tarihi: 05.10.2018)
- İBN HAVKÂL, *X. yüzyılda İslam Coğrafiyası*, çev., Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.
- İBRAHİMOVA, Gülnare, “Azərbaycan Cumhuriyeti Ahalisinin Etno-Konfesial Strukturu”, *Arkeoloji ve Etnografi Dergisi*, Sayı 1, ss. 315-319, Bakü 2014.
- İHİLOV, Mihail, *Narodnosti Lezginskoy Qruppi*, Mahaçkala, 1967.
- ALİYEV, İqrar, *Azərbaycan Tarihi*, C. I, Elm Neşriyatı, Bakü, 2007.
- İSKENDERLİ, Jabir, *Azərbaycan`da Gayri Ananevi Dinler ve Tarikatlar*, İlim ve Tahsil Yayınevi, Bakü, 2014.
- İSMAYILOV, Gündüz, *Tolerantlık: Bildiklerimiz, Bilmediklerimiz*, Nurlar Neşriyyatı, Bakü, 2014.
- İSMAYILOV, Mahmud, *Azərbaycan Tarihi (XIX. yüzyıl)*, C.IV, Elm Neşriyatı, Bakü, 2007.
- İSMAYILOV, Mehman, Mahir Efendi, *Kürmük Alban Mâbedi, Azərbaycan Medeniyetinin İncisi*, Saral Poligrafiya Yayınları, Zaqatala, 2014.
- KALANKATUKLU, Moisey, *Albaniya Tarihi*, Avrasiya Yayınları, Bakü, 2006.

_____, *İstoriya Alban*, İzdatelstvo Elm, Bakü, 1977.

KARAULOV, Andrey, *Svedeniye Arabiskih Geografov IX i X Vekov P.Hr. Kavkaze, Armeni i Azerbaydjane*, Tiflis, 1907.

Kartlis Chobreva, *İstoriya Gruzii*, İzdatelstvo Artanudji, Tbilisi, 2008.

Kartlis Tskhovreba, *A History Of Georgia*, Artanujı Publishing, Tbilisi, 2014.

KERİMLİ, Ruhangiz, “Hıristiyanlığ`a kadar olan Dönemde Kafkas Albanları`nın Dili, Dinî, Kökeni”, *Devlet ve Din Mecmuası*, Ocak-Şubat, ss. 190-198, Bakü, 2011.

KERİMOV, Emil, “İngiloylar`ın Kültür ve Medeniyetimizde Genel ve Özel Yönlerinin Bazı Meselelerine Dair”, *AMEA Tarih Enstitüsü İlmi Eserler Mecmuası*, C. XX, ss. 33-36, Bakü, 2007.

LATIŞEV, Vasili, *İzvestiya Drevnih Pisateley Greçeskih i Latinsikih o Skifi i Kavkaze*, Tipografiya İmperetor Akademisi Yayınları, Sankt Peterburg, 1904.

_____, *İzvestiya Drevnix Pisateley Greçeskih i Latinskih o Skifi i Kavkaza*, Sankt Peterburg, 1906.

LATİFOVA, Elvira, “İlisu Sultanlığı Kurulması, Arazisi ve Sınırları”, *AMEA Tarih Enstitüsü İlmi Eserler Mecmuası*, C. XX, ss. 92-101, Bakü, 2007.

_____, *Severo Zapadney Azerbaydjana: İlisuyskoye Sultanstvo*, Altay Yayınları, Bakü, 1999.

MAHMUDOV, Yakup, LATİFOVA, Elvira, MEMMEDOVA, Arzu, “XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası`nın Kuzeybatı Azerbaycan`da Ortodokslastırma Siyaseti ve Ortodoks Kiliselerin Kurulması Tarihi”, *AMEA Tarih Enstitüsü İlmi Eserler Mecmuası*, C. XX, ss. 3-16, Bakü, 2007.

MAHMUDOV, Yakup, “XIX. yüzyılda Kuzey Batı Azerbaycan`da Hıristiyanlastırma Siyaseti ve Ortodoks Kiliselerin Kurulması Tarihi”, *Halk Gazetesi*, 23 Eylül 2006.

MARR, Nikolay, *Plemennoy Sostav Naseleniya Kavkaza*, Petrograd, 1920.

MATTHEWS, W. K, “Languages of the U.S.S.R”, *Cambridge at the Univercity Press*, 1951.

MEHMETOV, İsmayıl, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009.

MELİKİŞVİLİ, Georgi, DONDUA, Vladimir, *İstoriya Gruzi*, İzdatelstvo Uchebno-Pedagogıcheskoy Literatury, Tiflis, 1962.

MELİKOVA, İrade, *Azerbaycan'da Yaşayan Halklar'ın Atasözleri ve Deyimleri*, Ecoprint Neşriyatı, Bakü, 2016.

MEMMEDLİ, Akif, “Balaken Zaqatala Bölgesinin Eski Tarihî Âbideleri”, www.strategiya.az, Şubat, 2013. (Ziyaret Tarihi: 23.11.2018)

_____, *Azerbaycan'ın Kuzeybatı Bölgesinin Tarihî Âbideleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Bakü, 2015.

_____, *Balaken- Zaqatala Bölgesi: Tarihi Etnografyası*, Bakü, 2001.

_____, *Balaken Zaqatala Bölgesinin Tarihine Dair*, Oka Yayınları, Bakü, 2007.

_____, *Balaken; Uzak ve Yakın Tarih*, Bakü, 1995.

_____, *Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair Legioner'in Şeref Kitabı*, Adiloğlu Neşriyatı, Bakü, 2004.

_____, *Kuzey Batı Azerbaycan*, www. strategiya.az, (Ziyaret Tarihi: Temmuz, 2013)

_____, *Kuzey Batı Azerbaycan'ın Arkeolojisi ve Etnografyası*, Bakü, 2008.

_____, *Mâbedler Diyarının Tarihi*, Adiloğlu Yayınları, Bakü, 1999.

_____, *Tarihin Yaddaşı: Kırmızı Batakılıkta Yeşil Ruhlar*, Sabah Yayınevi, Bakü, 1994.

MEMMEDOV, Ceyhun, “Azerbaycan'da Tolerantlık: Tarih ve Müasirlik”, *Devlet ve Din Mecmuası*, Kasım-Aralık, ss. 16-25, Bakü, 2016.

MEMMEDOV, Enver, “Çarlık Rusyası'nın Zaqatala Dairesi'ndeki Müstemelekeci Siyasetinde Ermeni Faktörü”, *AMEA Tarih Enstitüsü İlmî Eserler Mecmuası*, C.XX, ss. 103-113, Bakü, 2007.

_____, *Kuzey Batı Azerbaycan Zaqatala Dairesi*, Adiloğlu Yayınları, Bakü, 2001.

MEMMEDOV, Tofik, *Kafkasya Albaniyası İlk Orta Çağlarda*, Tahsil Yayınları, Bakü, 2006.

MEMMEDOVA, Arzu, “Car Balaken Camaatlığı Kurulması, Arazisi ve Sınırları”, *AMEA Tarih Enstitüsü İlmî Eserler Mecmuası*, C.XX, ss. 161-176, Bakü, 2007.

MEMMEDOVA, Feride, *Azerbaycan'ın (Albaniya'nın) Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, Azerbaycan Devlet Yayınevi, Bakü, 1993.

_____, *Azerbaycanlıların Aile Merasimlerinde Etnik Eneneler*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 2007.

_____, *Kafkas Albaniyası'nda Hıristiyanlık*, Bakü, 2003.

MENSİMOVA, Zümrüt. “Azerbaycan Merasim Folklorunda Adetler, İnanclar Beşerî ve Millî- Manevî Değerlerin İfadesi gibi”, *Metafizik Dergisi*, Sayı 3, ss. 24-41, Bakü, 2018.

MESUDİ, *Muruc ez-Zehab*, çev., Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.

MİGELADZE, Nugzar, “İngilos”, *Encyclopedia of World Cultures: Rusia and Eurasia China*, C. VI, G. K. Hall Publishing, ss. 149-150, New York, 1994.

MROVELİ, Leonti, *Jizn Kartliskih Sarey*, çev., Givi Sulaya, İzdatelstvo Nauka, Moskva, 1979.

MUHTAROVA, Esmed, *Türk Halklarının Tarihi*, Adiloğlu Yayınları, Bakü, 2008.

MUSAYEV, Elşad, *Azerbaycan'da Hıristiyanlık ve Çağdaş Hıristiyan Akımlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2005.

MUSTAFAYEV, Arif, *Azerbaycan'ın Mâddi Medeniyet Tarihi*, Bakü Üniversitesi Yayınları, Bakü, 2009.

- _____, *İngiloylar'ın Maddî Medeniyeti*, Çaşıoğlu Yayınları, Bakü 2005.
- MUSTAFAYEVA, Pervane, MEMMEDOV, Mübariz, “Qaxda Pasxa Qeyd Olundu”, Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=UYKBb-aOplk&t=20s>.
- MÜRVEKİZİ, Sevinc, “Etnik Bakımdan Zengin Bölgelerimiz: Qax (Qax)”, 525. *Gazete*, 8 Ağustos, 2013.
- NAĞİYEV, Tofik, “Azerbaycan VII. yüzyılın Ortaları XIII. yüzyılın Başlarında” , *Azerbaycan Millî Ansiklopedisi*, Bakü, 2007.
- NAHYA, Nilüfer, Yaşamın Renkli Sembolleri Paskalya Yumurtaları”, *Metro Gastro Dergisi*, Sayı 65, ss. 162-167, İstanbul 2012.
- NAJAFOV, Akram, *Azerbaycan Halk İnanışları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Konya, 2019.
- NASİBLİ, Yunis, “Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuzey Batı Bölgesinin Tarihde Yeri ve Modern Gürcistan Tarihşünaslığı”, *AMEA İlmî Araştırmaları*, Sayı 10, Bakü, 2014.
- NESİRLİ, Mehmet, *Azerbaycan SSC Şeki- Zaqatala Bölgesi Ahalisinin Yaşayış Evleri*, Elm Neşriyyatı, Bakü, 1975.
- NİFTİYEV, Niyaz, *Azerbaycan'da Birgeyaşayış ve Multukulturalizm*, Bakü Uluslararası Multukulturalizm Merkezi, Bakü, 2015.
- NİYAZOV, Ahmet, *XIX. yüzyıl Azerbaycan'ın Kuzey Batısında Dinî Hayat, İlim ve Medreseler*, Nurlar Yayınevi, Bakü, 2016.
- OLSON, James, *an Ethnohistorical Dictionary of the Russian and Soviet Imperies*, ABD, 1994.
- ORUCOV, Hidayet, *En Eski Devirden Bugüne Azerbaycan'da Din*, İdrak Yayınları, Bakü, 2012.
- OSMANOV, Jabir, *Tarihten Günümüze Azerbaycan'da Hıristiyan Misyonerlik ve Diğer Misyoner Gruplar*, Marmara Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.

ÖMEROVA, Memleket, *Azerbaycan`da Yaşayan Azsayılı Halkların Medeni İrsinin Öğrenilmesi ve Yaşatılmasında Azerbaycan Modeli*, Zaqatala İl Merkez Kütüphanesi, Zaqatala, 2016.

ÖZGÜL, Oktay, CEYLAN, Nezahat, “Eski Çağda Kafkasya Geçitleri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Yıl 4, Sayı 13, ss. 24-62, 2017.

PANTYUHOV, İvan, *O Peşernih i Pozdneyşih Jilişah na Kavkaze*, Tiflis, 1896.

PAŞAYEVA, Mehebbet, “Avar Halkının Etnik Tarihi”, *Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, Yıl 20, Sayı 80, ss. 64-69, 2008.

_____, “Azerbaycan`da Dinlerin Senkretizm Örneği: Kürmük Mâbedi”, *Devlet ve Din Mecmuası*, Aralık 2015.

_____, “Azerbaycan`da Eski Alban Halklarının İzleri” *Multukulturalizm Dergisi*, Sayı 1, ss. 83-89, 2016.

_____, *Azerbaycan Türklerinin Etnik Tarihine Kısa Bir Bakış*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, C. V. ss. 2505-2516, <http://www.ayk.gov.tr> (Ziyaret Tarihi: 13.05.2018).

_____, *Azerbaycanlı`ların Aile Merasimlerinde Etnik Gelenekler*, Azerbaycan Devlet Yayınevi, Bakü, 2008.

POLAT, Kemal, KOÇ, Bozkurt, “Orta Asya`da Yaşayan Müslümanlar`ın Diğer Dinlere Bakışı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Yıl 2, Sayı 4, ss. 300-334, 2013.

RAHMANZADE, Şamil, *Azerbaycan Gürcistan İlişkilerinde Arazi Meseleleri*, Aspoligraf Yayınları, Bakü, 2008.

RAMET, Pedro, “Religion and Nasionalism in the Soviet and East Evropean Politices”, *Duke University Press*, ss. 430-434, Durham and London, 1989.

RESULKIZI, Sevda, HEŞİMOV, Murad, “Güne Doğru”, Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=3pIEgqwJURc&t=1s>.

SADIKOV, Mehmet, “İngiloylar`ın Kökeni Hakkında”, *AMEA Tarih Enstitüsü İlmî Eserler Mecmuası*, C. XX, ss.38-42, Bakü, 2007.

SADIKOV, Elbrus, “Azerbaycan`ın Kuzeyinde Multukultural Durum”, *Din ve Cemiyet Mecmuası*, Mart-Nisan, ss. 61-64, Bakü, 2017.

SAFAROV, Yusif, *Eski Azerbaycan*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1989.

SANDER, Oral, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitapevi, Ankara, 1996.

SARIYEVA, İrade, “Tolerantlık; Azerbaycançılık İdeologiyasının Mühim İstikameti Gibi”, *Bakı Haber Gazetesi*, 2 Şubat 2016.

Sbornik Svedeniy o Kavkazkih Qorsah, 2. baskı, Tiflis, 1869.

SEYİDELİYEV, Neriman, *Dinî Terimler Luğati*, Elm ve Tehsil Neşriyyatı, Bakü, 2015.

SEYİDOV, Mireli, *Azerbaycan Millî Tefekkürünün Kaynakları*, Yazıçı Yayınları, Bakü, 1983.

STRABON, *Geografiya*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1964.

SURTAVELİ, Yakov, *Muçeniçestvo Şuşanik*, Gürcüceden çev., V. D. Dondua, Tbilisi, 1978.

SÜLEYMANOV, Ali, *Babaların Hikmet Hazinesi*, Apostrof Yayınları, Bakü, 2011.

SÜLEYMANOV, İlyas; SULTANOVA, Valide, *Azerbaycan Tarihî Haritaları*, Azerbaycan Ansiklopedisi Yayınları Poligrafi Birliğı, Bakü, 1994.

SÜLEYMANOVA, Sevda, “Albaniya`nın Kuzeybatı Sınır Bölgesi Lpiniya-Ereti”, *AMEA Tarih Enstitüsü İlmî Eserler Mecmuası*, C. XX, ss. 56-59, Bakü, 2007.

ŞANIDZE, Akaki, *Yazık i Pismo Kavkazkih Albansev*, Gruziya SSCB, 1960.

TREVER, Kamilla, *Oçerki po İstori i Kulture Kavkazkoy Albani*, Moskva, 1959.

TUNCAY, Bahtiyar, *Kafkasiya Albanları`nın Dili ve Edebiyatı*, Kanun Yayınları, Bakü, 2010.

UMUDLU, Vidadi, *Kuzey Azerbaycan`ın Çarlık Rusyası Tarafından İşgali ve Sömürgeciliğe Karşı Mücadele*, İlim Yayınları, Bakü, 2004.

VELİHANLI, Naile, *XIX-XII. yüzyıl Arap Coğrafi Seyyahları Azerbaycan Hakkında*, Elm Neşriyyatı, Bakü, 1974.

_____, *Azerbaycan Tarihi III-XIII yüzyılın I kısmı*, C.II, İlim Neşriyyatı, Bakü, 2007.

VELİLİ, Mehmetesen (Baharlı), *Azerbaycan: Coğrafi, Tabii, Etnografik ve İktisadi Mülahezat*, (Osmanlıca), Birinci Hükümet Yayınevi, Bakü, 1921.

_____, *Azerbaycan: Coğrafi, Tabii, Etnografik ve İktisadi Mülahezat*, (Kirilce), Azerbaycan Devlet Yayınları, Bakü, 1993.

VELİYEV, Seyran, *Drevniy Azerbaydjan*, Genclik Yayınevi, Bakü, 1983.

Vladimira Federoviça Minorski, *İstoriya Şirvana i Derbenda, X-XI vekov*, Moskva, 1963.

WIXMAN, Ronald, *The Peoples of the USSR: an Ethnographic Handbook*, Sharp Publishing, New York, 1984.

WIKSMAN, Ronald, *The People of the USSR: An Ethnographic Handbook*, M. E. Share Publishing, 1988.

www.dqdk.gov.az, (Ziyaret tarihi: 05.02.2019)

YAKUPLU, Mahmud, *Azerbaycan Tarihi İntibah Devri*, Altay Dünyası Yayınları, Bakü, 1996.

YAKUPKIZI, Metanet, *Azsaylı Halkların Folkloru*, İlm ve Tahsil Yayınevi, Bakü, 2014.

YILDIZ, Muharrem, *Dünden Bugüne Kafkasya*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2006.

YÜKSELEN, Gökçe, PELER, Abdurrazak, “Kafkasya`da Türk Lehçelerinin Fonksiyonları”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 36, ss. 163-188, 2013.

ZAMANOV, Elçin, *Sovyetler Döneminde Azerbaycan`da Eğitim Hareketleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, Konya, 2014.

ZEYREK, Yunus, *Gürcistan, Acaristan ve Türkiye*, Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, Trabzon, 1999.

ZUBAREV, Dmitri, “Poezdka v Kahetiyu”, *Ruskiy Vestnik*, Tiflis, 1841.

ZUBOV, Platon, *Kartina Kavazkovo Kraya*, C.III, Sankt Peterburg, 1835.

Kişisel Görüşme Kaynakları

Abdurrahman Vahabov, 56 yaş, Muhasebeci, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 15.04.2019.

Akif Memmedli, 50 yaş, Tarihçi, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 26.04. 2019.

Burhan Arıkan, 62 yaş, Emekli, Kişisel görüşme, Dağıstan köyü Adana, Tarih: 26.12.2018.

Darçın Memmedov, 55 yaş, Aliabad kasaba imamı, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 15.04.2019.

Elbrus Hebilov, 45 yaş, Öğretmen, Kişisel görüşme, Tasmalı Qakh (Qax), Tarih: 03.06.2019.

Fatma Hanım, 72 yaş, Emekli, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 25.05.2019.

Hallac Ramazanov, 52 yaş, Serbest meslek, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala Tarih: 22.05.2019.

Hilal Hasanov, 25 yaş, Ziyaretgâh görevlisi, Kişisel görüşme, Şeki, Tarih: 20.10.2019.

Kamran Memmedov, 44 yaş, Öğretmen, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 10.01.2019.

Letif Musayev, 40 yaş, Öğretmen, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 04.02.2019.

Mahmud Vahabov, 30 yaş, Öğretmen, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 22.11.2018.

Mehemmed Abdurrahmanov, Teknik usta, 50 yaş, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 10.04.2019.

Merab Batsaşvili, 50 yaş, Doktor, Kişisel görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 26.04.2019.

Muammer Kurt, 48 yaş, Serbest meslek, Kişisel görüşme, Dağıstan köyü Adana, Tarih: 26.12.2018.

Neymet Aliyev, 52 yaş, Mosul köyü imamı, Kişisel görüşme, Mosul Zaqatala, Tarih: 11.03.2019.

Ramiz Şabanov, 60 yaş, Tarihçi, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 14.02.2019.

Rasim Hacıyev, 52 yaş, Serbest meslek, Kişisel görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 26.04.2019.

Samed Vahabov, 34 yaş, Öğretmen, Kişisel görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 22.05.2019.

Şirinbey Aliyev, 45 yaş, Tarihçi ve araştırmacı, Kişisel Görüşme, Aliabad Zaqatala, Tarih: 13.07.2016.

Terlan Nezerli, 28 yaş, DKDK`ın Qakh (Qax) ili bölge temsilcisi, Kişisel görüşme, Qakh (Qax), Tarih: 10.04.2019.

EKLER

1. Haritalar

Ek- 1.1. Milattan Önce Kafkas Albaniyası Haritası⁵⁶⁶

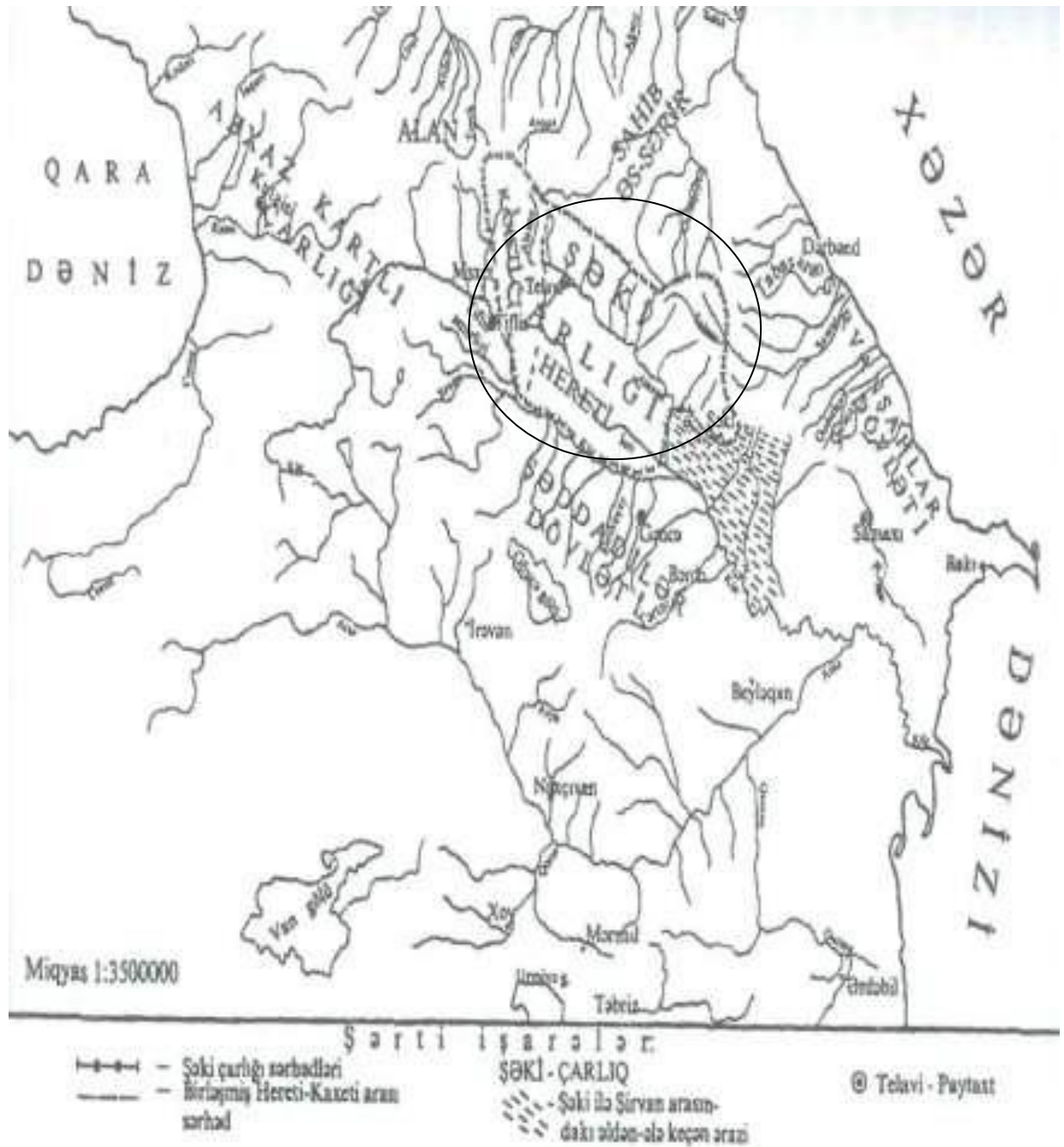

⁵⁶⁶ Harita, Ş. Aliyev'in, "Kuzey Batı Azerbaycan: İngiloylar" isimli çalışmasından alınmıştır.

**Ek- 1.2. Arap Kaynaklarına göre, Gellər`in İkamet Etmiş Olduğu Arazilerden-
Filan Şahlığı**

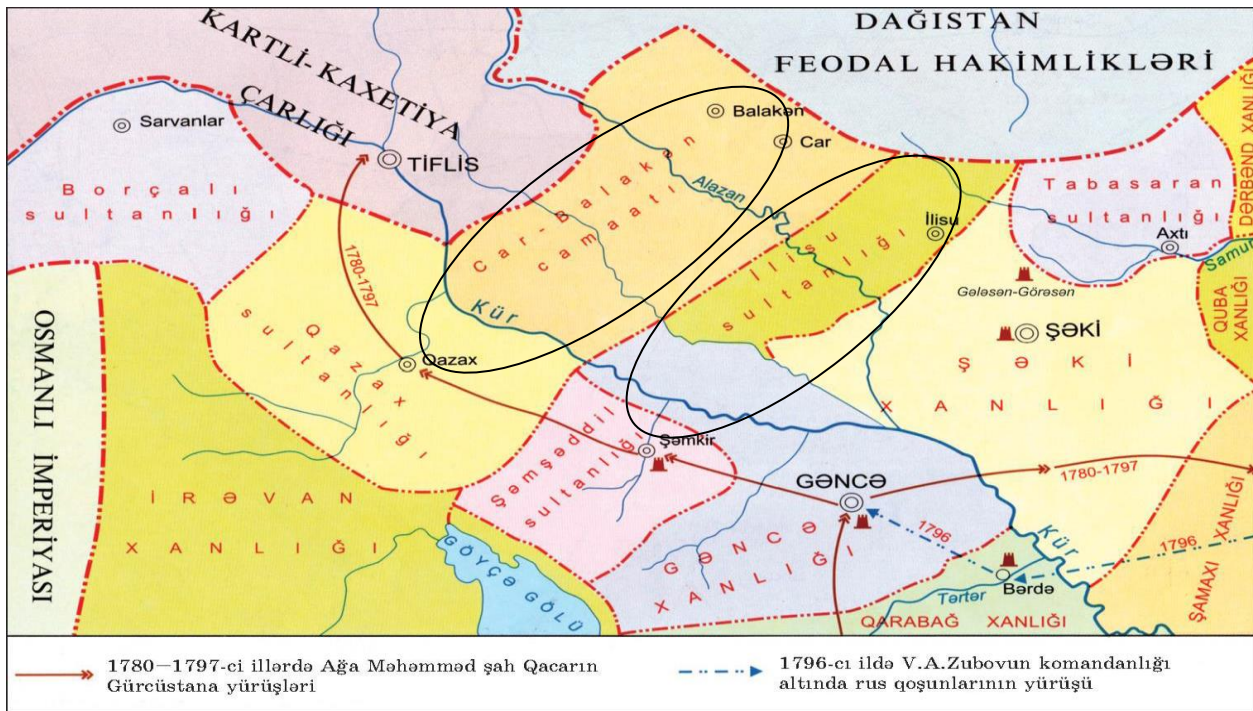

Ek- 1.3. XI-XII. yüzyıllarda Geller`in İkamet Ettikleri Bölge- Şeki-Hereti Çarlığı (Şahlığı)⁵⁶⁷

⁵⁶⁷ Harita, Ş. Aliyev`in, "Kuzey Batı Azerbaycan: İngiloylar" isimli çalışmasından alınmıştır.

Ek-1.4. Car-Balaken Cemaatliği ve İlisu Sultanlığı'nın Bulunduğu Araziler⁵⁶⁸

Ek-1.5. Günümüzde İngiloylar'ın İkamet Etdikleri Araziler⁵⁶⁹

⁵⁶⁸ Harita, www.e-derslik.edu.az sitesinden alınmıştır. (Ziyaret Tarihi: 04.03.2019)

⁵⁶⁹ Harita, www.e-derslik.edu.az sitesinden alınmıştır. (Ziyaret Tarihi: 28.05.2019)

2. Resimler⁵⁷⁰

Ek- 2.1. Aziz Georgi Kilisesi

⁵⁷⁰ Çalışmada verilen resimler araştırmalarımız sırasında tarafımızdan çekilmiştir.

Aziz Georgi Kilisesi'nin Bahçesinde Bulunan Mezarlık

Ek- 2.2. Azize Nino Kilisesi

Ek- 2.3. Aziz Mihail Kilisesi

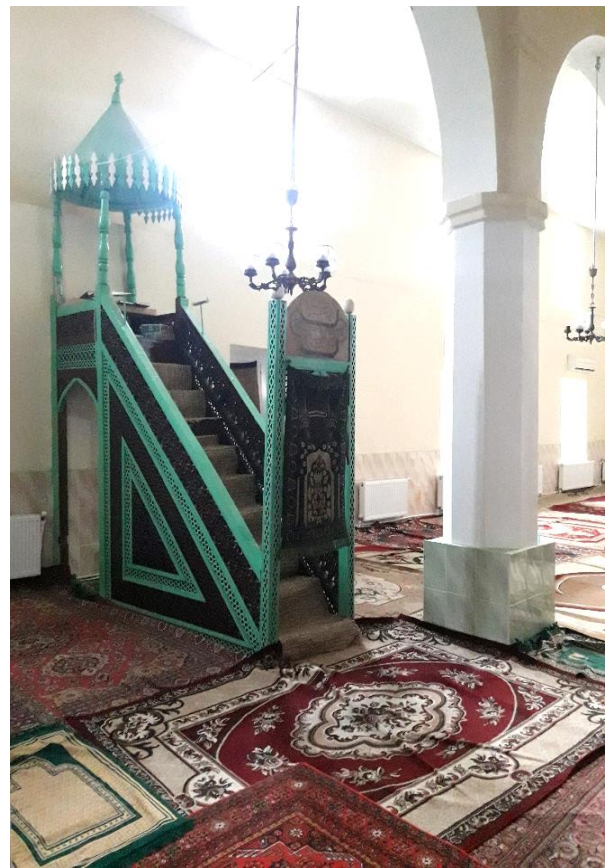

Ek- 2.4. Aziz Sameba Kilisesi

Ek- 2.5. Kürmük Alban Mâbedi

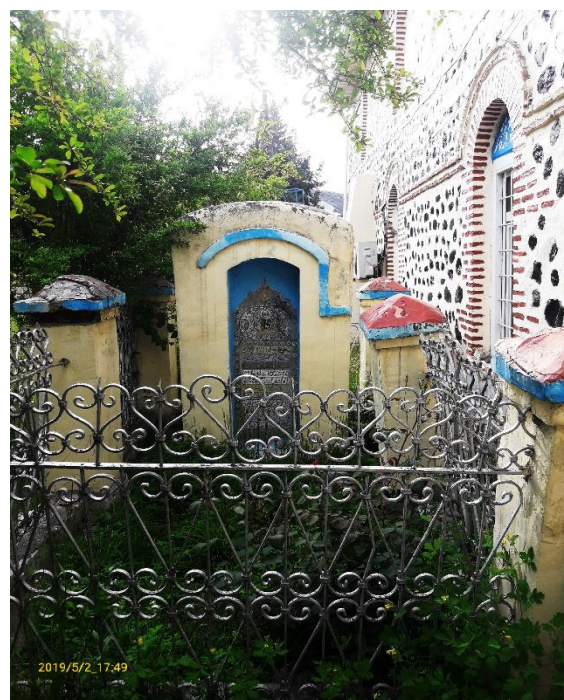
Ek- 2.6. Aliabad Kasaba Camii

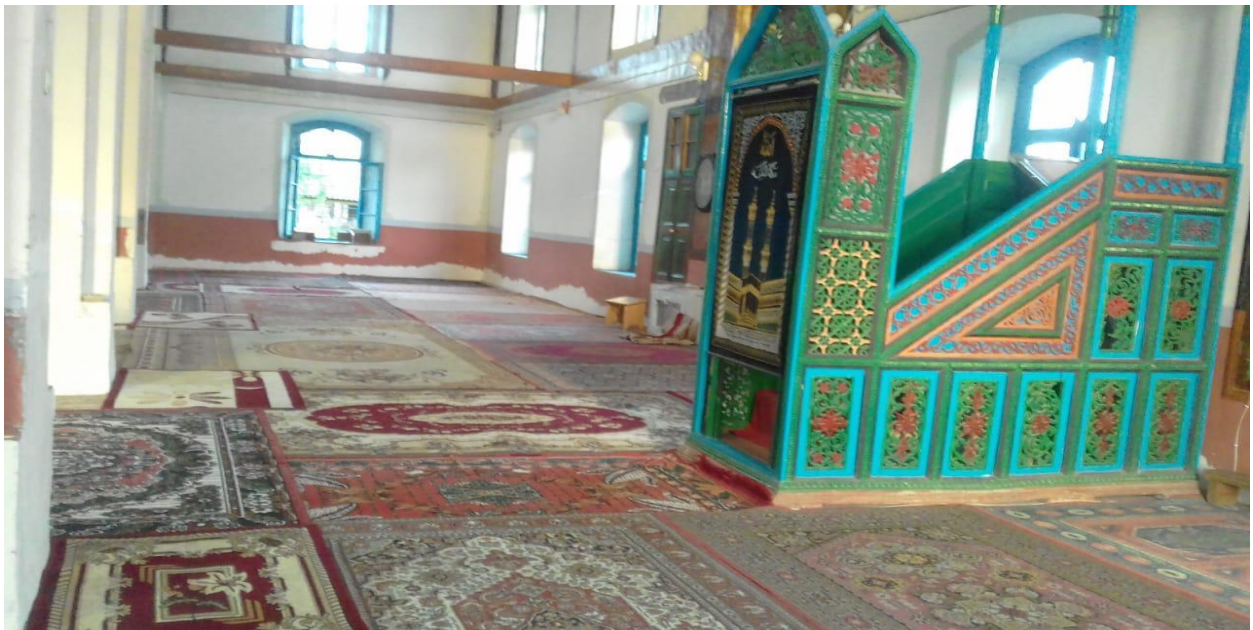
Aliabad Kasaba Camii'nin Minaresi

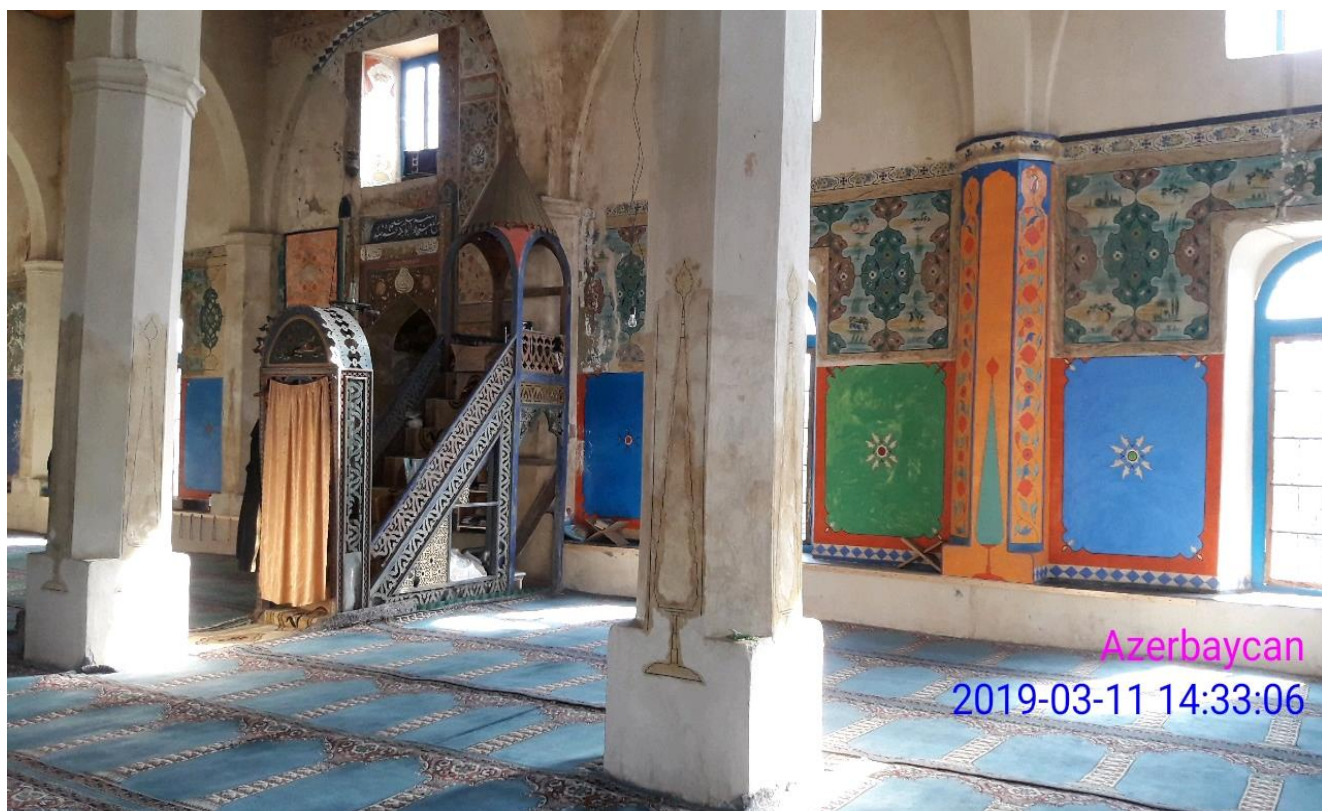
Aliabad Kasaba Camii'nin Bahçesinde Bulunan Mezar

Ek- 2.7. İtitala Köyü Camii

Ek- 2.8. Mosul Köyü Camii

Mosul Köyü Camii'nin Minaresi

2019-03-11 14:37:29
Azerbaycan

Mosul Köyü Camii'nin Bahçesinde Küçük Mescit

2019-03-11 14:27:28
Azerbaycan

Ek- 2.9. Aliabad İslâm Medresesi

Ek- 2.10. Aliabad Kasabası`nda Mevcut Olan Toplu Mezar Yeri-1

Ek- 2.11. Aliabad Kasabası`nda Mevcut Olan Toplu Mezar Yeri-2

Ek- 2.12. Kalikuva (Taş kız) Ziyaret Yeri

Ek- 2.13. Taş Hamam.

Taş Hamamdaki Tedavi Olunma Çeşmesi ve Tedavi Banyoları

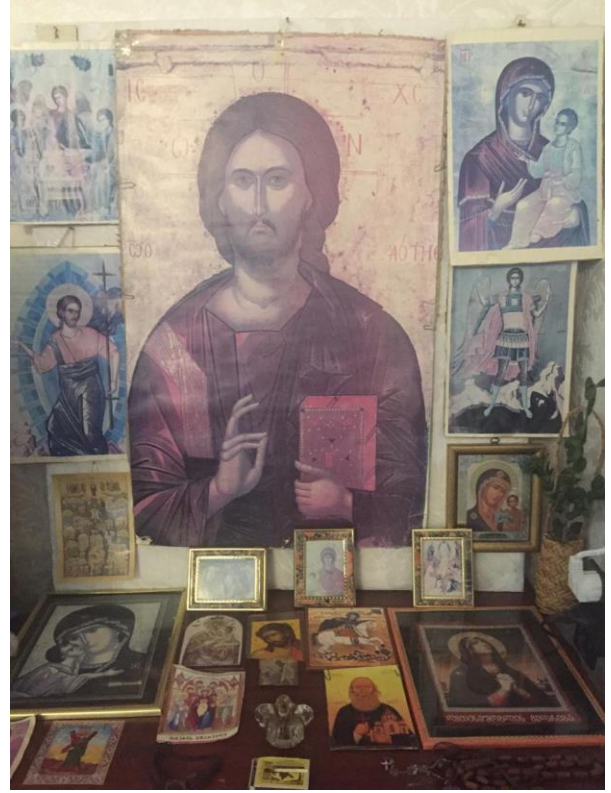
Taş Hamam`daki Mezar Ziyaret Yeri

Ek- 2.14. Kürmük Mâbedi`nde Kürmük Bayramı

Ek- 2.15. Hıristiyan İngiloy Ailesinde İbadet Köşesi

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı:	Elchin ZAMANOV	İmza:		
Doğum Yeri:	Zaqatala, Azerbaycan			
Doğum Tarihi:	27.06.1985			
Medeni Durumu:	Evlü			
Öğrenim Durumu				
Derece	Okulun Adı	Program	Yer	Yıl
İlköğretim	A. Kurbanov adına 3-cü Tala Köy Orta okulu		Zaqatala / Azerbaycan	1991-1995
Ortaöğretim	A. Kurbanov adına 3-cü Tala Köy Orta okulu		Zaqatala / Azerbaycan	1995-1999
Lise				
Lisans	Bakü İslâm Üniversitesi/ Zaqatala Şubesi	İlahiyat	Zaqatala / Azerbaycan	2006-2011
Yüksek Lisans	Necmettin Erbakan Üniversitesi/ Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi	Din eğitimi	Konya / Türkiye	2011-2014
İş Deneyimi:	2012-2014 /2016-2019 yılları arasında Azerbaycan Cumhuriyeti Zaqatala İli Aliabad İslâm Kolleci`nde çalıştım. Şu an da mezkûr okulda çalışmaya devam ediyorum.			
İlgi Alanları:	Eğitim-öğretim			
Aldığı Ödüller:				
Tel:	+994 50 581 83 12/ +90 506 064 97 04			
Adres	Azerbaycan Cumhuriyeti, Zaqatala İli, 3-cü Tala köyü.			
Ekleme istediğiniz hususlar				